

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXVIII.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXVIII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXIV.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
BACSA BALÁZS ANTAL

Debreceni Egyetem, Debrecen

2016 [2017]

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre † (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Lektorálták:

Forisek Péter és Molnár-Kovács Zsolt

Technikai szerkesztő:

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történelmi Tanulmányok
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

BARTA ELEK	
Előszó	7
PATAY-HORVÁTH ANDRÁS	
Miért voltak kizárva az ókori asszonyok az olympiai játékokról?	9
KATÓ PÉTER	
Vallás, tér és kommunikáció: megfigyelések két hellénisztikus kori áldozat kapcsán	16
TAKÁCS LEVENTE	
Üres földek a Római Birodalomban	27
FORISEK PÉTER	
A Phasis és környéke Arrianos <i>Periplus</i> ában	41
SZABÓ ÁDÁM	
Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományjaiban I. A szakrális terület státusza	50
TAKÁCS LÁSZLÓ	
Szent Jeromos allegorikus egyiptomi kivonulás-értelmezése.	72
CSONT ISTVÁN	
Az ókori Alexandriai Könyvtár, mint virtuális oktatási környezet	83
GÁLL ERWIN – KAPCSOS NORBERT – IVÁN ANDRÁS	
Az abszolutizálás csapdái és a tekerőpataki kincslelet	101
GYURKA ORSOLYA – SZEBENYI TAMÁS	
Ókori leletek a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének régészeti gyűjteményéből	114
Szerzők listája	136

Table of contents

ELEK BARTA	
Foreword	7
ANDRÁS PATAY-HORVÁTH	
Why were women excluded from the Olympic games?	9
PÉTER KATÓ	
Religion, Raum und Kommunikation: Beobachtungen zu zwei Opfern aus hellenistischer Zeit	16
LEVENTE TAKÁCS	
Empty lands in the Roman Empire	27
PÉTER FORISEK	
The Phasis and its surroundings in Arrian's <i>Periplus</i>	41
ÁDÁM SZABÓ	
Formal and non-formal cult places in the provinces of the Roman Empire I. The status of the sacralized area	50
LÁSZLÓ TAKÁCS	
St. Jerome and the allegorical interpretation of Exodus	72
ISTVÁN CSONT	
The library of Alexandria, as educational environment	83
ERWIN GÁLL – NORBERT KAPCSOS – ANDRÁS IVÁN	
Pitfalls of exaggeration and the treasure trove of Tekerőpatak	101
ORSOLYA GYURKA – TAMÁS SZEBENYI	
Ancient finds from the archeological collection of the Department of Classical Philology at the University of Debrecen . .	114
List of authors	136

Előszó

Napjainkban a turisztika világszerte a gazdaság húzóágazatai közé tartozik. Számos iránya és ága között az utóbbi évtizedekben önálló ágazattá növekedett a vallási turizmus, amelynek mind Európában, mind Magyarországon egyre nagyobb súlya, jelentősége van. Sok évszázados kultuszhelyek élednek újjá, nagy múltú zarándok útvonalak népesednek be újra, emellett új búcsújáró központok, kijelölt zarándokutak és újkori csodajelenségek körül kibontakozó kultuszformák rajzolják újra a Kárpát-medence, Európa és a világ vallásföldrajzi térképét. Évről évre százezrek, milliók kelnek útra, hogy meglátogassák a kereszténység, az iszlám vagy más vallások szent helyeit, belső békét, megnyugvást remélve, gyógyulásban bízva vagy választ keresve az élet nagy kérdéseire. A szakrális indíttatás korábban soha nem látott tömegeket mozgat meg. A jelenség összetettségéből pedig egyértelműen következik, hogy a szent célok és szándékok mellé más, a profán szférába tartozó motívumok is társulnak. A közvélekedés mindezt a mai korra jellemző jelenségnek tartja, holott a legtöbb vallásra jellemző gyakorlatról van szó, amely valamilyen formában már évszázadokkal, sőt, évezredekkel ezelőtt is létezett. Ha a vallási turizmus történelmi gyökereit keressük, az antikvitásba vagy az azt megelőző korokba kell visszanyúlnunk.

A Debreceni Egyetemen több program is működik, amely a témával foglalkozik. Közülük az egyik legjelentősebb a Szent László-zarándokút, amely évek óta az egyházi intézmények és az egyetem szoros együttműködésével zajlik. Kutatási programok folynak, speciális kurzusokat kínálunk az egyetemi hallgatóságnak, a témában tudományos konferenciákat szervezünk, amelyek során a recens jelenségek néprajzi-antropológiai vizsgálata mellett nagy hangsúlyt kapnak az antikvitásra irányuló kutatások és programok is. Köztudott, hogy a szent helyek, a hozzájuk kapcsolódó kultuszok és vallási migráció már abban a korban is jelentős szerepet tölthettek be.

A Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke 2017. márciusában az egyetem síkfőkúti kutatóházában konferenciát szervezett *Kultuszok, kultuszhelyek, vallási turizmus a klasszikus antikvitásban* címmel. A konferencián a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Magyar Nemzeti Múzeum, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem és a Maros Megyei Múzeum kutatói és oktatói vettek részt. Az előadások régészeti és ókortörténeti tárgyúak voltak. A konferencia előadásaiból készítettük jelen kötet válogatását.

Bartha Elek

Patay-Horváth András

Miért voltak kizárva az ókori asszonyok az olympiai játékokról?

Közismert tény, hogy az ókorban az asszonyok ill. felnőtt nők halálbüntetés terhe mellett még nézőként sem vehettek részt az olympiai játékokon,¹ de a jelenség okát általában nem tárgyalták részletesen. A szigorú előírást, amelyet nyilván már az ókorban is szokatlannak ill. meglepőnek tartottak, állítólag egyetlen esetben szegte meg egy bizonyos Kallipateira, de végülis családtagjainak sportsikereire való tekintettel megkegyelmeztek neki.² Az olympiaihoz hasonló pánhellén játékokon, pl. Delphoiban vagy Nemeában semmi nem utal arra, hogy a nőket vagy az asszonyokat ilyen módon kizárták volna és Zeus kultuszában sincs pontos párhuzam ilyesfajta előírásra,³ amelynek tehát alapvetően nyilván nincs köze sem a sportversenyekhez, sem a szentélyben tisztelt legfőbb istenséghez. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy az olympiai Zeus oltárától sem voltak elzárva általában az asszonyok, csak a versenyek ideje alatt.⁴

Az előírás két szempontból is igen furcsának tűnik: egyrészt a sportversenyekre érkező férfiakat (versenyzőket és nézőket egyaránt), mint a többi pánhellén versenyre, úgy Olympiába sem valószínű, hogy elkísérte volna a feleségük ill. az édesanyjuk, legalábbis az ilyesfajta családos uta-

1 Legfőbb forrásaink Pausanias: *Periégesis Hellados*. 5.6.7. és 6.20.9. (továbbiakban Paus.), aki szerint a kizárás hajadonokra (*parthenoi*) nem vonatkozott, valamint Aelianus: *De Historia Animalium*. (továbbiakban Ael. *Hist. Anim.*) 5.17, aki kifejezetten a helyi asszonyok ill. nők (*gynaikes epichoriai*) kizárásáról beszél.

2 Paus. 5.6.7–8. A történetet számos más szerző is említi (pl. Philostratos: *De Gymnastica*. 17.; Aelianus *Varia Historia*. 10.1.; Valerius Maximus: *Facta et dicta memorabilia*. 8.15.12. és Plinius: *Naturalis Historia*. 7.133.), Kallipateira helyett olykor Pherenikének nevezve a főszereplőt. Donald G. Kyle: *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Malden, 2007. (továbbiakban Kyle, 2007.) 222–225. helyesen jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy az anekdota alighanem az edzők ruhátlanságát indokolni hivatott aitiológiai történet, tehát történetileg nem tekinthető hitelesnek.

3 A nők különféle kultuszokból történő kizárására vonatkozó forrásokat több szerző is összegyűjtötte ill. tárgyalta: Lewis R. Farnell: Sociological hypotheses concerning the position of women in ancient religion. = *Archiv für Religionswissenschaft*, 7. 1904. 76–77.; Theodor Wächter: *Reinheitsvorschriften im griechischen Kult*, Giessen, 1910. 125–129.; Stewart G. Cole: Gynaikí ou Themis: Gender Difference in the Greek Leges Sacrae. = *Helios*, 19. 1992. 105. (továbbiakban Cole, 1992.); Matthew Dillon: *Girls and Women in classical Greek Religion*, London – New York, 2001. 237–238. (továbbiakban Dillon, 2001.)

4 Paus. 5.13.10.

zás nagyon kevésbé lehetett jellemző.⁵ Az előírás tehát olyasmit rögzített, ami megfelelt az általános gyakorlatnak és alapvetően e szabály nélkül sem lett volna másképp, azaz nem sok értelme volt (ill. lett volna) bevezetni. Ugyanígy meglepő, hogy a hajadonokra nem vonatkozott a tiltás, ők nézőként elméletileg jelen lehettek a versenyeken, de ennek ellenére egyetlen esetről sem tudunk, amikor ténylegesen jelen lettek volna és D. Kyle teljes joggal mutatott már rá, hogy nagyon kevésbé valószínű, hogy bármely apának komolyan megfordult volna a fejében a lehetőség, hogy lányát magával vigye a játékokra.⁶ Az asszonyok kizárásának és a hajadon lányok beengedésének legfeljebb akkor lehetett (volna) értelme, ha helybeli résztvevőkre és nézőkre gondolunk, de a helyi asszonyokat úgy tűnik, hogy más sportversenyek alkalmával, még pánhellén játékok esetében sem zárták ki a nézők közül.⁷

Forrásaink nem szólnak arról, hogy mikor vezették be ezt a szabályt, de valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy az ókori szerzők számára ez nem is lehetett kérdéses: az előírást nyilván ősrégi-nek, nagyjából a játékokkal egyidősnek tekintették. Az a tény, hogy a többi pánhellén sportversenyen nem volt érvényben ez a szabály, jelenthetné talán azt is, hogy az archaikus korban még nem létezett és ezért nem került át Delphoiba, Nemeába, Isthmiába, de ennek ellentmondani látszik az, hogy miért tekintettek volna el az alkalmazásától Kallipateira esetében, tehát nem sokkal a szabály későinek feltételezett bevezetése után. Valószínűbb tehát, hogy inkább egy nagyon régi és már a klasszikus korban sem értett, szakrális előírásról volt szó,⁸ amelynek következetes alkalmazásától nyugodtan eltekinthettek egy olyan esetben, amikor történetesen valaki megszegte azt. Másrészt, ha tényleg elment volna Olympiába egy-két rokon asszony, az nyilván nem jelentett volna számottevő veszélyt, ill. gyakorlati nehézséget a sportversenyek lebonyolítása szem-

5 Pánhellén játékok esetében, Kallipateira családját leszámítva, egyetlen egyszer sem szólnak ilyesmiről a források, Thukydides 3.104. megfogalmazása pedig arra utal, hogy az általa említett Délia és Ephesia ünnepek ebből a szempontból inkább kivételesnek tekinthetők.

6 Kyle, 2007. 228.

7 Az asszonyok kizárására Olympián kívül semmiféle forrás nem utal, a Kr.e. 5. századi mimusköltő, Sóphrón egyik művében viszont az isthmiai játékokat néző nőkről, Pindarosnál (Pyth. 9.97–103.) pedig egy kyrénéi verseny kapcsán helyi hajadon nézőkről van szó. Ld. még Matthew Dillon: Did Parthenoi Attend the Olympic Games? Girls and Women Competing, Spectating, and Carrying out Cult Roles at Greek Religious Festivals. = *Hermes*, 128. 2000. 458. (továbbiakban Dillon, 2000.)

8 Ezt általában olyannyira természetesnek veszik, hogy minden kommentár és indoklás nélkül szerepel a legújabb szakirodalomban is, pl. Kyle, 2007. 222.

pontjából, tehát a kilátásba helyezett halálbüntetés egyáltalán nem tűnik helyénvalónak vagy indokoltnak, sokkal inkább valamiféle elrettentő, és egy tabu megszegését megelőzni hivatott ősrégi előírásnak.

Egyetlen egy antik forrás szól csak arról, hogy miért is zárták ki a nőket a játékokról, és ezt a magyarázatot talán elfogadhatónak találták az ókorban, de valójában aligha lehet helytálló.⁹ Hiszen ha egyszerűen a sportolók teljesítményét rontotta volna a szeretkezés, akkor ezt nyilván nem lehetett volna megelőzni pusztán a férjezett asszonyok kitiltásával, másrészt pedig semmiféle szabályozásra nem is lett volna szükség (mint ahogy a többi pánhellén játékon sem volt érvényben ilyesfajta szabály), hiszen nyilvánvaló, és mind a mai napig megfigyelhető, hogy egy sportversenyen csak olyasmit kell tiltani, ami a győzelemhez segít, ha valaki saját teljesítményét illetve nyerési esélyeit akarja rontani, azt senki sem tiltja.

Az eddig felvetett modern magyarázatok tehát teljes joggal abból indultak ki, hogy a dolognak valamiféle rituális háttere lehetett. L. Drees a jelenség okát Démétér, J. Mouratidis pedig Héraklés kultuszából gondolta levezethetőnek, és mindketten azt feltételezték, hogy az előírás egy olyan korai időszakból származik, amikor még nem Zeust, hanem az általuk feltételezett másik istenséget ill. héróست tisztelték a szentélyben.¹⁰ Mivel Zeus kultuszában valóban nincs párhuzam az asszonyok kizárására,¹¹ tényleg megalapozott feltevésnek látszik, hogy az előírás csak valamely másik kultuszból származhat, és az is valószínű, hogy ez időben megelőzte az olympiai Zeusét, de meggyőző párhuzamok híján sem Démétér sem pedig Héraklés kultusza nem látszik megfelelően indokolhatónak.¹²

9 Ael. *Hist. Anim.*, 5.17.: „τὰς μὲν γὰρ ὁ τῆς ἀγωνίας καὶ τῆς κατ’ αὐτὴν σωφοροσύνης νόμος ἐλαύνει τὰς γυναῖκας.” Dillon, 2000. 467. több antik szöveghelyet is idéz, amelyek világosan mutatják, hogy az ókorban tényleg a sportteljesítményt károsan befolyásoló tényezőnek tekintették a sportolók heteroszexuális aktivitását.

10 Ludwig Drees: *Der Ursprung der Olympischen Spiele*. Stuttgart, 1962. 119–124; John Mouratidis: *Heraclēs at Olympia and the Exclusion of Women from the Ancient Olympic Games*. = *Journal of Sport history*. 11/3. 1984. 41–55.

11 Kizárólag Lindoson találunk arra példát, hogy a nőket általában kizárták Zeus Amalos és Apotropaios kultuszából (LSS 88. és 89.). Paroson egy felirat szerint (*Inscriptiones Graecae*. XII, 5¹ nr. 183. = LSCG nr. 109.) Hypatos szentélyéből voltak kizárva, és persze lehet, hogy itt is Zeusról volt szó, de ez egyáltalán nem tekinthető biztosnak (ld. Hans Theodor Anton von Prott – Ludwig Ziehen: *Leges Graecorum Sacrae e titulis collectae*. Leipzig, 1906. 285.)

12 Démétér kultuszában semmiféle hasonló előírást nem lehet találni. Héraklés kultuszából tényleg több helyen is ki voltak zárva a nők, de mint Cole, 1992. 107. és Dillon, 2001. 239–240. is rámutatott, ez az előírás egyáltalán nem volt általános és sehol sem vonatkozott csak a felnőtt nőkre. Ráadásul a fennmaradt források alapján úgy tűnik

A jelenség egyetlen pontos párhuzamát az ókori görög világban az ephesosi Artemis kultuszában találjuk, hiszen ebben az esetben pontosan ugyanúgy különbséget tettek asszonyok és hajadonok között és csak az asszonyokat fenyegették halálbüntetéssel.¹³ Mivel meglepő módon a császárkorban Ephesosban is tartottak olympiai játékokat és pontosan másolták az eredeti játékok részleteit,¹⁴ elképzelhető lenne, hogy az előírás, amely Artemis kultuszában másutt nem található meg, és kizárólag császárkori forrásokból ismert, csak másodlagosan került volna Ephesosba és ezért nem segít a jelenség eredetének megértésében.

Mivel az ókori írott források alapján a kérdés eldönthetetlen, célszerű két további forráscsoportot is megvizsgálni: egyrészt a szentélyben talált régészeti leleteket, másfelől a néprajzi párhuzamokat. Ez utóbbiak régóta ismertek és ezek alapján megállapítható, hogy az olympiaihoz hasonló tabuszerű előírások a világ számtalan pontján megfigyelhetők, mégpedig háborúba induló harcosokra és/vagy vadászokra vonatkozóan.¹⁵ Mivel pedig Pausanias leírásából (3.22.7.) ismert egy Arés-szentély, amelyből a nők szintén ki voltak zárva, valamint Zeusnak Olympiában háborús győzelmekért is számtalan fogadalmi ajándékot állítottak, N. Gardiner azt feltételezte, hogy a nők kizárásának oka egyszerűen a hadistenként tisztelt Zeus kultuszából fakadt.¹⁶ Csakhogy a legkorábbi fogadalmi ajándékok ennek ellentmondani látszanak, mert semmiféle módon nem utalnak harcosokra vagy harci eseményekre, hanem túlnyomó többségben állatokat, leginkább lovakat és szarvasmarhákat ábrázolnak.¹⁷

(Aulus Gellius: *Noctes Atticae*. 11.6.2.; Aurelius Victor: *De Origine Gentis Romanae*. 6.6.; Macrobius: *Saturnalia*. 1.12.28.), hogy inkább csak a római császárkorra volt jellemző.

13 Artemidóros, *Oneirocritica* 4.4. és Achilleus Tatios: *Leukippé kai Kleitophón*. 7.13.

14 Louis Robert: Les femmes théores à Éphèse. = *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 118. 1974. 176–181., H. Engelmann: Zu Inschriften aus Ephesos. = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 26. 1977. 154–155.

15 James G. Frazer: *Taboo. And the Perils of the Soul. (The Golden bough II.)* London, 1911. 157–165. (harcosok) és 190–223. (vadászok).

16 Edward N. Gardiner: *Olympia: Its History and Remains*. Oxford, 1925. 76.

17 Adolf Furtwängler: *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*. Berlin, 1890.; Hans-Volkmar Herrmann: *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, München. 1972.; Wolf-Dieter Heilmeyer: *Frühe Olympische Bronzefiguren. Die Tiervotive. Olforsch* 12. Berlin, 1979.; Georgia E. Hatzi: *The Archaeological Museum of Olympia*, Athén, 2008.

A szobrocskák által megjelenített állatokat eddig háziállatoknak tartották, jóllehet szarvaik általában szignifikánsan különböznek a más ókori ábrázolásokról ismert házi szarvasmarhákétól és egyúttal sokszor meglepő hasonlóságot mutatnak (méretüket, formájukat és állásukat tekintve) az őstulkok ill. vadon élő szarvasmarhafajták szarvaival. Ez nem lehet véletlen, és véleményem szerint ahhoz a felismeréshez vezet, hogy itt valójában nem háziállatok, hanem vad ill. vadon élő marhák ábrázolásával állunk szemben, és az olympiai kultusz valójában ezen állatok vadászatával függött össze.¹⁸ A korai leletek között nagy számban megtalálható, olykor hatalmas méreteket elérő háromlábú üstök szintén jól illeszkednek ehhez az elképzeléshez. A peremükön olykor megtalálható marhafejek a szarvaik említett sajátosságai alapján szintén kifejezetten vadmarháknek látszanak, az edények maguk pedig Olympiában egyértelműen állathús főzésére szolgáltak.¹⁹ Az üstökben az archaikus kortól kezdődően nyilván az áldozatbemutatások alkalmával használt házi szarvasmarhák vagy kisebb háziállatok húsát főzték meg, a geometrikus korban viszont sokkal valószínűbb, hogy a vadászatok alkalmával elejtett vadmarhákét. A tripuszok és szobrocskák számának gyors növekedése a Kr.e. 8. század második felében tehát arra utal, hogy a vadászat ebben az időben élte fénykorát, és az asszonyokat a versenyekről kitiltó rituális előírás hátterében is nagy valószínűséggel ez állhatott.

A felnőtt nők általában ugyanis szigorúan el vannak különítve a vadászoktól és ki vannak zárva a vadászból és az ahhoz kapcsolódó ceremóniákból: a vadászatra készülő férfiaknak általában napokig tilos kapcsolatba kerülniük feleségükkel, sőt még olyan tárgyakat sem érinthetnek, amelyekhez asszonyok érhetnek hozzá, nehogy sikertelenül járjanak.²⁰ (A babona szintjén a mai napig továbbél ez a fajta félelem, mert állítólag a vadásznak nem hoz szerencsét, ha útközben idős nővel

18 Ez az állatfaj ténylegesen előfordult még jóval később is a Balkánon, Olympia környéke kifejezetten előnyös környezeti feltételeket biztosított számára, vadászok által később is mindenütt nagyrabecsült és különféle módon védett állatfaj volt, amelynek kipusztulását azonban sehol sem sikerült megakadályozni. Vadászata és kisplasztikai ábrázolása tehát Olympia környékén több szempontból is valószínűnek tekinthető. Részletesebben ld. Patay-Horváth András: *The Origins of the Olympic Games*. Bp., 2015. (továbbiakban Patay-Horváth, 2015.)

19 Egyértelműen mutatja ezt a Peisistratos apjáról szóló elbeszélés (Hérodotos: *A görög-perzsa háború*. 1.59). A legfrissebb természettudományos vizsgálatok is egyértelműen kimutatták, hogy az üstöket nyilvánvalóan főzésre használták a szentélyben.

20 Különösen jól megfigyelhető ez az eszkimók körében: Evelin Haase: *Der Schamanismus der Eskimos*, Aachen, 1987. 72–77. A szokás elterjedtségére Nerissa

találkozik.) Ezen furcsa, de világszerte elterjedt előírások háttérében minden valószínűség szerint az áll, hogy a vadásznak a zsákmány sikeres megközelítése érdekében lehetőleg minden árulkodó, emberi illatanyag-tól (is) meg kell szabadulnia.²¹ Márpedig nyilvánvaló, hogy mindenfajta szexuális tevékenységnek van ilyesfajta „kiszagolható” mellékhatása, sőt a kísérletekből úgy tűnik, hogy a menstruáló nők vérének is kifejezetten ijesztő hatása van a vadállatokra²², tehát az előírásnak az őskorban, amikor a vadászat még nem pusztán szórakozás, hanem létfontosságú táplálékszerző tevékenység volt, nyilván volt értelme. És mivel nyilvánvalóan ez a helyzet sokáig fennállt, a hozzákapcsolódó előírások a későbbiekben is fennmaradtak, igaz, jelentőségüket és értelmüket elvesztve immár csak ritualizálódott formában.

A vadászat és a vadállatok úrnője Artemis az olympiai Zeus szentélyében, legalábbis az írott források alapján, megkülönböztetett tiszteletben részesült, ráadásul a rendelkezésünkre álló elszórt utalások alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy kezdetben ez a kultusz volt a legjelentősebb Olympiában és csak később, a régészeti leletek tanúsága szerint a Kr.e. 7. századtól fogva váltotta fel ezt Zeus tisztelete.²³ A felnőtt nők szigorú kizárása Ephesosban és Olympiában tehát nem véletlen egybeesés vagy valamiféle késői és önkényes szabályozás eredménye, hanem a mindkét kultuszban egy közös töről fakadó, korai időkből megőrződött rituális előírás. Felvetődhet kérdésként, hogy ha Artemis kultuszának Olympiában később Zeus lépett a helyére, miért maradt meg épp a Zeus tiszteletére rendezett legnagyobb ünnepen, a sportversenyeken az aszszonyok kizárására vonatkozó rituális előírás. Ennek nyilvánvalóan az

---

Russell: *Social Zooarchaeology. Humans and Animals in Prehistory*. Cambridge, 2012. 161. bőséges további irodalommal hívja fel a figyelmet.

21 David Sansone: *Greek Athletics and The Genesis of Sport*. Berkeley – Los Angeles – London, 1988.

22 Kathryn S. March: Deer, Bears, and Blood. A Note on Nonhuman Animal Response to Menstrual Odor. = *American Anthropologist*, 82. 1980. 125–127.; Michio Kitahara: Menstrual Taboos and the importance of hunting. = *American Anthropologist*, 84. 1982. 901–903.

23 Pausanias leírásában összesen 7 oltárt említ, amelyeken Artemist tisztelték. Ennél többet csak Zeusznak szenteltek. Ugyanakkor Strabón (*Geógraphika*. 8.343.) évente rendezett Artemis-ünnepeket is említ Olympiában, míg Zeus vagy más olymposi istenség számára úgy tűnik, nem voltak éves rendszerességgel tartott ünnepek. Mindezek alapján L. Weniger már 1907-ben felhívta a figyelmet Artemisnek az olympiai szentélykörzetben játszott kiemelkedő szerepére (Ludwig Weniger: Artemisdienst in Olympia und Umgebung = *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum*, 19. 1907. 96–114.). Az olympiai Artemis-kultuszról ld. bővebben Patay-Horváth, 2015. Appendix IX.

MIÉRT VOLTAK KIZÁRVA AZ ASSZONYOK AZ OLYMPIAI JÁTÉKOKRÓL?

az oka, hogy a sportversenyek a korábbi vadászatokhoz, a vadászatot követő lakomákhoz ill. ünnepségekhez kapcsolódtak, azokból fejlődtek ki, és ezért a lehető legszorosabban kötődtek Artemis kultuszához, még a vadászat eltűnése után is.

Mindezek alapján nagyon valószínűnek látszik az a feltételezés, hogy az olympiai kultusz lényegét kezdetben a vadászat jelentette és innen illetve Artemis kultuszából eredeztethető a szigorú, de a történeti időkben már nem értett és éppen ezért konzekvensen nem is alkalmazott előírás.

Why were women excluded from the Olympic games?

Abstract

It is a well-known fact that adult women were banned from attending the Olympic Games and that those who violated this rule were supposed to be executed. This regulation is quite strange for several reasons but was nevertheless not often investigated in detail. The explanations offered for its origins are obviously unsatisfactory and therefore a new attempt will be made, based on a broad comparative material.

It is generally assumed and indeed very likely that the exclusion can be seen as a remnant of an age-old religious taboo with a terrifying and deterring effect. In ancient Greece, it is only the cult of Ephesian Artemis in which a similar restriction is applied to women, but similar rules are found all over the world and concern hunters and their wives. In addition, written sources attest that the vicinity of the sanctuary was regarded as a superb hunting ground and Early Iron Age finds also suggest that initially, hunting was the main attraction of the sanctuary.

One may therefore reasonably conclude that the Games originated from animal ceremonialism, i.e. ceremonies intimately connected to hunting and the exclusion of married women derived from the related cult of Artemis which was certainly very well-developed in Olympia.

Kató Péter

Vallás, tér és kommunikáció: megfigyelések két hellénisztikus kori áldozat kapcsán¹

Robert Parker szerint az „áldozat“ kifejezés a görög világban egy gyűjtőnév különbözőféleképpen leírt igen változatos praxisokra.² Ez a megfigyelés lesz az itt következő megfigyelések kiindulópontja. Ez a magától értetődőnek tűnő megállapítás ellentétben áll az áldozatokról szóló elméletek szemléletétől, amelyek az ókori görög áldozatokat egységes jelenségnek tekintik: nem az egyes áldozatok, hanem az áldozat megértésére törekednek. Az áldozatok funkciójának, a mögöttük meghúzódó vallásos elképzelések egységességét akkor is fel szokták tételezni, ha egyébként hangsúlyozzák a szertartások sokszínűségét.³ Ebben a rövid tanulmányban két hellénisztikus kori áldozati előírás kapcsán azt szeretném megvizsgálni, milyen összefüggések álltak fenn az áldozati szertartás színhelye, az áldozatot fogadó istenségek, és a szertartás által hordozott vallási és politikai üzenetek között. A két, a hellénisztikus Kósról, ill. Teósból származó példa elemzése után kísérletet teszek néhány a korabeli vallás és politika kapcsolatát érintő következtetés levonására. Mindezzel azt a fő tézist szeretném alátámasztani, hogy a görög áldozati szertartások nagyon különböző vallási és politikai funkciókat tölthettek be, amelyeket figyelembe kell venni az áldozatok funkciójáról tett általános, elméleti igényű nézetek megfogalmazásánál.

Mindebben támaszkodni fogok az áldozatokról szóló elméleti irányú kutatások néhány megközelítésére. Az áldozat egyszerre definiálja a viszonyokat különböző relációkban: ember – állat, ember – isten, az áldozat résztvevői között, ill. az áldozat résztvevői és más személyek között. Az áldozatot sokan kommunikációs médiumként fogják fel ezekben a viszonylatokban.⁴ Az áldozat megjeleníti, ill. megerősíti az

¹ A rövidítések a *Supplementum Epigraphicum Graecum* (továbbiakban SEG) és a *L'Année Philologique* rendszerét követik. Az ókori történelemre vonatkozó évszámok Kr. e. értendők.

² Robert Parker: *Sacrifice and Battle*. In: *War and Violence in Ancient Greece*, Szerk.: Hans Van Wees, London, 2000. 308.: „It is true that ‚sacrifice‘ in regard to Greece is no more than a cover term for a variety of practices that were variously described.“

³ Így pl. Gunnell Ekroth: *Castration, cult and agriculture. Perspectives on Greek animal sacrifice*. = *Opuscula*, 7. 2014. 324–325.

⁴ Joannis Mylonopoulos: *Griechische und römische Opferrituale als Medien der Kommunikation*. = *Polifemo*, 6. 2006. 191–208.; Fritz Graf: *One Generation After Burkert and Girard: Where are the Great Theories?* In: *Greek and Roman Animal Sacrifice*.

ember fölényét az állat fölött, az ember és az isten közötti reciprocitást⁵ és az áldozók csoportján belüli összetartást.⁶ Fontos még, hogy az ókori világban a vallásos és a profán szféra nem egymástól világosan elhatárolva létezett. Ezt jelzi az is, hogy sem az ógörögben, sem a klasszikus latinban nincsen „vallás“ jelentésű szó, csak a vallásosság, ill. a vallásos viselkedés különböző aspektusait kifejező szavak (pl. *ἱερά*, *νομιζόμενα*, *εὐσέβεια*, *δεισιδαιμονία*, ill. *sacra*, *pietas*, *superstitio*).

A görög világban általános elképzelések szerint bárhol lehetett áldozni az isteneknek, nemcsak a szentélyekben. Fogadalmi ajándékok sokasága, amelyeket mindig áldozatok kíséretében állítottak fel, szintén azt tanúsítja, hogy az istenek tisztelete nem volt szigorúan helyhez kötött. Ennek ellenére a szentélyek az emberek és az istenek közötti kommunikáció kitüntetett helyei voltak. A régi görögök hosszú utazásokat is felvállaltak, hogy egy híres szentélyben áldozhassanak. Ezt a jelenséget számos aspektusában tanulmányozták már, ezért itt bővebben nem térek ki rá.⁷

Kevesebb figyelmet kaptak eddig azok az áldozatok, amelyeket nem a szertartás címzettjének a szentélyében, hanem egy másik isten kultuszhelyén hajtottak végre. Brita Alroth hívta fel a figyelmet arra, hogy a görög szentélyekben gyakori, hogy egy isten szentélyében egy másik isten számára felajánlott fogadalmi ajándékok állnak.⁸ A következőkben

---

Ancient Victims, Modern Observers. Szerk. Christopher A. Faraone – Fred S. Naiden, Cambridge, 2012, 32–51.

5 Alapvető: Robert Parker: *Pleasing Thighs: Reciprocity in Greek Religion*. In: *Reciprocity in Ancient Greece*. Szerk. Christopher Gill – Norman Postlethwaite, – Richard Seaford, Oxford, 1998. 105–125. vö. legutóbb Irene Berti: *Value for Money: Pleasing Gods and Impressing the Mortals*. In: *Gift Giving and the 'Embedded' Economy in the Ancient World*. Szerk. Filippo Carlà – Maja Gori, Heidelberg, 2014. 289. (továbbiakban Berti, 2014.): „*Almost the whole of Greek cultic practice was founded on the belief or hope that the gods reacted to what mortals did: that they punished injustice and crime and that they helped in difficult times*“.

6 Ld. pl. Robert Parker: *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2007. 37: „*Sacrificing together and attending festivals together were the most important contexts for the expression of social intimacy, but one might engage in these activities with one's kin, with one's friends or with a mixture of both*“. Az áldozat, azon belül is az áldozati lakoma ilyen módon tükrözi a politikai és társadalmi viszonyokat, ld. ehhez részletesebben *La cuisine du sacrifice en pays grec*. Szerk. Marcel Detienne – Jean-Pierre Vernant, Paris, 1979.; Pauline Schmitt Pantel: *La cité au banquet. Histoire des repas publiques dans les cités grecques*. Roma, 1997.

7 Ld. pl. Nora M. Dimitrova: *Theoroi and Initiates in Samothrace. The Epigraphical Evidence*. Princeton, 2008. a samothrakéi misztériumok beavatottjairól.

8 Brita Alroth: *Visiting Gods = Scienze dell'antichità. Storia archeologia antropologia*. 3–4. 1989–1990. 301–310.

az áldozatokra és azoknak a végrehajtás függvényében változó funkcióira koncentrálok.

Az első példa Kós szigetéről származik, ahol Kr. e. 242-ben Asklépios ünnepségét idegen városok ünnepi követségeinek meghívásával és a program jelentős kibővítésével a „nemzetközi“ ünnepségek rangjára emelték, és egyben sérthetetlennek (*ἄσυλος*) nyilvánították az ünnepség színhelyül szolgáló Asklépios-szentélyt.⁹ Az ünnepségre a hellénisztikus világ három nagy birodalmának uralkodói (Antigonos Gonatas, II. Seleukos, III. Ptolemaios) kívül a Dél-Itália és Szíria között elterülő hatalmas terület számos városállama fogadta el a kósiak meghívását. A polis anyagi erőforrásainak nagymértékű mozgósításával így Kós legnagyobb szabású és a szigeten kívüli világban a legnagyobb visszhangot keltő ünnepség jött létre. A polis részéről logikus választás volt a számos helyi ünnepsége közül éppen az *Asklépieiát* bővíteni ki „nemzetközi ünnepséggé“, hiszen az Asklépios kultuszával összefonódó, Hippokratés nevével fémjelzett kósi orvosi iskola az egész hellén világban nagy ismertségnek örvendett.

Az ünnepség programjának három fő eleme az áldozatok, a versenyjátékok és a vásár (*πανήγυρις*) voltak. Az áldozatokat Asklépios tiszteletére mutatták be egyrészt a kósiak, másrészt a meghívott államok ünnepi követei (*θεωροί*). Az ünnepen nemcsak Asklépiosnak mutattak be áldozatot, hanem Homonoíának mégpedig egy szokatlanul nagy értékű ökröt.¹⁰ Homonoia az egyetértés absztrakt fogalmának megszemélyesített istennője¹¹ tipikus hellénisztikus istenség volt, hiszen hasonló perszifikációkat, mint Tyché, Charis, Eudaimonia, számos helyen részesítettek kultikus tiszteletben. Az absztrakt fogalmak perszifikációja nem hellénisztikus újítás volt, hiszen például Plutón, a gazdagság istene már a klasszikus korban is létezett. Fontos ezen kívül, hogy a görögök nem érezték alapvető különbséget a „valódi“ istenek és az absztrakt fogalmak perszifikáció között.

A fent idézett kósi áldozat esetében mégis megkockáztatható, hogy az Asklépiosnak, ill. Homonoíának bemutatott áldozatok eltérő vallási

9 Az erről szóló feliratos dokumentumokat a kósiak az Asklépieionban állították fel. Ezek jelentős része fennmaradt, ld. *Inscriptiones Graecae*. 1860.–, (továbbiakban IG) XII. 4.1.207–245. A Nagy Asklépieia alapításához ld. legutóbb Stéphanie Paul: *Cultes et sanctuaires de l'île de Cos*. Liège, 2013. 179–182. (továbbiakban Paul, 2013.); Kató Péter: Egy nemzetközi ünnepség születése. A kósi Nagy Asklépieia. In. *A víz szakralitása. Vallási terek, vallási migráció és a vízkultusz*. Szerk. Szonda István, Debrecen, 2015. 14–26.

10 IG XII. 4.1.315.15–17: „κατὰ ταῦτὰ δὲ θυόντω καὶ τοὶ προστάται κατὰ τὴν πενταετηρίδα τὴν Ἀσκληπιείων ἱερεῖον βοῖκὸν ἀπὸ δραχμῶν διακοσιᾶν πενήκοντα.”

11 A hellénisztikus világban széles körben elterjedt Homonoia-kultuszhoz ld. Gaétan Thériault: *Le culte d'Homonoia dans les cités grecques*. Lyon – Québec, 1996.

elképzeléseket közvetítettek. Az Asklépiosnak bemutatott áldozatot tekinthetjük tipikus ünnepi áldozatnak, amely fő funkciója a közösség és az annak fennmaradása szempontjából fontos istenség közötti kapcsolat erősítése. A Homonoianak szánt áldozat mögött állhattak természetesen hasonló vallásos elképzelések a közösség és az isten viszonyáról. Feltűnő ugyanakkor, hogy ez az egyetlen ismert áldozat, amelyet az Asklépios-ünnepségen nem a gyógyítás istenének mutattak be, és ez nem is Homonoia kultuszhelyén, hanem Asklépios szentélyében került sorra. Bevonása az ünnepi programba nyilvánvalóan azért történt, mert Homonoia egy a kósi polis önképe szempontjából központi jelentőségű fogalmat jelenített meg, amelyet az *Asklépieián* egy széles államközi követség előtt lehetett propagálni.

Az egyetértés – még nem perszonifikált istenalakként, hanem politikai fogalomként – megjelenik már egy 278. után keletkezett kósi néphatározaton. A határozat a kelták fölött Delphoinál aratott görög győzelem nyomán többek között azt rendeli el, hogy a delphoi Pythia ünnepére utazó kósi küldöttek (*θεωροί*) áldozzanak egy aranyozott szarvú ökröt Apollón Pythiosnak hálából a görögök megmeneküléséért, és imádkozzanak a kósiak jó sorsáért, és hogy államuk egyetértésben és demokráciában létezzen tovább.¹² Legkésőbb a 3. század végétől Homonoianak a polis által fenntartott kultusza volt Kóson.¹³ A kultusz részleteibe bepillantást enged egy a 2. század második felében keletkezett rendelet a papság eladásáról.¹⁴ A szöveg alapján egyértelmű, hogy Homonoia kultuszának kiemelkedő jelentőséget szántak a polis vallási életében. Valamennyi tisztviselőnek áldozatot kellett bemutatnia Homonoianak, miután megválasztották, ill. az év első napján, amikor hivatalba lépett.¹⁵ A polis ezen

12 IG XII. 4.1.68.21–30: „τὸν ἀρχιθέωρον καὶ τοὺς θεωροὺς τοὺς ἀιρημένους, ἐπεὶ κα ἀφίκωνται εἰς Δελφούς, θῆσαι τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Πυθίῳ βοῦν χρυσόκερω ὑπὲρ τᾶς τῶν Ἑλλάνων σωτηρίας καὶ ἐπεύχεσθαι τῷ τε δάμῳ τῷ Κόϊων γίνεσθαι τὰ ἀγαθὰ καὶ μεθ’ ὁμοιοῖας πολιτεῦεν ἐν δαμοκραταί, καὶ τοῖς ἐπιβοαθήσασι τῶν Ἑλλάνων τῷ ἱερῷ εὖ ἤμεν ἐς τὸν αἰεὶ χρόνον.” Apollón Pythios kósi kultuszához ld. legutóbb Paul, 2013. 68–71.

13 A forrásaink alapján nem tisztázható egyértelműen, mikor és milyen körülmények között alapították Homonoia kultuszát Kóson. Dimitris Bosnakis – Klaus Hallof: Alte und neue Inschriften aus Kos II. = *Chiron*, 35. 2005. 219–273. egy 3. században Isthmos kósi démosában már létező kultusból eredezteti Homonoia Kós városi kultuszát. E teóriával szemben szkeptikus Paul, 2013. 149–150.

14 IG XII. 4.1.315. A papi tisztségek eladása gyakori volt az égei-tengeri szigeteken és Nyugat-Kisázsziában a hellénisztikus korban. A jelenséghez részletesebben ld. Hans-Ulrich Wiemer: Käufliche Priestertümer im hellenistischen Kos. = *Chiron*, 33. 2003. 263–310.

15 IG XII. 4.1.315.8–15.

kívül úgy rendelkezett, hogy a vételár egy tizedét ezüst áldozati eszközök (*ἀργυρώματα*) elkészítésére fordítsák.¹⁶

Egy következő példa az uralkodókultusz területéről származik.¹⁷ A hellénisztikus uralkodókultusz egyik legfontosabb forrása az ióniai Teósból került elő. 204/3-ban vezetett nagy kis-ázsiai hadjárata folyamán III. Antiochos seleukida király (223–187) betagozta a várost saját birodalmába, egyben különböző privilégiumokkal látta el: szentnek és sérthetetlennek (*ιερά και ἄσυλος*) nyilvánította, valamint felmentette az adófizetés alól.¹⁸ A teósiak ezt helyzetük jelentős javulásaként fogták fel, és hálából nagyszabású kultuszt alapítottak Antiochos tiszteletére, amelyről egy terjedelmes felirat maradt fenn, amely azáltal tűnik ki az uralkodókultusz alapításáról szóló számos egyéb dokumentum közül, hogy nem pusztán a kultusz egyes elemeiről, hanem az azoknak tulajdonított funkciókról is tanúskodik.¹⁹ Antiochos kultuszának részletes bemutatására itt nincs mód, csak egyetlen elemre koncentrálok a továbbiakban. A határozat egyik rendelkezése így hangzik:

„Azért pedig, hogy szent legyen Nagy Antiochos királynak az a hely, amelyen jótetteit végrehajtotta, és megígérte, hogy a jövőben is hasonló jótetteket fog véghezvinni, állítsák fel a király legszebb bronz kultuszszoberát a tanácsházán, és a tisztviselők a pappal, a prytanisszal, a timouchoszokkal és a tamiasokkal minden évben Leukatheón hónap első napján, a hivatalba lépés ünnepén mutassanak be áldozatot a város közös tűzhelyénél a királynak, a Charisoknak és Mnémének, hogy jó kezdettel kezdjék hivatalukat, az áldozati állat pedig legyen egy kifejlett állat; távozzanak ugyanazon a napon a [kiképzésükkel] végző ephébosok a gymnasiarchossal együtt, hogy semmilyen közügyhöz se foghassanak hozzá azelőtt, hogy hálájukat nem nyilvánították ki a jötevők iránt, illetve hogy rászoktassuk a következő nemzedéket arra, hogy mindent másodlagosnak

16 Ibid. 4.1.315.42–51.

17 A hellénisztikus uralkodókultuszról szóló hatalmas irodalomból alapvető: Christian Habicht: *Gottmenschentum und griechische Städte*. München, 1970.; John Ma: *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*. Oxford, 1999. (továbbiakban Ma, 1999.); Angelos Chaniotis: *The Divinity of Hellenistic Rulers*. In. *A Companion to the Hellenistic World*. Szerk. Andrew Erskine, Oxford, 2003. 431–445.; H. S Versnel: *Coping with the Gods. Wayward Readings in Greek Theology*. Leiden – Boston. 2011. 439–492.

18 SEG 41. nr. 1003. A/B. 17–20.

19 Ed. princ. és részletes kommentár: Peter Hermann: *Antiochos der Große und Teos*. = *Anadolu*, 9. 1965. 29–159.; a Hermann által később felülvizsgált szöveget ld. SEG 41. nr. 1003. A felirathoz alapvető Ma, 1999.; Angelos Chaniotis: *La divinité mortelle d'Antiochos III à Téos*. = *Kernos*, 20. 2007. 153–171.

*és kevésbé fontosnak tartsanak a hála kifejezésénél, az ezután történő első belépésüket az agorára pedig a legszebbé tegyék.*²⁰

A határozat értelmében a teósiak a tanácsházán III. Antiochos kultusz-helyét hozták létre. Erre utal egyértelműen, hogy az ott felállítandó szobrára nem a profán képmást jelentő főnevek egyikét használták (*ἀνδριάς, εἰκόν*), hanem az általában kultuszszobrot jelentő *ἄγαλμα* főnevet, illetve az, hogy ezáltal a tanácsháza egyébként profán tere szentté vált. Antiochosnak egyébként nem ez volt Teósban az egyetlen kultusz-helye. Egy másik szobrát a város fő istenségének, Dionysosnak a szentélyében állították fel, ami által a király és Dionysos „közös szentélyen osztozó istenökké” (*συνναοὶ θεοὶ*) váltak.²¹ A tanácsházán elhelyezett szobor előtt azonban nemcsak Antiochosnak, hanem két másik istenségnek, ill. istencsoportnak is mutattak be áldozatot. A Charisok (Aglaiá, Euphrosyné, Thalia) az élet kellemes aspektusai mellett a hála istennői is voltak,²² ilyen módon a nép Antiochos iránti hálájára utaltak. Mnémé az emlékezés istennője volt, és arra utalt, hogy a teósi nép sohasem felejt el Antiochos jótetteit. Antiochos szobra előtt a városi társadalom két különleges jelentőségű csoportjának kellett áldoznia. A hivatalba lépő tisztviselők a város politikai ügyeit vitték, és jelentős részben a városi társadalom elitjéből rekrutálódtak. Az ephébosok a város polgárjoggal rendelkező, 18

20 SEG 41. nr. 1003. C/D. 29–44.: „ἵνα δὲ καὶ καθιε[ρωμένοις] ὁ τόπος ἢ τῶι βασιλεῖ Ἀντιόχῳ Μεγάλῳ ἐν ᾧ τὰ μὲν ἐτέλεσε τῶν ἀγαθῶν, τὰ δὲ ὑπέσχετο καὶ μετὰ ταῦτα ἐπετέλεσεν, ἀναθεῖναι ἄγαλμα χαλκοῦν ἐν τῶι βουλευτηρίῳ ὡς κάλλιστον [τοῦ βασιλέ-] ὡς καὶ συντελεῖν θυσίαν ἐπὶ τῆς κοινῆς τῆς πόλεως ἐστίας ἐν τῶι βουλευτηρίῳ τῶι τε βασιλεῖ καὶ Χάρισιν καὶ Μνήμῃ καθ’ ἑκάστων ἔτος τὰς ἀρχὰς μετὰ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ πρυτάνεως τὴν [τε τῶν στρ]ατηγῶν καὶ τὴν τῶν τιμούχων καὶ τὴν τῶν ταμιῶν κατὰ το[- -] εἰσιτητήρια τῆς ἀρχῆς ἀρχομένας ἀπ’ ἀγαθῶν τῆι νομη[νίαι τοῦ] Λευκαθεῶνος καὶ θύειν ἱερεῖον τέλειον, συντελεῖν δὲ θυσίαν [τοῦ] ἐκ τῶν ἐφήβων μετὰ τοῦ γυμνασιάρχου τῆ αὐτῆς ἡμέραι καθότι γέγ[ραπτ]αι, ἵνα μὴθὲν πρότερον ἄρξωνται πράσσειν τῶν κοινῶν πρὶν ἢ χάρι[τα]ς ἀποδο[ο]ῦναι τοῖς εὐεργέταις καὶ ἐθίζωμεν τοὺς ἐξ ἡαυτῶν π[ά]ντα ὕστερα καὶ ἐν ἐλάσσοι τιθεσθαι πρὸς ἀποκατάστασιν χάριτος [καὶ] τὴμ πρώτην αὐτοῖς εἶσοδον εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ ταῦτα καλλίστην [ποι]ήσο[μ]εν.”

21 A kultikus tiszteletben álló király szobrának elhelyezése egy másik, „hagyományos” isten szentélyében gyakori eleme a hellénisztikus uralkodókultusznak, amelynek az volt a célja, hogy a király kultuszát minél erősebben integrálja a város vallási életébe. Ehhez a jelenséghez ld. részletesebben Kostas Buraselis: *Woven into the Peplos. Aspects of Combination of Ruler Cult with Elements of the Traditional Polis Identity in the Hellenistic World.* In: *Religion and Society: Rituals, Resources and Identity in the Ancient Graeco-Roman World.* Szerk. Albert H. Rasmussen,– Susanne W. Rasmussen, The BOMOS-Conferences. 2002–2005. Roma, 2008. 215–223..

22 Berti, 2014. 298–290 további irodalommal a χάρις szerepéről a görög vallásban.

és 19 év közötti fiataljai voltak, akik a gymnasionban elsősorban katonai jellegű kiképzést kaptak.²³ A fiatalok az ephébeia befejeztével válhattak a polis teljes jogú, felnőtt polgáraivá. A határozat világosan kimondja, hogy az áldozat első célja az, hogy szertartás végrehajtóira magukra hasson: hozzászoktassa őket ahhoz, hogy a jótévedők iránti hála kifejezését tartsák a legtöbbször. Nemcsak az uralkodók kultusz szertartásaira, hanem városi ünnepekre általánosságban is jellemző, hogy a városi ifjúság jelentős szerepet játszott rajtuk: a városi ünnepek felvonulásain mindig az elsők között találjuk az ephébosokat és a 20 és 30 év közötti ifjakat (véoi).

A teósi tanácsházán végrehajtott szertartások esetében a reciprocitás-modell csak részben magyarázza meg az áldozat végrehajtói és fogadói közötti viszonyt. Az Antiochos és Teós közötti kapcsolat, ill. pontosabban annak ábrázolása a kultuszról szóló határozatban, tökéletesen magyarázható ezen az elven, hiszen a város az Antiochos által végrehajtott jótetteket, ill. az általa adományozott privilégiumokat viszonzta a kultusz megalapításával. A kultusz fontos elemei voltak a különböző alkalmakkor az uralkodónak elvégzett áldozatok, amelyek szintén a teósi nép Antiochos iránti háláját fejezték ki. A Charisoknak és Mnémének bemutatott áldozatoknak is lehetett természetesen ilyen funkciója. A határozat szövegéből kitűnik, hogy az áldozat fő funkciója abban állt, hogy a szertartást végző személyekre gyakoroljon hatást: emlékeztükbe vesse a jótévedők, azon belül is az Antiochos iránti hála jelentőségét, és így a hivatalnokok és a felnőtt életüket megkezdő ifjak politikai nevelésének eszközeként szolgáljon.

A kósi és a teósi áldozatokban közös, hogy az absztrakt fogalmakat megtestesítő istenségek (Homonoia, ill. a Charisok és Mnémé) szerepe az áldozatokban nem magyarázható meg teljesen a reciprocitás modelljével. Ez a viszony az áldozatot bemutató közösség és az azt fogadó központi istenség (Asklépios, ill. III. Antiochos) között állt fenn. Ezeknek az istenségeknek a központi szerepe az áldozatokon többek között azon is felismerhető, hogy a szertartásokat az ő kultuszhelyükön (egy szentélyben, ill. a tanácsházán felállított kultuszszobor előtt) hajtották végre. Az absztrakt fogalmak perszónifikációinak ezeken az áldozatokon az a szerep jutott, hogy az áldozati szertartás által hordozott jelentést komplex ideológiai üzenetekkel gazdagítsák. Ennél fogva ezeknek az áldozatoknak a vallási

23 Daniel Kah: Militärische Ausbildung im hellenistischen Gymnasion. In: Das hellenistische Gymnasion. Szerk. Daniel Kah – Peter Scholz, Frankfurt, 2004. 47–90. (kötet a továbbiakban Kah – Scholz, 2004.); Stephen V. Tracy: Reflections on the Athenian Ephebeia in the Hellenistic Age. In: Kah – Scholz, 2004. 207–210.; Angelos Chaniotis: War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History. Oxford – Malden, 2005. 46–51.

kommunikáció mellett, sőt, talán mondhatjuk, helyett a politikai kommunikációban volt fontos szerepük. Erre utal az is, hogy az áldozatokat gondosan megválasztott közönség előtt, ill. részvételével végezték el. A Homonoianak bemutatott áldozatot a polis legfontosabb tisztviselői, a prytanisok végezték el abban a négyévenként visszatérő pillanatban, amikor a legszélesebb „nemzetközi“ közönség volt jelen a szigeten. E közönség jelentős részben az Asklépieia ünnepein résztvevő államok hivatalos képviselőiből állt, akik egyben a Homonoianak bemutatott áldozat által hordozott ideológiai üzenet fő célközönségét is alkották. A teósi tanácsházán bemutatott áldozat a hála és az emlékezés motívumával gazdagította az Antiochosnak bemutatott áldozat jelentését. Az üzenet célközönségét ebben az esetben a városi polgárság politikailag legaktívabb része, a polgárság valamint a politikai szerepvállalást éppen csak megkezdő ifjak alkották. Az áldozat időpontjának megválasztása is a kommunikációs folyamat hatékonyságát volt hivatott erősíteni. Az áldozatokra az év első napján került sor, ami önmagában kiemelte ezeket a többi hasonló szertartás közül. Az áldozatok ugyanakkor az aztokat végrehajtó személyek életében is fontos eseményekhez (politikai hivatal betöltéséhez, ill. a felnőttkor elérését jelző átmeneti rítusokhoz) kapcsolódtak. Ilyen módon ezek a szertartások, legalábbis az azokat előíró városi népgyűlés szándéka szerint, az egyéni emlékezet meghatározó elemeivé váltak.

A két áldozati szertartás elemzése alkalmat ad néhány további, a hellénisztikus vallás, rituálék és politikai kommunikáció szempontjából fontos következtetés levonására. Az áldozatok és a tér összefüggését illetően fontosnak tűnik, hogy az áldozat színhelye összefügg annak funkcióival, illetve az áldozat által hordozott jelentéssel. Az ember és az istenek közötti kommunikáció kitüntetett, de nem egyedüli színhelyei az ókori görög világban a szentélyek voltak. Ha egy istenségnek a szentélyén kívül, vagy egy másik szentélyben mutattak be áldozatot, annak speciális okai lehettek, ill. egy ilyen helyen elvégzett áldozat magának a szertartásnak a jelentésére is hatást gyakorolhatott. Mivel e tanulmány keretében nincs mód ennek a jelenségnek a teljes körű elemzésére, csak röviden utalnék arra a gyakori jelenségre, amikor egy erős helyi kötődéssel rendelkező istenség kultuszhelyén távol mutatnak be áldozatot, ill. állítanak fogadalmi ajándékot. Egy ilyen istenség volt a Rhodos szigetén, Lindosban tisztelt Athéné Lindia. A lindosi akropolison álló szentély az istennővel folytatott vallásos kommunikáció kitüntetett színhelye volt, amit nemcsak a ma is látható számos fogadalmi ajándék, hanem a 99-

ben keletkezett ún. lindosi anagraphé is bizonyít.²⁴ A 2. makedón háború végén egy három hajóból álló rhodosi flottaegység, amelyben idegen zsoldosok is szolgálatot teljesítettek, Lindostól messze, a krétai Latóban állított fogadalmi ajándékot Athéné Lindiának.²⁵ Amellett, hogy ez a votív a Lindoson álló felajánlásokhoz hasonlóan értelmezhető a veszélyes tengeri utazás folyamán az istennőtől kapott támogatásért adott hála jeleként, a krétai kontextusban más jelentéseket is hordozott. A fogadalmi ajándék szolgálhatott a rhodosi hegemonia jeleként, hiszen a votívot felállító hajósok nem magánúton, hanem a rhodosi állam megbízásából tartózkodtak Krétán.²⁶ Figyelmet érdemel továbbá, hogy a rhodosi flottaegységek fogadalmi ajándékai közül egyedülálló módon itt nemcsak a rhodosi polgárjoggal rendelkező tisztek és tengerészgyalogosok, hanem a „Hellasból toborzott zsoldosok“ is részt vettek a votív felállításában. Ez alapján megkockáztatható, hogy a közös áldozat a heterogén katonai egység koherenciáját, ill. az idegen zsoldosok Rhodos iránti lojalitását is hivatott volt erősíteni.

A fent elemzett két példa fontos tanulsága továbbá, hogy az állatáldozatok képesek voltak komplex politikai, ill. ideológiai üzenetek közvetítésére. A különböző istenségek összekapcsolása egy egyszerű eszköz volt ezeknek az üzeneteknek az előállítására. Különösen alkalmasak voltak erre az absztrakt fogalmak hellénisztikus korban igen elterjedt perszónifikációi. Az áldozatok jelentősége ennél fogva messze túlmutat az egyes személyek, ill. a közösség és az istenek közötti vallási kapcsolaton. Áldozati szertartások a vallás és a politika határvidékén nem számítottak ritka jelenségnek a görög, és azon belül is elsősorban a hellénisztikus polisokban. A sok példa közül legyen elég a városi jötevők és elhunyt gymnasiarchosok kultuszaira utalni a gymnasionokban.²⁷ Bár nem zárható ki, hogy ezek a

24 Ld I. Lindos 2. hozzá alapvető: Carolyn Higbie: *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*. Oxford, 2003.; Alain Bresson: *Relire le Chronique du temple lindien*. = *Topoi*, 14/2. 2006. 527–551.

25 I. Cret. 1, 16, 35, Lató, 197. körül: „*Ροδίων οἱ στρατευσάμενοι μετὰ ἄρχοντος τῶν τριήρων Εὐαγόρα τοῦ Πύθιος καὶ τριηράρχων Ἀγησιδάμου τοῦ Ἀγητόρος, Τελέσωνος τοῦ Φιλοζένου, καὶ τοῦ ἀποσταλέντος ὑπὸ Ἀγησιδάμου Κλεωνύμου τοῦ Θεώρου, καὶ ἀγευμένων τῶν στρατιωτῶν τῶν ἐκ τῆς Ἑλλάδος ξενολογηθέντων Εὐδάμου τοῦ Ἐπαρμόστου Ἀθάναι Λινδία.*”

26 A rhodosi hegemoniához az Égei-tengeren a hellénisztikus korban ld. legutóbb Daniel Kah: Rhodos als Seemacht. In. *Seemacht und Seeherrschaft in der Antike*. Szerk. Ernst Baltrusch – Hans Kopp – Christian Wendt, Stuttgart, 2016. 253–277.

27 Ld. a lykiai Xanthos gymnasionában a neoi által tisztelt Lysón gymnasiarchos és kiemelkedő városi jötevő instruktv példáját. Az ifjak oltárt emeltek Lysónnak Zeus Sótér oltára mellett, és évenkénti áldozatokkal tisztelték meg. A vonatkozó felirat kiadása

halandók a gymnasionokban valódi vallásos tisztelet tárgyai voltak, de mégis hiba lenne ezt a jelenséget pusztán erre az aspektusra szűkíteni. A fenti teósi példához hasonlóan az ifjak politikai nevelése, ill. a város iránti lojalitásának erősítése szintén hozzátartozott ezeknek az áldozatoknak a funkciójához. Az ifjak által alapított kultuszok esetében mindehhez hozzájárulhatott a gymnasionban tréningező fiatalok önreprezentációja a városi nyilvánosság előtt. Mindez arra utal hogy ahelyett, hogy a hellénisztikus városokban végrehajtott áldozatokat *a priori* vallási jellegű szertartásként értelmeznénk, helyesebb talán ezeket olyan nyilvános ceremóniáknak tartani, amelyekben a vallásos komponens nagyon különböző jelentőséggel bírhat. A vallásos és profán funkciók összefonódása összefügg a görög nyelv, ill. a vallási jelenségekről folytatott diskurzus azon sajátosságával, hogy hiányzik a modern kultúrákra jellemző vallás-fogalom, ill. annak egyértelmű elhatárolása az élet más szféráitól.

Felvetődik mindezek után a kérdés: hogyan lehet elhelyezni ezeket a jelenségeket a görög vallás történetében? A hellénisztikus polisok vallásának jellemzésére a kutatás hosszú ideig a hanyatlás, ill. a válság fogalmait használta. A görög vallás történetének máig egyetlen összefoglalása, M. Nilsson 1961-ben második kiadást megért monumentális műve a klasszikus korból eredő polis-vallással kapcsolatban tartalmukat vesztett formákról, rutinszerűen, de meggyőződés nélkül végzett kultikus szertartásokról beszél, miközben a hellénisztikus vallásosság két karakterisztikus vonásának az individualizmust és az orientális kultuszok térnyerését tartja.²⁸ Kézenfekvő lenne a fent említett példákat, ahol az áldozatok elsősorban politikai jelentőséggel bírtak, szintén a hellénisztikus vallás hanyatlásának összefüggésébe helyezni.²⁹ A görög világ vallásos szertartásai esetében azonban a vallásos és a politikai aspektusokat nem csupán egymással ellentétes pólusokként lehet felfogni, amelyek szükségszerűen gyengítik egymást. A vallás „beágyazottsága“ a polis intézményeibe és társadalmába a korai időktől kezdve lehetővé,

---

és kommentárja: Philippe Gauthier: Bienfaiteurs du gymnase au Letôon de Xanthos. = *Revue des Études Grecques*, 109. 1996. 1–34. A jelenséghez összefoglalóan ld. Sophia Aneziri, – Dimitrios Damaskos: Städtische Kulte im hellenistischen Gymnasion. In. Kah – Scholz, 2004. 268–270.

28 Martin P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion II. Die hellenistische und römische Zeit*. München, 1961. különösen 30–31.

29 Így pl. Angelos Chaniotis: Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik. In. *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus*. Szerk.: Paul Zanker – Michael Wörle, München, 1995. 163. a hellénisztikus városi ünnepek politikai instrumentalizációjával kapcsolatban: „Eine Funktionalisierung ebnet aber auch einer Säkularisierung des Festes den Weg“.

ill. szükségszerűvé tette ezeknek az aspektusoknak az összefonódását.³⁰ A vallásos szertartások politikai instrumentalizációja sem tekinthető hellénisztikus kori újításnak, hiszen erre számos példa hozható a görög történelem korábbi korszakaiból. Az athéni Panathénaia, amelyen a peloponnésosi háború idején a délosi szövetség tagjai részvételre voltak kötelezve, csak egy példa erre a sok közül. A vallás és a politika már a hellénisztikus kor előtt megfigyelhető szoros összefonódása mellett a mélyen átélt személyes vallásosság számos, itt részletesen nem ismerethető hellénisztikus kori bizonyítéka is arra int, hogy a fenti példákat ne a hellénisztikus vallás hanyatlásának kontextusában értelmezzük.³¹

Religion, Raum und Kommunikation: Beobachtungen zu zwei Opfern aus hellenistischer Zeit

Abstrakt

Dem blutigen Tieropfer, dem häufigsten Ritual in der griechischen Religion werden in der Forschung meistens zwei Funktionen zugeschrieben: sie bestätigten die auf dem Prinzip der Reziprozität beruhende Beziehung zwischen Sterblichen und Göttern und stärkten die Solidarität unter den Personen, die das Ritual vollzogen. In diesem Aufsatz wird anhand einiger hellenistischer Inschriften (vor allem aus Kos und Teos) der Frage nachgegangen, welche andere Funktionen die Opfer erfüllen konnten. Besondere Aufmerksamkeit wird dabei dem räumlichen Kontext gewidmet, in dem die Rituale durchgeführt wurden. Es wird dafür plädiert, dass insbesondere im Falle aufwändiger Ritualkomplexen die Hauptfunktion mancher Opfer darin bestand, den Betrachtern und den Teilnehmern der Zeremonien ideologische Botschaften zu vermitteln.

---

30 Sourvinou-Inwood által (Christiane Sourvinou-Inwood: What is Polis Religion? In: *The Greek City from Homer to Alexander*. Szerk. Oswyn Murray – Simon Price, Oxford, 1990. 295–322.; Idem: Further Aspects of Polis Religion. In: *Oxford Readings in Greek Religion*. Richard Buxton, Oxford – New York, 2000. 38–55.) megfogalmazott modell a „polis-religion“-ról kisebb korrekciók ellenére a mai napig nagy hatást gyakorol a kutatásra. A modell érvényességét alapvetően meg nem rengető kritikai észrevételekhez ld. Julia Kindt: Polis Religion – A Critical Appreciation. = *Kernos*, 22. 2009. 9–34.

31 Az emocionalitást és az istenekhez fűződő személyes kapcsolatot Angelos Chaniotis: Religion und Mythos. In: *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra*. Szerk. Gregor Weber, Stuttgart, 2007. 139–157. a hellénisztikus vallás jellegzetes vonásainak tartja, nem csak a misztérium- és az orientális kultuszok, hanem a hagyományos görög istenek kultuszának terén is.

Takács Levente

Üres földek a Római Birodalomban¹

A római földmérési szakírók írásait olvasó előtt olyan kép bontakozhat ki, mintha a rómaiak térszervezése, amelynek egyik módja az ún. *centuriatio* volt, minden területet lefedett volna. A *centuriatio* derékszögekre és párhuzamosan futó mezsgyékre épülő rendszerét annyira tökéletesnek tartották, hogy ennél szebb elrendezést nehezen tudtak elképzelni. Hyginus Gromaticus egyenesen a *ratio pulcherrima* (a legszebb elrendezés) kifejezést alkalmazza rá,² a rendszer egészét pedig összekapcsolja az égi eredet képzetével, mintegy a világrend leképezésének tartva azt („*est enim illi origo caelestis*”).³ A Római Birodalom legtöbb tartományában kimutathatók e földmérési rendszer nyomai, így a földterületeket, a városok *territoriumait* mindenütt határkövek tagolták, szegélyezték.⁴ A felületes szemlélő könnyen úgy gondolhatta: minden földdarab foglalt. Ennek ellenére a római szerzők leírásainak, többnyire pedig panaszainak ismételtén visszatérő eleme az üres föld(terület).

Az *agri deserti*, *agri vacui*, *solitudo*, *rus vacuum* kifejezések minduntalan előfordulnak Cicerótól Lucanuson át egészen a Codex Theodosianusban rögzített jogszabályokig, sőt elvétve feltűnnek a római földmérési szakírók írásaiban is. Az egyes említések konkrét jelentéstartalma azonban eltérő lehet, ugyanis az üresség e tekintetben olyan kategória, amely a megfigyelést tevő illetve rögzítő szempontjából került be a ránk maradt forrásokba. A szemlélő, az üresség „tényét” megörökítő szempontjából nézve többféle minőség, illetve annak hiánya vezethet a föld üressé minősítéséhez.⁵ Az írott forrásokra általánosítva elmondható, hogy valamilyen térbeli jelenség tudatbeli tükröződéséről tanúskodnak, szub-

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Hyginus Gromaticus: *De limitibus constituendis*. 142.33–34C. (továbbiakban: Hyginus Grom. *Lim.*)

3 *Ibid.* 134.4C.

4 Grüll Tibor: „Ubique fines”. Határok és határkövek a Római Birodalomban. = *Ókor*, 12/1. 2013. 50–52.; Richard John Alexander Talbert: ‘Ubique Fines’: Boundaries within the Roman Empire. = *Caesarodunum*, 39. 2005. 94–95.

5 Olykor csupán egy hatásos ellentét kifejezésére szolgál: Cassiodorus: *Variae epistolae*. 3.52., ahol a földmérő működési területe a néptelen, elhagyott föld (*agri deserti*), szembeállítva a jogászok nyüzsgő *forumával*.

jektív interpretációt vetítenek az adott jelenségre.⁶ Mindenesetre elmondható, hogy az általunk ismert forrásokban a föld üres volta, a *desertus* és *vacuus* jelzők többnyire negatív tartalmat hordoznak. Cicero is ebben a negatív értelemben használja ezeket a jelzőket, igaz, nem a földre vonatkoztatva, amikor ezt írja: „*vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda*”.⁷

Figyelemre méltó, hogy Cicero az üres (*deserta*) és műveletlen (*inculta*) szavakat állítja párba, amelyeket minden bizonnyal a mezőgazdasági gyakorlatból kölcsönzött. Üres lehet ugyanis a föld, ha művelésre alkalmatlan vagy alkalmasint meg nem művelt területről van szó. Az egyik földmérési szakíró, Hyginus Gromaticus írja le, hogy a védelmi célból fennsíkokon, dombtetőkön alapított városok környéke a sziklás terep vagy a megközelítés nehézségei miatt nem mindig alkalmas a *centuriatio* kivitelezésére. Ezeket a területeket vagy erdőként hasznosíthatták, vagy, ha terméketlenek, üresen hagyták („*si sterilis esset, vacaret*”).⁸ Üres lehet, amennyiben a művelésével véglegesnek tűnően vagy időlegesen felhagytak. Az ugaroltatás hozzátartozott a modern mezőgazdasági művelési rendszerek előtti korszakok szokásos gyakorlatához. A hagyományos gazdálkodás az ugar vagy a betakarított szántó területét, amelyeket üres földnek tekintettek, ideiglenes legelőként hasznosította.⁹

A mezőgazdaságból eredő objektív tényezők (terméketlenség, parlagoltatás vagy ugaroltatás) okozta üres jelleg mellett számolhatunk szubjektív okokból fakadóan üres földek létevel is. A második századi jogtudós, Gaius az idegen telek birtokának megszerzéséről írva három lehetőséget említ. Üresen állhat a telek a tulajdonos hanyagsága miatt (*ex neglectantia domini vacet*), illetve akkor, ha az hosszú ideig távol

6 Vö. Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen, 2004. 175.

7 Cicero: *Laelius De Amicitia*. 55.

8 Hyginus Grom. *Lim.* 142.20–22C. Ennek specifikus esete a sivatag, amelynek a modern nyelvekben használatos szava (ang. desert; fr. désert; ol. deserto) is a *desertus* melléknév származéka. Vergilius: *Georgica*. 3. 339–345.; Livius: *Ab urbe condita*. 45.12.1. (továbbiakban Livius); Sallustius: *Bellum Iugurthinum*. 48.

9 A forradalom előtti Franciaországban ez volt az ún. *vaine pâture*, vö. Papp Imre: *Állam és mezőgazdaság Franciaországban a 18. század második felében*. In: *Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok a 18. századi Franciaországról*. Szerk. Bárány Attila – Györkös Attila – Jakab Melinda, Debrecen, 2016. 56. A késő antikvitásra vonatkozóan ezt hangsúlyozza Cam Grey: *Revisiting the problem of agri deserti in the Late Roman Empire*. = *The Journal of Roman Archaeology*, 20. 2007. 367. és 370. (továbbiakban Grey, 2007.)

van (*longo tempore afuerit*).¹⁰ A római jogtudós egyik lehetőséghez sem fűz különösebb magyarázatot, ám Columella mezőgazdasági szakmunkájának olykor pesszimista kicsengésű kezdősoraiból tudjuk, a szakíró a korabeli gazdák egy részénél hiányolta mind a hozzáértést, mind az igyekezetet. Ennek következtében a földek terméketlenné (*agrorum infecunditatem*) válnak, nem eredményeznek olyan hozamokat, amelyek jó gazdától elvárhatók. Ráadásul nem törődnek személyesen földbirtokaikkal, hanem rabszolgákra bizzák azok művelését, irányítását, maguk pedig a városokba költöznek.¹¹ Columella valamivel később felidézi azokat a régi időket, amikor büntetést róttak ki arra, aki több földet vett birtokába, mint amennyit meg tudott művelni.¹² A gondatlan vagy távollévő gazda Columella szerint terméketlenséget, alacsony hozamokat jelenthet, aminek további gazdasági kihatásait (pl. szükségtelen gabonaimport) is bemutatja a szakíró. A jogász Gaius nem gazdasági tényezőkről elmélkedett, hanem csupán a tényállásokat, s azok jogi következményét, a telek birtokának megszerezhető voltát, mutatja be. Mindkét szerzőnél közös elem azonban, hogy a gazda cselekményei vagy nemtörődömsége folytán olykor egy-egy telek üresnek tűnhetett.

Gaius a gazdálkodási gyakorlatból származó esetkörökhöz azonban hozzátesz még egy szerzési lehetőséget, amely szorosabban kapcsolódik a jog világához. Üres lehet a telek, ha a gazdája utód nélkül halt el (*dominus sine successore decesserit*). Ekkor nem arról van szó, hogy a művelés hiánya vezetné a szemlélt arra a véleményre, hogy üres a föld, hanem az valóban üresen áll, mégpedig jogi minőségét tekintve.

Üres lehet a föld, amennyiben nincs vagy nem ismert a tulajdonosa, birtokosa. A Gaiustól imént idézett lehetőség mellett az ókortól kezdve lehet e jelenségre példákat hozni. A modern nemzetközi jog bevett kifejezése a *terra nullius*, vagyis az olyan terület, amely egyetlen állam szuverenitása alá sem tartozik. A kifejezés ugyan római jogi szóhasználatra megy vissza,¹³ gyakorlati alkalmazása mégis inkább a hozzánk közelebbi korokhoz kapcsolódik. A senki szuverenitása alá nem tartozó, senki tulajdonában nem álló föld elképzelése szolgált alapul az ún. *The Empty or Vacant Land Theory* kidolgozásához, amellyel a 19. század végén megpróbálták alátámasztani az európai telepések jogát a dél-afrikai

10 Gaius: *Institutiones*. 2.51. (továbbiakban Gaius, *Inst.*)

11 Columella: *Res rustica*. 1. praef. 1–3. és 1. praef. 11–12.

12 Ibid. 1.3.11.

13 Vö. Gaius, *Inst.* 2.9.

földterületekre, mondván, hogy az általuk elfoglalt területek üres földek voltak korábbi lakosság nélkül.¹⁴

Ezek a koloniális ideológiától befolyásolt elképzelések tényszerűen nem igazolhatók, viszont üres földek a mindennapi joggyakorlat során valóban keletkeztek. Az ókori Rómában a jogélet normális működése is elismerte – legalábbis ideiglenes jelleggel – üres földek létének lehetőségét, ha pl. a *bona caduca* körébe estek. A hagyaték vagy annak egy része, amennyiben *incapacitas* (az örökség megszerzésére való képtelenség) miatt üresen maradt, a *bona caduca* kategóriáját alkotta.¹⁵ Jóllehet a római jog tisztázta ennek sorsát, s végső soron a *fiscus*ra háramlottak, mégis úgy tűnik jelentős mennyiségű földterület került ebbe a kategóriába. Vespasianus hatalomra kerülése után az államháztartás reorganizációjánál számított is az ide tartozó földekre, ami mutatja, hogy nem csekély méretű földvagyonról lehetett szó.¹⁶ Nincs szó azonban arról, hogy műveletlen lett volna az adott földdarab, csupán adott pillanatban (elvileg rövid ideig) nem volt a jog által elismert tulajdonosa.

Üres lehet továbbá akkor, ha a szemlélő valamilyen minőség hiányát tekinti az üresség konstitutív elemének. Eklatáns példája ennek a sokszor idézett Plutarchos részlet Tiberius Gracchusról: „Tiberus Numantiába ment Etrurián át utazott, és látta, hogy a földek pusztán maradtak, s hogy a földművesek és pásztorok mind idegenből behozott barbár rabszolgák”¹⁷ A rövid részletből is kitűnik, hogy az ún. pusztán maradt földeket művelik, mégpedig a mezőgazdaság több ágazatában, tehát nem néptelen, és nem műveletlen a terület, sőt a rabszolgák szerepeltetése egyértelművé teszi, hogy van a földdarabnak gazdája is. Plutarchos interpretációjában Gracchus számára a helyi, római, szabad kisbirtokosok eltűnése, hiánya volt az a megkülönböztető jegy, ami alapján pusztán maradtnak minősítette a látott területet. A szabad kisbirtokosok eltűnése, s helyükön a rabszolga munkaerőre alapuló üzemszervezeti forma, a villa-gazdaság

14 *The Empty Land Myth*. South African History Online: <http://www.sahistory.org.za/article/empty-land-myth> – 2017. január

15 A *caduca* szó, jóllehet nem jogi *terminus technicus*ként, Cicerónál (*De oratore*. 3.31.122.) is az üres minőséggel kapcsolódik össze. A szónok ismeri persze a jogi szakkifejezést is: Cicero: *Philippicae*. 10.11.

16 Barbara Levick: *Vespasian*. London – New York, 1999. 98. Forráshely megjelölés nélkül, s összesen a különböző jogi kategóriákat. A *bona caduca* mibenlétéhez és jogi sorsához vö. Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Bp., 2006. 601. (1951 §). A késő antikvitásra vonatkozóan vö. Codex Theodisianus 10.8. (továbbiakban CTh)

17 Plutarchos: *Tiberius Gracchus* 8. (Ford. Máthé Elek)

megjelenése nagy tudománytörténeti karriert futott be, részben Arnold J. Toynbee (1889–1975) munkásságának köszönhetően.

Toynbee egy 1911-es olaszországi utazása során jutott arra a felismerésre, hogy Dél-Itália történelme eltérő jellegzetességeket mutat az északi részekétől. Hosszú távon e felismerésnek lett az eredménye *Hannibal's Legacy* című munkája (1965), amelyben a különböző fejlődés gyökereit egészen a hannibáli háborúig vezette vissza. Hannibal, miután még véres csaták árán sem volt képes megtörni Róma erejét, egy bő évtizedig „vesztegelt” Dél-Itáliában. Hadseregének vonulásai és elszállásolása, a városostromok, valamint a rómaiak ellenakciói nyilvánvalóan jelentős pusztítást okoztak a térségben, bár Toynbee ennek mértékéről kialakított nézetét minden bizonnyal befolyásolta az első és második világháború pusztításairól szerzett tapasztalata.

Toynbee nézete azonban nem teljesen légből kapott, még ha az utóbbi időszak régészeti kutatásai cáfolták is bizonyos túlzó megállapításait. Toynbee elméletét részben arra építette, hogy Dél-Itália térsége több ízben elhagyott, néptelen vidékként jelenik meg még a császárkorban is. Cicero például egy levelében, melyben a támadó caesari csapatok előli menekülés lehetőségeit latolgatja, Apuliát *inanissima pars Italiae*-nek nevezi. Egy évszázad múltán Seneca él az *in desertis Apuliae* kitételrel.¹⁸

Az irodalmi források a háború egyértelmű velejárójának tekintik a települések, városok vagy éppen a mezőgazdasági terület elhagyását. A Kr.e. 180-as évek elején a kis-ázsiai Darsa és Sinope városokat is elhagyta lakosságuk, jóllehet mindkét esetben jól ellátott, gazdag városokról volt szó.¹⁹ A menekülés oka mindkét esetben a háború volt. Néhány évtizeddel korábban a második pun háború itáliai eseményeinek ismertetésénél is leír hasonló jelenséget a római történetíró, Livius. A déli-itáliai Croton városának elnéptelenedése („*vastam ac desertam bellis urbem*”) és szorongatott helyzete készteti arra a szomszédos bruttiusokat, hogy megpróbálják kieroszakolni a crotoni területen saját népességük egy részének letelepedését.²⁰ A háború vége felé pedig Placentia és Cremona városok fordulnak segítségért a senatushoz, mert „*földjeikre a gallusok pusztító*

18 Cicero: *Epistulae ad Atticum*. 8.3.4. Seneca: *Epistulae Morales ad Lucilium*. 87.7. Vö. még Id. *De tranquillitate animi*. 2.13.

19 Livius, 28., 15. és 18. Livius szóhasználatában: „*plenam omnium rerum copia; refertum idem copia rerum omnium.*”

20 Livius, 24.3.

betöréseket intéznek, ezért colonusaik nagy része elmenekült, városaik lassanként elnéptelenedtek, s földjük pusztává és elhagyottá vált”.²¹

A Caesar és Pompeius közötti polgárháborúról mintegy száz évvel az események után megírt eposzában egyfajta „nemzethalált” vizionál Lucanus.²² A döntő csata előtt Pompeius beszédet intéz seregéhez, majd a költő felidézi a hallgatóság reakcióját, s ezt követően mutatja be, milyen hatással járhat a véres polgárháború. Az ősi városok porral borított romjai, az üres vidék (*rus vacuum*), és a kiürült városok (*tot vacuas urbes*) mind a belviszály bűneinek (*crimen civile*) eredményei. A túlélő lakosság immár elfér egyetlen városban, s az itáliai földeket rabok fogják megművelni („*vincto fossore coluntur / Hesperiae segetes*”). Lucanus erőteljes és apokaliptikus bemutatása egyesíti a (polgár)háború hatásaival a Gracchusnak tulajdonított megfigyelés elemeit. A háború következtében kiürül a vidék, amit rabszolgák fognak megművelni. A polgárháború efféle hatásait Lucanusnak azok a kortársai is megtapasztalhatták, akik vele ellentétben túléltek Nero uralmát. A négy császár évében Cremona elfoglalása után a fosztogató sereg az üresen maradt házakat gyújtja fel („*faces ... in vacuas domos ... iaculabantur*”).²³

Tacitus számára nem csak ilyen környezetben artikulálódik a pusztá, üres földek problémája. Apósa életéről írt művében a rómaiak ellen lázadó egyik brit törzsfő, Calgacus a következőkkel jellemzi a rómaiakat: „*Ragadozói a világnak, miután mindent feldúltak, és már nincs számukra föld, most a tengert kutatják; ha gazdag az ellenség, telhetetlenségből, ha szegény, becsvágyból; sem Kelet, sem Nyugat nem lakatta jól őket: egyedüliek a világon, akik a kincseket és a nincstelenséget egyforma szenvedéllyel áhítazzák. Elhurcolni, gyilkolni, rabolni - hazug névvel ezt mondják birodalomnak, és ahol pusztaságot teremtenek, békének.*”²⁴ Az idézet utolsó mondatában (*Auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*) szereplő *solitudo* szóban Harmatta János olyan kulcsfogalmat látott, amely végigvonul Tacitus történetírói működésén és összefüggésben áll a *principatus*hoz, mint politikai rendszerhez való kritikus viszonyával.²⁵

21 Ibid. 28.11. (Ford. Muraközy Gyula): „*legati querentes agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes se urbes, agrum vastum ac desertum habere.*”

22 Lucanus: *Pharsalia*. 7.391–404.

23 Tacitus: *Historiae*. 3.33. (továbbiakban Tacitus, *Hist.*.)

24 Id.: *Agricola*. 30. (Borzásák István ford.)

25 Harmatta János: Tacitus történelemszemléletéhez. = *Antik Tanulmányok*, 21. 1974. 239–249. (továbbiakban Harmatta, 1974.)

Kr.u. 58-ban a frisiusok törzse a birodalom határzónájában elfoglal egy területet, amelyet Tacitus az *agrosque vacuos et militum usui sepositos* („a katonák céljaira fenntartott lakatlan földeket”) kifejezésekkel jellemez.²⁶ A rómaiak azonban nem engedélyezik letelepülésüket. Valamivel később az ampsivariusok törzse szállja meg ugyanazt a földet. Vezérük a foglalás mellett – Tacitus szavaival – így érvel: „Mekkora mezőség nyúlik el ott, amelyre csak néha terelik ki a katonák nyájait és marháit! Tartsák csak fent a legelőket jószágaiknak, miközben az emberek éheznek, csak ne akarják inkább a kietlen pusztaságot, mint a baráti népeket. ... Miként az ég az isteneknek, úgy a föld a halandók nemzetségének adatott; s amely területek elfoglalatlanok, azok közösek.” („servarent sane receptus gregibus inter hominum famem, modo ne vastitatem et solitudinem mallent quam amicos populos. ... quaeque vacuae, eas publicas esse.”)²⁷ A kibontakozó fegyveres konfliktusban a rómaiak végül a határon túlra vetik vissza ezt a törzset.

Harmatta e helyeket beilleszti abba a vitába, amely akkoriban zajlott a hadsereg gazdálkodásának alapját állítólag képező *territorium* vagy *prata legionis* kérdéskörében.²⁸ Véleménye szerint a szövegben található *agri vacui* kifejezés földtulajdoni kategória, vagyis jogi természetű.²⁹ Ennek igazolására két földmérési szakíró sorait idézi. Siculus Flaccus szerint, amennyiben egy *centuriatio* kialakításakor nem csak az adott település *territoriumát* veszik igénybe, hanem más közösségek földjét is, az *adsignatio* alá nem eső területek *subseciva* vagy *vacuae centuriae* formájában visszaháramlottak az eredeti birtokosokhoz, akik ezeket adásvétel vagy bérbeadás útján hasznosították. A felmért, de ki nem osztott föld a *subseciva* jogi sorsát követte egészen Domitianus uralkodásáig, aki felszámolta az ilyen jellegű maradványföldeket.³⁰ Harmatta a földmérési szakíró sorait tartományi viszonyokra vetíti rá, holott a Domitianusra vonatkozó közlésből valószínűsíthető, hogy Siculus Flaccus itáliai földekre gondolhatott.³¹ Nem is beszélve arról a körülményről, hogy a

26 Tacitus: *Annales*. 13.54.

27 Ibid. 13.55. (Borzsák István ford.)

28 Ehhez lásd újabban Kovács Péter: A ”katonai territorium” és a veterani et cives Romani szervezet. = *Archaeologiai Értesítő*, 123–124. 1996. 49–62. A tacitusi szöveghelyhez vö. Arbia Hilali: Recherche sur les frontières de l’afrique romaine: espaces mobiles et représentations. In *Frontiers in the Roman World*. Edd. Oliver Hekster – Ted Kaizer, Leiden, 2011. 109.

29 Harmatta, 1974. 243.

30 Siculus Flaccus: 130., 12–18C.

31 Takács Levente: *A római földmérés*. Máriabesnyő, 2014. 94–100.

szakíronál szereplő *vacuae centuriae* nem hordozhat jogi tartalmat. Az ilyen földdarabokra vonatkozó birtoklási helyzet legfeljebb pillanatokig lehetett kérdéses. A telepések száma nem érte el a parcellák számát, így ezek a földmérők szempontjából üresen maradtak. A ki nem osztott terület azonban visszakerült eredeti birtokosához. Legfeljebb az maradhatott kétséges, melyik település joghatósága alá tartozott ezt követően a föld. Az üresség így nem jogi tartalmú minősítés, hanem csupán a felosztást végző földmérő szempontjából üres. Arról ugyan nincs szó, hogy az ilyen területek melyik művelési ágba estek, de a *centuriatio* alapján inkább gondolhatunk szántóföldekre, semmint legelőkre.

Harmatta egy másik földmérési szakíró, Hyginus Gromaticus sorai alapján ad magyarázatot arra, miféle területet foglalhattak el a betelepülő törzsek. A földmérési szakíró leírja, hogy olykor több föld állt rendelkezésre, mint amit a kiosztás során igénybe vettek („*inmanitas agri vicit adsignationem*”).³² A *centuriatio* valóban nem mindig fedte le az adott település teljes *territoriumát*. A *centuriatio* Cremona 1400 km²-es területéből csak 550-et foglalt el, Brescia esetében pedig 800-at a 6000-ból.³³ A hasznosítás mikéntje azonban a Harmatta által idézett szövegrészben megtalálható: a szomszédos birtokosok közös legelőként vették igénybe a területet, így legfeljebb csak külső szemlélő számára tűnhetett üresnek.

Jelen tanulmány szempontjából azonban a lényeges elem magában a tacitusi közlésben rejlik. Külső szemlélő (itt a germán törzsek) számára voltak olyan földdarabok, amelyek jogi helyzetüktől függetlenül üresnek tűntek. Ennek oka a művelés hiánya volt, ami kiderül Tacitus soraiból. A betelepülő frizek nyomban hozzálátnak, hogy művelt földdé változtassák a vidéket („*iamque fixerant domos, semina arvis intulerant utque patrium solum exercebant*”), ami ezek szerint korábban nem állt művelés alatt. A négy császár évének polgárháborús viszonyai közepette „*A batavusok a chattusok részeként a Rhenuson túl tanyáztak, majd belviszálytól elűzetvén, a galliai part legszélső, lakatlan tájékát és a mellette elterülő szigetet szállták meg, melyet elöl az Oceanus-tenger, hátul és oldalt a Rhenus folyó vize mos.*”³⁴ A nem kifejezetten kedvező adottságú vidék a

32 Hyginus Grom. *Lim.* 158.15C.; Harmatta, 1974. 244.; Vö. még Frontinus: *De aquaeductu.* 8., 1C.

33 Peter Garnsey: *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History.* Cambridge – New York, 1998. 128.; Vö. még Hartmut Galsterer: Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmeßkunst. In: *Die römische Feldmesskunst.* Szerk. Okko Behrends – Luigi Capogrossi Colognesi, Göttingen, 1992. 421.

34 Tacitus *Hist.* 4.12. (Ford. Borzsák István)

magyar fordításban lakatlan, a latin eredetiben: *vacua cultoribus*, vagyis a történetíró nem annyira lakatlan, mint inkább meg nem művelt voltát emelte ki. Az azonban már Tacitus interpretációja, hogy olykor ezeket, a *solitudo* fogalmat társítva hozzájuk, a római hódításokról és a *principatus* rendszeréről alkotott negatív véleményének hangoztatására használja fel. A művelés hiányának magyarázatát kézenfekvőbb máshol keresni: akár a nem éppen békés határvidék közelségében, akár a kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedésben.

A középső köztársaság idejétől a császárkor fénykorának tekinthető második századig sokszor és több forrástípust érintően kerül elő az üres földekre utaló megjegyzés. Ez azonban kevésbé keltette fel a kutatás figyelmét, amely inkább a késő antikvitás időszakára koncentrált. Az *agri deserti* problémája jószerivel a Kr.u. 4. és 5. századra vonatkozóan foglalkoztatta a történészeket és jogászokat. Utóbbiak kiemelését az indokolja, hogy az *agri deserti* kérdésre vonatkozó források jelentős része a késő császárkori kodifikációkból származik, így pl. a *Codex Theodosianus*ból. Ebből következően a kutatókat e problémakört érintően A.H.M. Jones óta leköti a késő antikvitás vizsgálata. Magyarul Boda Árpád ad erről jó összefoglalót, felvillantva bizonyos módszertani problémákat is. Jones egy 422-ben Byzacena és Africa proconsularis tartományokra vonatkozóan kiadott császári rendeletről azt a következtetést vonta le, hogy a császári birtokokon jelentős mennyiségű föld művelésével hagytak fel, aminek az oka az elnéptelenedés volt.³⁵ A kutatás az *agri deserti* mennyiségét a késő antikvitásban meglehetősen nagyra becsülte, s többnyire az adózással hozta összefüggésbe.³⁶ Boda értelmezésében a 422-es rendelet az adózással áll összefüggésben, de egészen máshogy, mint ahogy korábban gondolták. Véleménye szerint a jogszabály a császári birtokadományozások folytán előállt változásra reagált, kivezettette az adójegyzékből azokat a földdarabokat, amelyeket a császár a saját földbirtokállományából eladományozott az adómentesség kedvezményének megadása mellett.³⁷

Az adott jogszabály explicit módon valóban nem szól *agri deserti*ről, így Boda értelmezése valószínűleg helyes, azonban tagadhatatlan, hogy a 4. és 5. századi császári rendelkezésekben többször visszatér az elhagyott, üres földek említése. A hivatkozott jogi források bő hat évtizedet fognak

35 CTh 11.28.13. Vö. Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai *agri deserti*. = *Sectio Juridica et Politica* 29/1. 2011. 8. (továbbiakban Boda, 2011.); Peter Heather: *The Fall of the Roman Empire*. New York, 2006. 112. (továbbiakban Heather, 2006.); Grey, 2007. 372–373.

36 Boda, 2011. 12. Heather, 2006. 114–115.

37 Boda, 2011. 18.

át és a birodalom több tartományára vonatkoznak.³⁸ A korábbi kutatás ebből arra a következtetésre jutott, hogy általános válságjelenségről van szó, amely birodalom szerte nagy területeket érintett. Az adatokból azonban ugyanolyan érvénnyel következik, hogy az *agri deserti* alkalmanként felbukkanó csupán egyes területeket érintő probléma.

Ráadásul az egyes szöveghelyek interpretációja sem minden esetben támasztja alá a hagyományos képet. 365-ből származik az a szintén Afrikára vonatkozó és az adófizetéssel összefüggő rendelet, amelyben Valentinianus és Valens császárok a bevallásban rögzítettek teljesítésére szólítják fel mindazokat, akik „*opulentas desertasve centurias possident*.”³⁹ Ugyanebben az évben ugyanezek a császárok szintén az adófizetési kötelezettségek teljesítéséről rendelkeznek az olyan földeket illetően, amelyekről a rabszolgák megszöktek, elkóboroltak (*ex desertis agris veluti vagos servos*).⁴⁰ Ez utóbbi, itáliai példában tehát nem műveletlenül hagyott vagy gazdátlan földekről van szó, csupán olyanokról, amelyek nélkülözik a munkaerőt vagy annak egy részét. Az előbbi, afrikai példában szereplő *desertae centuriae* pedig abba a folyamatba illeszthető, amely a második század óta nyomon követhető. Üresen álló földdarabokról adófizetést elvárni nyilvánvalóan lehetetlen. Itt inkább olyan területekről lehet szó, amelyek eredetileg műveletlenek voltak, de a környező lakosság művelés alá vonta őket. E jelenség nem példa nélkül álló. A Kr.u. 115–117 között állított felirat, amely az észak-afrikai Villa Magna *colonusainak* jogait és kötelezettségeit rögzíti,⁴¹ többek között megengedi a *colonusok*nak, hogy a mérésnél kimaradt földeket művelés alá vegyék. Az üresen álló földek művelés alá vonása történhetett kifejezett császári ösztönzésre is. Hérodianos (2.4.6) ilyen intézkedést tulajdonít Pertinax császárnak, ami talán összefüggésbe hozható a Marcus Aurelius alatt dühöngő járvány okozta népességsökkenéssel.⁴² A negyedik században is bátorítják a császárok, mégpedig három évi adómentességgel, az üres területek birtokbavételét. A császárok nem tekintették hatástalannak az effajta intézkedéseket, ugyanis arról is rendelkeztek, mi történjék a három éves adómoratórium

38 Codex Iustinianus 11.59.1. Aurelianus császár intézkedését említi. Vö. Charles R. Whittaker: *Agri deserti*. In: *Studies in Roman Property*. Szerk. Moses I. Finley, Cambridge, 1976. 147. (továbbiakban Whittaker, 1976.)

39 CTh 11.1.10.

40 Ibid. 11.1.12.

41 Corpus Inscriptionum Latinarum 8., 25902.

42 Whittaker, 1976. 140–141.

letelével.⁴³ Ha a 365-ös jogszabályban szereplő *desertae centuriae* ilyen értelmezése helytálló, akkor jó példáját nyújtja, annak, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat az üres földek létéről illetve mennyiségéről kellő óvatossággal kezeljük.

Két másik *codex*beli hely is megerősíti, hogy a *desertus* jelzővel el látott területeket bizonyos esetekben ilyen módon értelmezzük. 395-ben Campania területére vonatkozóan lát napvilágot az a rendelkezés, amely szerint az elhagyott és kopár helyeken található földet („*in desertis et squalidis locis*”) a terület lakóinak engedik át a császárok.⁴⁴ 430-ban a birodalom fokozódó pénzügyi nehézségeire reagálva a császárok felülvizsgáltatják az adókedvezményeket. Megmaradnak a kedvezményei többek között azoknak, akik elhagyott és terméketlen területen birtokolnak telket („*pro fundis sterilibus ac desertis*”).⁴⁵ A *squalidus* (mocskos, kopár, pusztta) és *sterilis* (terméketlen, meddő) melléknevek jelentéséből⁴⁶ inkább az következik, hogy eredetileg meg nem művelt földeket vett használatba a lakosság, semmit az, hogy felhagyott volna a parcellák művelésével. Mindez jól egybevág a régészet adataival.

A késő antikvitásban a római közel-keleten prosperitást regisztrálnak a régészeti kutatások, ami ellentmondásban áll irodalmi forrásaink hanyatlást és pusztulást vizionáló panaszáradataival. Feliratok és feltárások tanúsítják, hogy a lelőhelyek száma, különösen a vidéket illetően megnő.⁴⁷ Doron Bar mutatta ki, hogy a késő antik Palaestinában a korábbi időszakhoz képest megnő a régészeti lelőhelyek és települések száma. A lakosság birtokba vette azokat a területeket („*frontier zone*”), amelyeket korábban pl. kedvezőtlen talajadottságok miatt nem népesített be.⁴⁸

43 CTh 5.11.8. Az adminisztráció az adóbevételek fokozására nem csupán ilyen intézkedéseket fogantatosított. Olykor árveréssel próbálták értékesíteni az üresen maradt telkeket, Ibid. 5.11.9.

44 Ibid. 11.28.2. Vö. Whittaker, 1976. 162–163 és Grey, 2007. 372., akik (részben) politikai kontextusba helyezik ezt a rendelkezést.

45 CTh 11.20.6pr.

46 *Squalidus*: Seneca: *Questiones naturales*. 3.6.2.; Curtius Rufus: *Historiae Alexandri Magni*. 7.4.27.; *Sterilis*: Ovidius: *Metamorphoses*. 8.789. és Apuleius: *Florida*. 11.

47 Whittaker, 1976. 154 skk.; Boda, 2011. 9–12. A lelőhelyek száma önmagában nem mindig jelent népességnövekedést. Vö. ehhez Plinius: *Epistulae*. 3.19. és Hyginus Grom. *Lim*. 96.11–15C., ahol arról van szó, hogy egy földbirtokos több birtoktestet egyesítve csupán egy gazdasági központot tart fenn, a többi használatával felhagy. A lelőhelyek száma ebben az esetben ugyan több, de a hozzájuk tartozó népesség nem feltétlenül.

48 Doron Bar: *Frontier and Periphery in Late Antique Palestine*. = *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 44. 2004. 74. és 78–79.

A demográfiai nyomás által kiváltott változást, a korábban ritkán lakott területek benépesítését Bar a kisbirtokosoknak („small-scale farmers”) tulajdonítja, akik használatba vették az addig parlagon hagyott földeket („fallow lands”).⁴⁹ A népesség növekedése önmagában véve is valószínűvé teszi, hogy egyre több földet fogtak művelés alá. Bar megállapításai ráadásul alátámasztani látszanak azokat a következtetéseket, amelyeket az egyes jogszabályi helyek alapján tettünk: az *agri deserti* és hasonló megjelölések egyes esetekben nem a földek elhagyására, hanem éppen művelés alá vonására utalhat. Hasonlót mutat – s időrendileg is egybevág az írásos források adataival – a dél-itáliai San Giovanni di Ruoti mellett feltárt gazdaság fejlődése, amely három ciklusba osztható. A 200 táján befejeződő első időszakot egy leletekben szegény 150 éves szünet követi, majd nagyjából 350 tájától újra használatba veszik a farmot.⁵⁰

A késő császárkori adatok a források tüzetes vizsgálata és a régészeti adatai alapján árnyalhatók. Az elhagyott, üres földekre vonatkozó megjegyzéseket rögzítő művek szerzői⁵¹ írói, politikai céljaik érdekében, úgy tűnik, olykor eltúloztak bizonyos jelenségeket. A földek művelésével történő felhagyás, mégpedig tömeges arányokban nem csupán késő antik forrásokban tűnik fel. A késő antikvitásra fókuszáló kutatás – tudomásunk szerint – nem figyelt fel egy cicerói helyre. Cicero Kr.e. 70-ben Verres, Szicília egykori helytartója ellen indított eljárásban a vádat képviselte. Olyan sok terhelő anyagot gyűjtött össze a *propraetor* ellen, hogy, jóllehet első szónoklatával is elérte célját, több – el nem mondott – beszédben tette közzé információit. Ezek egyike *de frumento* címen ismert. Ebben a beszédben Verresnek azokat a visszaéléseit tárgyalja Cicero, amelyeket az a tartomány lakóinak gabonabeszolgáltatásával, adózásával kapcsolatban követett el.⁵²

A bizonyítékok között számszerű adatokat is találunk. Verres tevékenysége miatt Leontini település területén a földművesek (*aratores*) száma három év alatt 84-ről 32-re csökkent. Az *ager Herbitensis* vesztesége: 252 földművesből csupán 120 maradt a földjén. Az *ager Mutycensis*-t az eredetileg ott gazdálkodó 187-ből 101 hagyta el. A legnagyobb a különbség az *ager Agyrinensis* esetében, ahol 250 földművesből mindössze

49 Ibid. 80. Vö. Boda, 2011. 10–11.

50 Buck, R. J.: Roman Law and Agriculture. The Evidence from San Giovanni. = *Echos du Monde Classique*, 26/3. 1982. 255.

51 Ezekről ld. Whittaker, 1976. 137–165.

52 A korabeli Sziciliáról és az adóról vö. Manganaro, G.: Per una Storia della Sicilia Romana. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I/1. Szerk. Hildegard Temporini, Berlin – New York, 1972. 449–450.

80 maradt meg három év után.⁵³ Az egyes területeken a tevékenységgel felhagyó földművesek aránya az eredeti számhoz képest 52-68 % között változik. Az eredetileg gazdálkodó és adót fizető aratorok száma 773 fő, amiből három év után már csak 338 volt, ami azt jelenti, hogy alig több, mint 43 %-uk őrizte meg korábbi státusát. A beszéd végén a szónok összegzi is az általa közölt információk tanulságait: Szicília elvész a rómaiak számára („*amissam esse populo Romano Siciliam*”), mert a tartomány értéke mezőgazdasági potenciáljában áll („*Quid est enim Sicilia si agri cultionem sustuleris et si aratorum numerum ac nomen exstinxeris?*”).⁵⁴

A Cicero által közölt számok önmagukban nézve arra mutatnak, hogy akár rövid időszakon belül is számolhatunk jelentős arányú üres, gazdátlan föld keletkezésével. A konkrét példában ennek oka a túladóztatás, a helytartó visszaélései. Bár Cicero aligha torzíthatott jelentősen a konkrét számokon, ugyanis közönsége, de főleg ellenfelei ezt könnyen ellenőrizhették és felhasználhatták volna, viszont a felhozott példák kiválasztásában szabad keze volt. Nyilvánvaló, hogy a beszéd céljának megfelelően a kirívó példákat hozza fel Verres ellen, előszeretettel ecsetelve az eredeti létszám és a megmaradt közti jelentős különbséget, amely mindenhol meghaladta az 50 %-ot. Ráadásul a példák Szicília egy viszonylag kisebb részéből származnak. A sziget keleti felén elhelyezkedő települések között a legnagyobb távolság sem haladja meg a 180 km-t,⁵⁵ és viszonylag közel fekszenek a helytartói székhelyként funkcionáló Syracusae városához. A települések jó részéről, különösen Leontini városáról, van későbbi adatunk, így a Verres által okozott veszteség nem volt végzetes a közösségekre.⁵⁶ Ezek a megfontolások korlátozzák, hogy általános érvényt és hosszan tartó hatást tulajdonítsunk Cicero megjegyzésének,⁵⁷ de kétségtelen, hogy az akár nagy arányban gazdátlanul maradt földek jelensége ismert volt már a köztársaság idején is.

A fentieket a következőkben összegezhetjük. Az *agri deserti* vagy *vacui* problémája nem csupán a késő Római Birodalomban érhető tetten. A késő köztársaság és korai császárság forrásai is többször említik. Ezért semmiképpen sem értelmezhető új jelenségként a 4. vagy 5. században. Az üresség minőségének regisztrálása kapcsolódhatott valamilyen jogi

53 Cicero: *Orationes in Verrem*. 2.3.120–121. (továbbiakban Cicero, *Verr.*); Egyiptomi és syriai számadatokkal szolgál a 3. századra vonatkozóan Whittaker, 1976. 153.

54 Cicero *Verr.* 2.3.226.

55 Mai, közúton mért távolság.

56 Plinius: *Naturalis historia*. 3.89., 3.91., 18.95.; Strabón: *Geographika* 6.2.6.

57 Jóllehet Cicero éppen ezt teszi a beszéd végén. Cicero, *Verr.* 2.3.228: „*Arationes omnis tota Sicilia desertas atque a dominis relictas*”

helyzethez vagy annak változásához, háborús pusztításokhoz, a mezőgazdasági művelés sajátosságaihoz, a földek terméketlenségéhez vagy éppen az adózáshoz. Mindannyiszor – különösen a szöveges források esetében – a rögzítő nézőpontjából kell értelmezni az adott közléseket. Ennek ellenére az *agri deserti* léte tagadhatatlan, jóllehet a jogi források egy részében a *desertus* jelzõt valószínűleg rosszul értelmezte a korábbi kutatás. Időlegesen jelentős területekre terjedhettek ki, de az adatok egy részéről feltételezhető, hogy csupán lokális jelentőségű. A források, akár a régészeti, akár a szövegesek immanens jellemzőik miatt nem adnak egyértelmű képet, egymásra vetítésük is hordozhat kockázatokat.

Empty Lands in the Roman Empire

Abstract

The problem of deserted land has been one of the main issues of late Roman economic history since A.H.M. Jones. Due to constant complaints found in narrative sources, the amount of vacant or deserted land was estimated high in the early stage of research. Since the 1950's archaeology of Late Roman Empire has provided a great deal of data contradicting the traditional picture of empty landscape. This tension between information given by different types of sources makes all modern studies focusing on the 4th and 5th centuries try to reconcile the available data. The lecture tries to widen the focus of research by analyzing narrative sources of earlier periods of the Roman Empire. These texts may add new perspective to the problem of *agri deserti*.

Forisek Péter

A Phasis és környéke Arrianos *Periplus*ában

Az ókori földrajzban valós történeti helyekhez mitikus ősi történetek fűződtek, amelyek a történeti korokban az antik folklór sajátos részét képezték. Jelen tanulmányban az egyik legismertebb görög mitológiai történettel, Iasón és az Argonauták legendás helyszínével, a kolchisi Phasis folyóval és vidéél foglalkozom a Kr. u. 2. századi görög-római politikus és történétíró, Arrianos egyik értekezésének, a Fekete-tenger körülhajózására vonatkozó fejezetének kommentálásával.¹ A Phasis nem pusztán az ókori történelem egyik földrajzi színtere volt, a legkorábbi görög irodalomban a hajózható tengerek határát jelentette, maga a folyó pedig határvonalat Európa és Ázsia között.² Arrianos a következőket írja a térségről:

„8. Innen a Phasisra³ hajóztunk, 90 stadionra Mogrostól, amelynek a vize az összes, általam ismert folyó közül a legkönnyebb és a legkülönbözőbb színű. Bárki megítélheti a könnyűségét egy mérleg segítségével, vagy még hamarabb az alapján, hogy a tenger felszínén úszik, nem keveredik össze vele, éppen úgy amint Homéros mondja a Titarésiosról, hogy

1 A fordításhoz felhasznált szövegkiadás: *Flavii Arriani quae exstant omnia*. Szerk. Antoon Gerard Roos – Gerhard Wirth, Leipzig, 1967–1968. Arrianos *Periplus*ának több modern nyelvű kiadása is van: Henry Chotard: *Le Périphe de la Mer Noire par Arrien*. Paris, 1860.; Gerardo Marengi: *Arriano: Periplo del Ponti Eusini*. Naples, 1958.; Alain Silberman: *Arrien Périphe du Pont-Euxin*. Paris, 1995.; Aidan Liddle: *Arrian Periplus Ponti Euxini*. London, 2003. (továbbiakban Liddle, 2003.); Murat Arslan: *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*. Istanbul, 2005.; Søren Lund Sørensen: *Arrians omsejling af Sortehavet*. 2014. Online: http://aigis.igl.ku.dk/aigis/2014,2/Arrians_Omsejling.pdf – 2017. március. A periplus műfajához: Oswald A. Wentworth Dilke: *Greek and Roman Maps*, Ithaca – New York, 1985. 130–144. (Arrianoshoz 140.); Forisek Péter: *Arrianos-tanulmányok*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2013. 20–24. (továbbiakban Forisek, 2013.)

2 Pl. A Kr. e. 5.századi Aischylos *Megszabadított Prométheus*ában, amit maga Arrianos is említ értekezésében. Arrianos: *Periplus Ponti Euxini*. 19. (továbbiakban Arr. *Perip.*) Hérodotos azt írja, hogy egyesek szerint a kolchisi Phasis, mások szerint a Maiótisba folyó Tanais (Don folyó), vagy Kimmér-tengerszoros (Kercsi-szoros) volt a határ Európa és Ázsia között. Azt azonban megemlíti, hogy nem tudta kideríteni, kik állapították meg ezeket a határokat (Hérodotos: *A görög-perzsa háború*. 4.45. [továbbiakban Hér.]).

3 A mai Rioni folyó, Grúzia

az a Péneios tetején úszik, mint az olaj.⁴ És valóban, ha valaki éppen csak a vízfelszín alatt merít, lehetséges tiszta vizet kihúzni, míg akkor ha valaki mélyebbre süllyeszti az edényt, sós vizet húz ki. Emellett a Pontosnak frissebb vize van, mint a rajta kívüli tengernek, és ennek oka a folyói, melyek igen nagyszámúak és bővízűek. Ennek a frissességnek a bizonyítéka – ha a megfigyelhető jelenségeket szükséges bizonyítani – az, hogy azok, kik a tenger körül élnek a csordákat lehajtják a tengerhez, és abból itatják őket.⁵ Azok jól láthatóan örömmel isznak és a vélemény az, hogy ez a fajta itatóhely sokkal hasznosabb nekik, mint a friss víz. A Phasisnak olyan színű a vize, mint amit beszennyezett az ólom van az ón, de aztán amint elhagyja, teljesen tiszta lesz. Ezen túlmenően, azoknak, akik felhajóznak a Phasion, hagyományosan tilos vizet vinniük magukkal, és amint a folyásába érnek utasítást kapnak, hogy öntsék ki az összes kívülről származó vizet ami a hajókon van. Azt mondják, hogy azok akik megtagadják, hogy így tegyenek, nem hajóznak szerencsésen tovább. A Phasis vize nem poshad meg, de változatlan marad több mint tíz évig, míg végül aztán friss lesz.⁶

9. A Phasisba behajózónak bal oldalról helyezkedik el Phasiané istennő. A jellegzetes vonásai alapján ő Rhea,⁷ mivel cintányér van a

4 Hivatkozás Homéros *Iliasára* (2.754.): „s vágykeltő Titarésszosz mentén laktak: e szép víz / áradatával a Péneioszba folyik, de ezüstös- / forगतagú Péneiosszal mégsem vegyül egybe, / csak szintjén szaladoz, s valamint az olaj, tovaömlik...” (2.754. Ford. Devecseri Gábor).

5 A Fekete-tenger valóban két fizikailag egymástól elkülönülő vízrétegből áll. A felső kb. 150 méteres réteg sóban kevésbé gazdag, az alatta fekvő rétegben viszont nagyon magas a sókoncentráció. A tengernek ugyanis egyetlen összeköttetése van a sós világtengerekkel, a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül, innen érkezik a sós víz. Ugyanakkor négy nagy és több kisebb édesvízi folyó ömlik a Fekete-tengerbe, a Duna, a Dnyeper, a Dnyeszter és a Don, így főként a folyók torkolatvidékén nagyon alacsony a sókoncentráció. A két vízréteg nem keveredik egymással, ezért alakult ki ez a sajátosság. Rudl József: *A Szovjetunió utódállamainak földrajza*. Bp. – Pécs.1999.

6 A Phasisról leírtak más ókori szerzőknél is szerepelnek: Aristotelés: *Problémata*. 23.6.; Polybios 4.42.; Strabón: *Geógraphika*. 1.3.4. (továbbiakban Strab.) szerint azért van ez a jelenség, mert nagyon sok folyó folyik a Fekete-tengerbe. Liddle, 2003. 99.

7 Rhea ősi görög istennő, minden istenek és az emberek anyja (Nagy Istennőnek, görögül Megalé Theának, latinul Magna Maternak is nevezték). A phrygiai földistenő Kybelé kultusza a történetírói hagyomány szerint a második pun háború során jelent meg Rómában. Vö. Livius: *Ab urbe condita*. 29.4–11.; Appianos: *Hannibaiké*. 56; Cicero: *De haruspicum responsis*. 27.; Diodóros: *Bibliothéké historiké*. 34.33.2. (továbbiakban Diod. *Bibl. hist.*) Irodalom: Gesztelyi Tamás: Magna Mater változó szerepkörben. = *Ókor*, 15/1. 2016. 64–68.; Tóth Orsolya: Szent Márton és a „szent” fenyőfa. In. *Pannóniától Galliáig. Szent Márton és kultusza*. Szerk. Tóth Orsolya, Debrecen, 2017. 28–39. Arrianos Phasianét a helyi istennőt Rheával azonosítja. Arrianos

kezeiben és oroszlánok a trónusa alatt, és éppen úgy ül, mint az, amelyik Pheidias műve az athéni Métróónban.⁸ Itt is bemutatják az Argó horgonyját. Ez a vasból készült tárgy nekem nem tűnt réginek, bár a mérete nem a mai horgonyké és az alakja is máshogy van formálva, nem inkább mostaninak tűnik. De szintén ki vannak állítva egy régi kő horgonynak a darabjai, és bárki kitalálhatja, hogy ezek inkább azok, amelyek az Argó horgonyának a maradványai.⁹ Azon kívül nincs más emlék, amely Iasón mítoszához tartozna. Máskülönben maga az erőd, amelyben egy 400 fős válogatott egység (stratiótai epilektoi) táborozik,¹⁰ nekem úgy tűnt, hogy eléggé biztonságos a hely fekvése miatt és azok számára is a legkényelmesebb helyen fekszik, akik erre hajóznak. Ráadásul egy kettős árkot húztak a fal körül, az egyik árok olyan széles, mint a másik. A fal régebben földből volt és fa tornyokat emeltek a tetejére, most mindkettő,

---

az istennő görög megfelelőjének Déméternek volt a papja szülőházában Bithyniában, amelyről Photius tudósít Arrianos *Bithynika* c. művéről készített szócikkében. Photius: *Bithynika*. Online: Livius.org. Articles on ancient history, <http://www.livius.org/arl-arz/arrian/bithynika.html> – 2017. szeptember

8 Arrianos az *Anabasis*ban is megemlíti a Métróónt (3.16.8.), de nem említi meg a Phasisnál álló szentélyt. Pausanias is azt írja, hogy az athéni Métróónban álló szobor Pheidias alkotása. Pausanias: *Descriptio Graeciae*, 1.3.4. (továbbiakban Paus.)

9 Arrianos korában rendkívül népszerű volt az antiquarius irodalom, amely a régi szokások és az ősi történelemhez kapcsolódó emlékeket kutatta és mutatta be. Az egyik legjelentősebb és legismertebb munka Gellius *Noctes Atticae* c. műve. Arrianos nagyon jól tudja, hogy a fém horgonyt az Argonauták mítikus korszakában még nem ismerték. A kő horgonyokhoz egy érdekes adalék az aiginai Sóstratos kő horgonya, amely a görög gyarmatosítás korából származik. Fergus Millar: *Rome, the Greek World, and the East. I. The Roman Republic and the Augustan Revolution*. Chapel Hill – London, 2002. 50.; *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Németh György, Bp., 1996. 138–139.

10 Arrianos a *Periplus*ban három a keleti limesen kívül fekvő katonai helyőrséget említ, Apsarost, Phasist és Sebastopolist. Apsaros (mai nevén Gonio Grúziában) közvetlenül a cappadociai limes elöterében feküdt, erődjében öt cohors állomásozott (Arr. *Perip.* 6.), Sebastopolis (eredeti nevén Dioskourias, mai neve Suhumi, szintén Grúziában fekszik) helyőrségének létszámát nem említi (Arr., *Perip.* 10). A Phasisban állomásozó 400 fős válogatott egység lehet egy legióból kiválogatott elit egység (Henry Francis Pelham: Arrian as Legate of Cappadocia. = *The English Historical Review*, 11/44. 1896. 633.; Michael Paul Speidel: The Caucasus Frontier: second century Garrison at Apsarus, Petra and Phasis. In. *Studien zu den Militärgrenzen Roms*. III. Szerk. Michael Paul Speidel, Stuttgart, 1986. 659–660), vagy egy segédsapat válogatott egysége (Polybios 6.26.6–8). A keleti limes cappadociai szakaszával részletesen foglalkozik Timothy Bruce Mitford: Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 7/2. Szerk. Hildegard Temporini, Berlin – New York, 1980. 1169–1228. (továbbiakban Mitford, 1980.) A három fentebb említett erőről és a kaukázusi római katonai jelenlétről ld. 1192–1194. oldalak.

a fal és a tornyok is, égetett téglából vannak.¹¹ Az alapjai erősek és hadigépeket is elhelyeztek benne, röviden, teljesen fel van szerelve, hogy megakadályozza a barbárokat még akár abban is, hogy megközelítsék, és önmagában megvédi a helyőrséget az ostrom veszélyeitől.¹² De mivel a hajó kikötésére szolgáló helynek is biztonságosnak kell lennie, akár csak az egész terület az erődön kívül, amelyet a hadsereg veteránjaival, különféle kereskedőkkel és másokkal telepítettek be, ezért úgy döntöttem, hogy építék egy újabb árkot a másik kettőtől kezdve, amely körbefutja a falakat, egészen a folyóig, és amely körbezárja mind a kikötőt, mind a falakon kívüli házakat.”

A Phasist nagyon sok antik szerző megemlíti, a név etimológiájára Pseudo-Plutarchos *De fluviis* c. művében találunk egy történetet.¹³ Azt írja, hogy a folyót korábban Arktourosnak nevezték, ez a név azokra a hideg vidékekre utalt, ahonnan a folyó eredt. A Phasis nevet a Napisten és Ókeanos lánya, Ókyroé közös gyermekéről Phasisról kapta, aki megölte anyját, amikor házasságtörésen kapta. Az őt üldöző Fúriák elől az Arktourus folyóba vetette magát, amelyet ezután az ő nevéből Phasisnak neveztek.

Arrianos művének kutatóiban joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért kerültek bele a mitológiai történetek és színhelyek a praktikus céllal (a

11 Az erőd régészeti maradványai nem kerültek elő a tengerpart változásai miatt. Arrianos leírása különösen fontos ezért, hiszen az erődnek különböző építési fázisai voltak, valószínűleg az ő korában Hadrianus védekező stratégiájának részeként újjáépítették, illetve megerősítették az erődöt. A késő antikvitásban egy leírás alapján már csak egy fából készült erőd állt a helyén (David Braund: *Coping with the Caucasus: Roman responses to local conditions in Colchis*. In: *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*. Szerk. David H. French, – Cristopher S. Lightfoot, 1989. [Továbbiakban Braund, 1989.] 35.). Mitford szerint a régészeti feltárások a víz alatt téglafalakat tártak fel. Mitford, 1980, 1192. 52. jegyzet.

12 Többféle elképzelés is van, hogy kik jelenthettek veszélyt az erődre és az általa védett területre. Az egyik elképzelés szerint a Traianusnak még engedelmeskedő ibériai király, Pharasmenés, Hadrianus korában már veszélyt jelentett a térségre (vö. David Braund: *Hadrian and Pharasmenes*. = *Klio*, 73. 1991. 208–219.; Braund, 1989. 35.; Sir Ronald Syme: *Hadrian and the Vassal Princes*. = *Athenaeum*, 59. 1981. 280.). Arrianos Ektaxisa alapján az alánokat is lehetséges ellenségnek tekinthetjük (Liddle, 2003. 101.), azonban az alánokról és esetleges támadási szándékukról Arrianos egyáltalán nem ír a *Periplus*-ban, sőt egyáltalán nem is említi az alánokat. Az alán támadáshoz: Forisek, 2013. 25–52.

13 *Plutarch's Morals*. I. A bevezetőt írta Ralph Waldo Emerson, Boston – Cambridge, 1874. 5.

fekete-tengeri terület felderítése) készült műbe. A válasz kézenfekvő, a mű irodalmi jellegéhez tartoztak, ami a korabeli művelt elit ízlésének felelt meg. Braund szerint az ókori földrajzi felfogás is magyarázza, hogyan kerülhettek be ezek a mitológiai elemek a leírásokba, hiszen Iasónt, mint az első görög utazót, aki eljutott a Kaukázusba, mindenképpen meg kellett említeni.¹⁴ Kolchis területe jelen esetben elsősorban – az Arrianos által is említett – Argonauták mitológiai története miatt érdekes, amelyet számos antik irodalmi mű dolgozott fel, illetve utal rá.¹⁵

A legtöbb műben a Phasist úgy említik, mint az Argonauták történetének színhelyét. A két eposz, Apollónius Rhodius¹⁶ és Valerius Flaccus¹⁷ *Argonauticája* mellett Euripidés,¹⁸ Pindaros¹⁹ és Apollodóros is.²⁰ Hérodotos történeti műve bevezetőjében az Európa és Ázsia közötti ellentét egyik okának Médeia elrablását tartja, ezzel ő is a mitológiai eseményekre utal.²¹ A római szerzők közül Catullus Péleus és Thétis esküvőjének leírásánál említi az Argonautákat.²²

A klasszikus korban, Kr. e. 401-ben Xenophón is bejárta a Phasis vidékét a tízezer görög menetelése során. Az itt történt eseményekről is részletesen tudósít, Xenophón leírását Diodóros Sikeliótés is összefoglalja monumentális művében.²³

14 David Braund: The Caucasian Frontier: Myth, Exploration and the Dynamics of Imperialism. In: *The Defence of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986.* Szerk. Philip Freeman – David Kennedy, 1986. 38–39. (továbbiakban Braund, 1986.)

15 A két legteljesebb Apollónius Rhodius és Valerius Flaccus műve. Az Argonauták történetének különféle változatairól összefoglalás: Kerényi Károly: *Görög mitológia.* Szeged, 1997. 299–310. A további oldalakon Kerényi összefoglalja az Argonauták utó-történeteit, illetve a mítoszhoz kapcsolódó további történeteket. Az ókori Kolchisról a legteljesebb összefoglalás: David Braund: *Georgia in Antiquity: a history of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC–AD 562.* Oxford, 1994.

16 Apollónius Rhodius: *Argonautica* II. 1261. (továbbiakban Apoll. *Argon.*) „széles folyású Phasis, a tenger legmesszebbi határa” vö. Strab. 11.2.16.

17 Apoll. *Argon.* 1.2. Kellően heroikus hely, hogy az Argonauták az Aranygyapjút ott keressék és hogy a rómaiak ott egy erődöt építsenek fel. vö. Liddle, 2003. bevezetése, 23–25.

18 Euripidés: *Andromaché.* 642.

19 Pindaros: *Isthmika.* 1.2. és *Pythika* 4. költemény: az Argonauták történetéről ír, „sötét bőrű” kolchisiakról beszél.

20 Apollodóros: *Mythológia* 9.23.

21 Hér. 1.2.

22 Catullus: *Carmina.* 64.

23 Diod. *Bibl.* 14.29.

Az Augustus-kori nagy földrajzi író, Strabón a kaukázusi területek leírásánál hosszasan ír Kolchisról és a Phasis vidékéről is.²⁴

„Kolkhisz többi része jobbadán a tenger mellett terül el; végigfolyik rajta a Phasis, az Armeniából jövő nagy folyó, amely fölveszi magába még a közeli hegyekről lezúduló Glaukost és Hippot. Hajózható egészen Sarapana erődtévéig, amely egy városnak a lakosságát is befogadhatná, s innen négy nap alatt lehet eljutni szekéren a Kyrosig. A Phasisnál fekszik a hasonló nevű város, a kolkhisiai kikötője, amely az egyik oldalon a folyóra, a másikon a tóra, a harmadikon pedig a tengerre van kiépítve. Innen a hajóút Amisos és Sinópé felé három vagy két napig tart, mert a part mentén és a folyók torkolatánál puha a talaj. A vidék a méz kivételével (mert az többnyire keserű ízű) jó a gyümölcsstermelésre és a hajóépítéshez szükséges minden dologra; egyrészt faanyagot termel s azt a folyókon szállítja le, másrészt sok lent, kendert, viaszt és gyantát szolgáltat. Híresek a vászonféléi, ezeket külföldi helyekre is elszállították s egyesek ezzel akarják bizonyítani azon állításukat, hogy a kolkhisiaiak az egyiptomiak rokonai...”²⁵

Később még ugyanebben a könyvben Ibéria leírásánál ír a Phasis forrásvidékéről és felső folyásáról is.²⁶

A legtöbb görög-római szerző egyszerűen csak megemlíti a Phasist, amely sok esetben nemcsak a folyót, hanem a folyó mentén elterülő területet is jelenti. Néhány szerzőnél a Phasis a messze fekvő vidék szinonimája. Hésiodosznál a *Theogóniában* Ókeanos és Téthys istennő gyermekei a folyók, köztük Phasis is.²⁷ Vitruvius, *De architectura*. 7.2.: Felsorolja a Föld nagy folyóit, amelyek mind hideg északon erednek hegységekben, köztük a Phasis is Kolchisban. Ovidius a világ nagy folyói között említi.²⁸ Vergilius is a sebes folyók között utal rá.²⁹ Plutarchos párhuzamos életrajzai közül Lucullus és Pompeius életrajzában jelenik meg, csupán említés

24 Strab. 11.2.17–18. Az idézet a 17. caputban szerepel.

25 Vö. Hér. 2.103–105. Hérodotosz Sesóstris fáraó ázsiai hadjárata során a Phasis vidékén telepített le katonákat. A történet értelmezéséhez ld. O. Kimball Armayor: *Sesostris and Herodotus' Autopsy of Thrace, Colchis, Inland Asia Minor, and the Levant.* = *Harvard Studies in Classical Philology*, 84. 1980. 51–74..

26 Strab. 11.4.4.

27 Hésiodos: *Theogónia*. 337–345. (Phasis 340.)

28 Ovidius: *Metamorphoses*. 2.193.

29 Vergilius: *Georgica*. 4.333.

szintjén a folyó.³⁰ Az idősebb Plinius részletesen ír a Phasisról, elmondja, hogy hajózható folyó, 120 híd vezet keresztül rajta és számos város fekszik a két partján, a jelentősebbek Tyndaris, Cyrcaeus, Cygnus, illetve a folyó deltájában Phasis, a legjelentősebb azonban Aea városa, ahol a Hippos és a Cynaesus folyók beletorkollnak a Phasisba.³¹ A Római Birodalom fénykorának idillikus állapotát megörökítő Kr. u. 2. századi Aelius Aristeidés a római határok négy sarokköve között említette az Euphratés, Aithiopia és Britannia mellett.³² Ammianus Marcellinusnál Iulianus császárt hadi hírneve miatt messzi földről származó idegen népek keresik és ajándékokat visznek neki, köztük a Phasis vidékén élő népek is.³³

Három érdekesség is feltűnik a Phassissal kapcsolatban, a *Satyricon*-ban a kolchisi fácán, mint igazi ínycséség jelenik meg. A fácán eredeti elterjedési területe a Kaukázus nyugati fele volt, ebben a korszakban került Európába. A fácán rendszertani neve, *Phasianus colchicus*, máig őrzi a madár eredeti származási helyét.³⁴ Pausanias utal egy érdekességre: Hellas folyóiban nincsenek emberre veszélyes halak, mint más folyókban, köztük a Phasisban sem, amelyek „rendkívül veszedelmes, emberevő fajták tenyésznek, amelyeknek alakja a Hermoszban és Maiandroszban élő harcsákra emlékeztet, csak éppen sötétebb színűek és erősebb testalkatúak...”³⁵ Több ókori szerző is megemlíti, hogy a Phasis környéke volt a szintén mitológiai amazónok országa. Démosthenés az athéniai régi tetteit magasztalva azt írja, hogy Théseus az amazónokat a Phasion túlra űzte.³⁶ A szicíliai Diodóros megörökít egy történetet, amelyben III. Alexandros Hyrkaniába érkezett, a tartományban felkereste a Phasis és a Thermodón folyók közötti területet uraló amazónok királynője, Thalestris. A királynő kivételes szépségű volt és harcedzett, ezért azt kérte Alexandrostól, hogy közös gyermekük legyen, akinek így a legkiválóbb emberek lesznek a szülei.³⁷

30 Plutarchos: *Lucullus*. 33., *Lucullus et Cimon*. 3.; Idem: *Pompeius*. 34.

31 Plinius: *Naturalis historia*. 6.12. (továbbiakban Plin. *Nat. hist.*) a Phasist clarissimusnak nevezi, amellyel nyilván mitológiai szerepére utal. A Phasion átvezető 120 hidat Strabón is megemlíti (vö. 24. jegyzet.), ami arra utal, hogy a folyó sebes sodrása miatt nem lehet átgázolni rajta, hanem számos híd biztosította az átjárást az egyik parttól a másikra.

32 Aelius Aristeidés: *Eis Rhómén*. 82.

33 Amm. Marc. *Rerum gestarum libri*. 22.7.

34 Petronius: *Satyricon*. 93.

35 Paus. 4.34. Muraközy Gyula ford.

36 Démosthenés: *Halotti beszéd*. 8.

37 Diod. *Bibl. hist.* 17.77.

A mitológiai alakok közül Dionysos, a bor és a mámor istenének is van kapcsolata a Kaukázus térségével, mivel mítosza szerint Indiából való visszatérését követően oda érkezett meg.³⁸ Ugyanakkor az egyik legismertebb görög mítosz, Prométheus megbüntetése, amely szintén a Kaukázushoz kötődik, szintén megjelenik Arrianos *Periplus*ában. Szerzőnk azt írja a partmenti terület leírásakor, hogy Kaukázus azon csúcsa is látható, amelynek neve Strobilos, ahol, a mítosz szerint, Héphaistos Zeus parancsára leláncolta Prométheust.³⁹

A valós történelmi személyiségek közül Arrianos egyik legnagyobb példaképének, Alexandrosnak is van kötődése a Kaukázus vidékéhez, bár tudjuk, hogy sohasem járt azon a térségen.⁴⁰ Arrianos szerint Alexandros a halála akadályozta meg abban, hogy a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti részen hódítson.⁴¹

A Kaukázus nevezetes állatai és luxuscikkei is vonzották a rómaiakat. Láttuk, hogy a kolchisi Phasisből származott a fácán őse, amely igen kedvelt étel volt,⁴² és a fényűzés szimbóluma is,⁴³ amit negatív értelemben is használták az idegenszerű pompára.⁴⁴ Ismert volt egy hatalmas testű kaukázusi vadászkutya is, amely szintén közkedvelt volt a rómaiaknál.⁴⁵ A legismertebb, elsősorban Pliniusnál előkerülő ásványkincsek voltak, a cinóber,⁴⁶ a topáz,⁴⁷ a jáspis⁴⁸ és természetesen az arany, amit állítólag Ibériában a folyókban szabad kézzel lehetett gyűjteni.⁴⁹

Ezek alapján érthető, hogy a rómaiakat miért vonzotta régtől kezdve a Kaukázus vidéke. Földrajzilag ugyanakkor még Arrianos korában sem

38 Nonn. 21. 198ff., cf. 309ff., 26. 329ff.. Az irodalmi utalások mellett gazdag régészeti leletek is rendelkezésünkre állnak a Dionysos kultusz kaukázusi elterjedésével kapcsolatban. David O. Lordkipanidze: *Drevnyaya Kolkhida*. Tbilisi, 1979. 203–205.

39 Arr, *Perip.* 16., Vö. Philostratus: *Vita Apollonii*. 2.3. (továbbiakban Philost. *Vit. Apoll.*)

40 Diod. *Bibl. hist.* 17.75.; Plutarchos: *Alexandros*. 44.; Plin. *Nat. hist.* 4.39.

41 Arrianos: *Anabasis*. 4.15., 5.3., halála: 7.16. (továbbiakban Arr. *Anab.*); Braund, 1986. 40.

42 Arr. *Perip.* 10.

43 Athénaios: *Deipnosophistai* 9.387.

44 Plin. *Nat. hist.* 19.52.; Juvenalis. 2. 59.

45 Plin. *Nat. hist.* 8.149.; Oppianosz: *Cynegetica*.. 1.397.; Nemesianus: *Cynegetica*. 228.; Calp. Sic. VI. 4., Braund, 1986. 42.

46 Theophrastos. *Peri Lithón* 7.58.; Plin. *Nat. hist.* 33.113–114.

47 Ibid. 37.110.

48 Ibid. 37. 35.

49 Strab. 15.1.57. (711)

voltak pontos értesüléseik, hiszen jelentősen túlbecsülték a térség nagyságát, amely szerintük a Fekete-tengertől a nagy hegységig (valószínűleg a Himalájáig) ért.⁵⁰

Mindemellett a gazdasági haszonszerzés mellett a térség elfoglalását idealista okok is motiválták. Tudjuk például, hogy uralkodása végén Nero is meg akarta hódítani a Kaukázust, ezért besorozott egy új legiót, a legio I Italicát, amelybe 6 lábnál magasabb harcosok kerülhettek csak be és ezt az egységet a császár Nagy Sándor phalanxának nevezte.⁵¹ A súlyos személyiségzavarral küzdő császár ezzel nyilvánvalóan valami olyan haditettet akart végrehajtani, ami egyenrangú a világtörténelem legnagyobb hódítójának tetteivel. Az *imitatio Alexandri Magni* során egy olyan területet akart meghódítani, ahol a makedón világhódító nem járt, így annak meghódítása az ő – ti. Nero – személyes dicsősége lett volna.

The Phasis and its surroundings in Arrian's *Periplus*

Abstract

Mythical stories were connected to real locations and spaces in ancient geography, which formed a peculiar part of the remote folklore. In this present paper I engage in the legendary location of one of the most well-known Greek mythological story of Iason and the Argonauts, the Phasis river and its surroundings in Kolchis, by examining and providing a commentary to the relating part of the *Periplus of the Euxine Sea* by the Greek-Roman historian-politician of the 2nd century AD Arrian. In this paper I have collected the mentioning of the river Phasis and Kolchis in ancient literature. Besides its mythical nature, the area was of great economical importance for the Greeks and later for the Romans. In Arrian's era it was significant due to short sea shipping in the Black Sea and because of its strategic situation to control inland passages in the Caucasus.

---

50 Arr. *Anab.* 5.3.1.; Philost. *Vit. Apoll.* 2.2–3.; Oros. 1.36. a földrajzi tévedésekhez vö. Braund, 1986. 43.

51 Suetonius: *Nero.* 19.4.; Braund, 1986. 45.

Szabó Ádám

Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományaiban

I. A szakrális terület státusza (Esszé)

u. f. Ottó, Szilvi d. l. a.

Az alábbi esszé a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának Síkfőkúton (Heves megye) 2017. március 29–31. között megrendezett, kihelyezett tudományos ülészakára készült előadás szövege, egyben római császárkori auctor-, epigrafikai- és régészeti forrásanyag összesítésén alapuló összefoglaló mű tematikájának felvezetése.

A több tudományágat érintő illetve az egyes tudományágakon belül is többreélő téma római kort illető kutatása nem csak klasszikusnak tekinthető előzményekre tekinthet vissza, hanem napjainkban is töretlen az érdeklődés iránta.¹

¹ A téma háttér és eseti irodalma külön bibliográfiai kötetet igényelne. Néhány jellemző példát tekintve, amelyek tartalmazzák a legfontosabb és részletesebb korábbi irodalmat is: általánosan az ókori világ vonatkozásában vö.

Gregory J. Wightman: *Sacred spaces. Religious Architecture in the Ancient World*. Leuven – Paris – Dudley MA., 2007. – a klasszikus ókori világra vonatkozóan: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*. I–VIII. Szerk. Jean-Charles Balty et al., Los Angeles, 2004–2014., különösen IV. 2005.; *Locating the Sacred. Theoretical Approaches to the Emplacement of Religion*. Szerk. Claudia Moser – Cecelia Feldman, Oxford, 2014.; *Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. Szerk. Rubina Raja – Jörg Rüpke, Oxford, 2015. – a görög világot illetően: *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Szerk. Susan E. Alcock – Robin Osborne. Oxford, 1994.; John Pedley: *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*. Cambridge, 2005.; *Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium*. Szerk. Bonna D. Wescoat – Robert G. Ousterhout. New York, 2012.; – a római világra vonatkozóan: Joachim Marquardt: *Römische Staatsverwaltung III. Das Sacralwesen*. Leipzig, 1878.; Georg Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. München, 1912. (továbbiakban Wissowa, 1912.); John Stambaugh: *The Functions of Roman Temples*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. (továbbiakban ANRW II.) 16/1. Szerk. Hildegard Temporini – Wolfgang Haase, Berlin – New York, 1978. 554–608.); *The Impact of Rome on Cult Places and Religious Practices in Ancient Italy*. Szerk. Tessa D. Stek – Gert-Jan Burgers, London, 2015.; s egy napjainkban is folyó projekt a témában: *The Sanctuary Project*. Online: Universität Erfurt, <https://www.uni-erfurt.de/en/max-weber-centre/projects/research-groups-ath-the-max-weber-kolleg/the-sanctuary-project/> – 2017. október

Közigazgatási szempontból a Római Birodalom területén létezett kultuszhelyek formálisnak, és nem formálisnak tekinthetők. Formális kultuszhelynek a római jog, ezen belül a *ius divinum* hatálya alá eső, a *ius sacrum* szabályai szerint megfelelő helyen és módon létrehozott szakrális objektumok tekinthetők, az összes többi tehát nem formálisnak.² A besorolás császárkori jogforrás-szinten a 2. század közepétől a 6. század első harmadának végéig igazolható, Gaiustól Iustinianusig, nagyjából változatlan lényegű és tartalmú szöveghelyekkel, közülük Gaius illetve a Digesta első könyvének 8.6–9. bekezdéseiben Pomponius a korábbi Plautiusra is hivatkozva, Ulpianus és Marcianus a korábbi idők vonatkozó szabályrendszerét összegzi a dolgok szakrális és nem szakrális besorolását illetően. Utóbbiak tartalmára vonatkozólag alapvető támpontot és példatárat képeznek például Cato, Cicero, Varro, Ovidius, Strabón, Id. Plinius, Vitruvius, Pausanias, Aurelius Augustinus (Szent Ágoston) stb. egyes művei. Természetesen nem terjednek ki az egész Birodalom minden kultuszhelyére, ünnepére és szertartására valamint a hozzájuk kötődő istenekre, de az egyes jelenségek részletesebb tárgyalása által a többi hasonlóra is vonatkoztathatók a közigazgatási adataik.

A kérdés a tartományok (*provinciae*) területén állt szakrális objektumok (*loca sacra*) és az azokat látogató személyek (*cultores*) esetében tehető fel, hiszen a tartományi területeken két fontos státuszt érintett, egyrészt a személyi jogállást, másrészt a föld tulajdonjogát.

A személyi jogállás a 3. század elejéig fontos, hiszen a *Constitutio Antoniniana* kibocsátását (212.)³ követően nem volt már jogkülönbség a szabad állapotú személyek között, előtte viszont különböző jogrendek érvényesültek személyi tekintetben. A tartományok területén a római jog mellett a helyi jogrendszerek is érvényben álltak. Jogképesség szempontjából úgy lehet ezt megfogalmazni, hogy egymással párhuzamosan érvényesültek a római jog és a területenként változó és jórészt ismeretlen tartalmú, római kort megelőző időkre támaszkodó *peregrinus* jogrendek. Tartományi településformákra illetve jogképes személyekre lebontva, a *coloniákban* a római jog szerint éltek a város polgárai, *municipiumokban* és annál kisebb településeken pedig együtt éltek a római polgárok, latin

2 Máig alapvető Pierangelo Catalano: Aspetti spaziali del sistema giuridico-religioso romano. Mundus, templum, urbs, ager, Latium, Italia, In. ANRW II. 16/1., 440–553. Ld. még kifejezetten az itt tárgyalt témához: *Religion and Law in Classical and Christian Rome*. Szerk. Clifford Ando – Jörg Rüpke, Stuttgart, 2006. tanulmányait.

3 Vö. pl. Hartmut Wolff: *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40* I. Köln, 1976. A polgárjoghoz általában vö. Adrian N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*. Oxford, 1973.

jogú polgárok és *peregrinusok*. A személyi jogállás befolyásolta a hivatalos *sacra* keretein belüli vallásképességet, s aki ebbe nem fért bele az saját, latin vagy *peregrinus ritusok* keretében gyakorolt vallást.⁴ A nem hivatalos és a római vallásrendszer keretében bármilyen szinten jelenlevő kultuszokkal párhuzamosan létező *peregrinus ritus*⁵ ez esetben nem tévesztendő össze a hivatalos *sacra peregrinával*, amely a behívott és befogadott istenek kultuszára vonatkozott, vö. pl.: Festus⁶:

„*Idegen (peregrinus ‘nem hagyományos római’ értelemben) sacra-nak nevezettek, amelyek vagy a legyőzött városok kihívott (evocatio) és Rómába kényszerített isteneié, vagy egyes vallásoké, amelyeket békeidőben behívtak, mint a phrygiai Magna Materé, a görögországi Ceresé, az epidauroszi Aesculapiusé, akiket aszerint a szokás (mores) szerint tisztelnek, mint a befogadottakat.*”

4 Vö. pl. Karl L. Noethlichs: The Legal Framework of Religious Identity in the Roman Empire, In: *Group Identity and religious individuality in Late Antiquity*. Szerk. Éric Rebillard – Jörg Rüpke, Washington D.C., 2015. 13–30. (továbbiakban Noethlichs, 2015.); Stefan Krauter: *Bürgerrecht und Kulturteilnahme. Politische und kultische Rechte und Pflichten in griechischen Poleis, Rom und antiken Judentum*. Berlin, 2004. 290–303. (továbbiakban Krauter, 2004.) Pl. civil vicusok régészeti vetületéhez és megközelíthetőségéhez tartományszintű jó esettanulmány Pannoniából – Bíró Szilvia: *Die zivilen Vici in Pannonien*. (Monograph. RGZM 131.) Mainz, 2017. – bőséges irodalommal; peregrinus jogállású személyekhez és közösségekhez tartományszintű részletes összefoglalás – Rada Varga: *The peregrini of Roman Dacia (106-271)*. Cluj-Napoca, 2014. – bőséges irodalomjegyzékkel. Mindkét könyv jó alapot teremt a státusz régészeti és epigrafikai vetületeinek jogállapoti szempontú, jövőbeni vizsgálataihoz.

5 Vö. pl. *Scriptores Historiae Augustae. Vita Marci*. Szerk. David Magie, Cambridge – London, 1921. 13,1–2. Ehhez vö. B. Angyal Katalin: *Peregrinus ritus in vita Marci (SHA) 13.1.* = *Acta Classica Debreceniensis* 7. 1971. 77–84, amihez ld. még Kovács Péter: *Marcus Aurelius ‘Rain Miracle and the Marcomannic Wars*. Leiden, 2009. s ezen belül 131–132.

6 *Sexti Pompei Festi De Verborum Significatione quae Supersunt cum Pauli Epitome*. Szerk. Wallace M. Lindsay – Emil Thewrewk, Leipzig, 1913. 268. („268L.”) (továbbiakban Lindsay – Thewrewk, 1913.): „*Peregrina sacra appellantur, quae aut evocatis dis in oppugnandis urbibus Romam sunt coacta aut quae ob quasdam religiones per pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnae, ex Graecia Cereris, Epidauro Aesculapi, quae coluntur eorum more, a quibus sunt accepta.*“ A témához vö. Eric M. Orlin: *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*. Oxford, 2010. A *sacra peregrina* részleteivel foglalkozott a „Sacrum facere – V Seminario di Archeologia del Sacro – Sacra peregrina: La gestione della pluralità religiosa nel mondo antico. Trieste, 17–19 novembre 2016.” konferencia.

A hely rávilágít arra is, hogy az alap római vallás kihívással, behívással és befogadással bővült, utóbbiba az alapított vallásokat is bele lehet érteni.

Az állami *religio* és *cultus* egyféle kizárólagos, csak polgárok részére elérhető jellegével kapcsolatban nem költői kép a *Constitutio Antoniniana* fennmaradt töredéke I. oszlopának szövege, amelyben Caracalla a polgárjog lényegét úgy fogalmazta meg, hogy az új polgárok is részesülnek attól fogva abban a dicsőségben, hogy vele együtt tisztelhessék a halhatatlan isteneket.

Caracalla *edictuma* vagy *Constitutio Antoniniana*, I. oszl.:⁷

„[Imperator Caesar Ma]rcus Aureli[us Severus] Antoninu[s] A[u-gustu]s mondja: [Mivel senkinek sem illen]dőbb szá[mot adnunk (cselekvésünk)] okairól é[s meg]gondolásainkról, [én is méltán] adhatok hálát

7 Paul F. Girard – Félix Senn: *Les lois des Romains*. Napoli, 1977. 478–490. nr. 21 (col. I.): „[Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Μάρκος Αὐρήλιος Σεουήρος] Ἀντωνῖνο[ς] Εὐσεβῆ]ς λέγει | [- ca. ? -] η μᾶλλον ἀν[..... τὰς αἰτίας καὶ τοῦ[ς] λ[ογ]ισμοῦ[ς] | [- ca. ? - θ]εοῖς [τοῖ]ς ἀθανάτοισ ἐύχαριστήσαιμι, ὅτι τῆ[ς] ποιότη[ς] | [- ca. ? -] ησμε συ[ν]ετήρησαν. τοιγ[α]ροῦν νομίζω [ο]ὔτω με | [- ca. ? -] ως δύ[ν]ασθαι τῆ μεγαλειότητι αὐτῶν τὸ ἱκανὸν ποι- | [εἶν - ca. ? - ὁ]σάκις ἐὰν ὑ[π]ερίσθ[ω]σιν εἰς τοὺς ἐμοὺς ἀν[θ]ρώπους | [- ca. ? -] γ θεῶν συνει[σ]ενέγκοιμι. δίδωμι τοῖς συνάπα- | [σιν - ca. ? - κατὰ τ]ῆν οἰκουμένην πολιτείας Ρωμαίων, μένοντος | [τοῦ δικαίου τῶν πολιτευμ]άτων, χωρ[ί]ς τῶν [...] δειτικίων. ὁ[φ]εῖλει γὰρ τὸ | [- ca. ? -] γεν πάντα ἀ[.]α ἥδη κ[α]ὶ τῆ νίκη ἐνπεριει- | [ληφ - ca. ? -] αγμα [...]λώσει [τὴν] μεγαλειότητα [το]ῦ Ρωμα[ί] - | [- ca. ? -]. περὶ τοὺς [...]υς γεγενῆσθ[α]ι ἥπερ δ[ι] - ca. ? -] | [- ca. ? -]. αλειφ[- ca. 10 -] ων τῶ[ν] ἐκ[ά]στης | [- ca. ? -] ητω[- ca. 10 -] ..[.] ος[- ca. ? -] | [- ca. ? -] θη[- ca. ? -] | [- ca. ? -] ρω[- ca. ? -] | [- ca. ? -] το | [- ca. ? -] α | [- ca. ? -] γελλη | [- ca. ? -] μω | [- ca. ? -] ρπο | [- ca. ? -] κν | [- ca. ? -] ιειη | [- ca. ? -] ρισαν | [- ca. ? -] εγδια | [- ca. ? -] | [- ca. ? -] ος“ col. I. in Salvatore Riccobono – Giovanni Baviera – Vincenzo Arangio-Ruiz: *Fontes Iuris Romani Antejustiniani I. Leges*. Florentiae, 1941. (továbbiakban FIRA I.) 445–449, nr. 88. lat. ford.: „Imperator Caesar Marcus Aurelius Seuerus Antoninus Augustus dicit: Nunc uero . . . potius oportet querellis et libellis sublatis quaerere quomodo diis immortalibus gratias agam, quod ista uictoria . . . me seruauerunt. Itaque existimo sic magnifice et religiose maiestati eorum satisfacere me posse, si peregrinos, quotiens cumque in meorum hominum numerum ingressi sint, in religiones (?) deorum inducam. Do igitur omnibus peregrinis, qui in orbe terrarum sunt, ciuitatem Romanorum, manente omni genere ciuitatum, exceptis dediticiis. Oportet enim multitudinem non solum omnia . . . sed etiam uictoria circumcingi. Praeterea hoc edictum augebit (?) maiestatem populi Romanorum cum facta sit eadem aliorum (?) (peregrinorum ?) dignitas. . . . .)“ Online: The Roman Law Library, https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/Antoniniana_johnson.html – 2017. október Iustinianus császár institúciói négy könyvben. Szerk. Zlinszky János, ford. ifj. Mészöly Gedeon, Bp., 1997. (továbbiakban Zlinszky, 1997.)

a hal[hat]atlan isteneknek, hogy amikor ilyen [merénylet történt.] engem [épség]ben megőriztek.

Éppen ezért úgy vélem, hogy akkor tehetek eleget nagy[ságomhoz és istenfélelmemhez mé]ltóan az ő nagy[ság]uknak, [ha annyiszor százezer embert] emelek a [római] istenek [kultuszának részesei] közé ahány (százezen) embereim (alattvalóim) közé emelkednek. – Adományozom tehát az én oikumenémen (élő) vala[mennyi (embernek)] a római pol[gár]jogot, úgy, hogy a dediticiusok kivételével [senki se] maradjon [ki adomány]aimból mert a [sokaságnak nem csak visel]nie kell mindent együtt, ha[nem] immár a győzelemben is részesed[nie ...]” (Ford. Borzsák István.)⁸ [*Oikumené alatt a Birodalmát érti.]

A polgárjog teljességét itt tulajdonképpen a *ius sacrum* megadásával fejezte ki, ami nyilván befolyásolta az addig *peregrinus* jogállású személyek vallási és kultusz-státuszát, még ha ez számottevő és akár régészeti vagy vallástörténeti szempontból kimutatható, mélyreható gyakorlati változásokat nem is eredményezett. Vélhetőleg, aki *peregrinus*ként vagy latin jogúként eljár egy kultuszhelyre vallást-gyakorolni, az polgárként is ugyanoda járt – a különbség pusztán abban jelentkezik, hogy attól fogva az új polgárok vallásgyakorlókként a római jog hatálya alá kerültek és aszerint vettek részt a kultuszokban, illetve immár az állami kultuszban is. A jelenség valamiképp a Kr.e. 300-ban kiadott *lex Ogulnia* tartalmára emlékeztet, amely az emancipáció utolsó állomásaként, a plebejusok részére megnyitotta a papi tisztségeket, azaz a *sacrá*ban való részvétel irányítói oldalát. Caracalla sorai a közjog elemének tekintett *sacra* római világban valóban kiemelt fontosságának gyakorlati illusztrációja. Az új polgároktól egyfajta új vallásos és kultuszrészvételi habitust is igényelt az új személyi jogállásuk.

Az általános polgárjogadományozás eseménye áttételesen befolyásolta a kultuszhelyek területi kérdéseit is, mivel a Birodalom egyes eltérő jogállású területei közötti különbségek felszámolásához is hozzájárult. A 2. században Gaius még kitért a *sacra* által érintett terület jogállásának kérdésére, a 3. századtól ez már nem volt téma, csak az, hogy melyik terület lehet *sacer*, és ez a szabály már csak a magánterület és közterület különbségére alapozott, ahogy alább látni fogjuk a *Digesta* első könyvének 8.6–9. bekezdéseiben és Iustinianusnál is (*Inst.* II.1.7–10.). A 2. században birodalmi összefüggésekben differenciáltabbak voltak az egyes

⁸ Nr. 104. Caracalla edictuma. In: *Római történeti chrestomathia*. Szerk. Borzsák István, Bp., 1963. (továbbiakban Borzsák, 1963.); *Ókori történeti chrestomathia* III. Szerk. Maróth Károly, Bp., 1996. 249–250.

területek tulajdoni viszonyai, különösen, hogy az *italiai* és a tartományi területek között alapvető jogállapotbeli különbség állt fenn (ld. alább). Ezek több módon is befolyásolták a rajtuk létrehozott építmények római jog szempontjából szakrálisnak tekinthető státuszát illetve az ezzel járó magasabb, a magántulajdon védelmét felülmúló állami védelmi kötelezettségeket.

A 2. század közepe körül, 160 táján, a jogtudós Gaius *Institutióiban*⁹ a következőképpen fogalmazott – Gaius, *Institutiók* II.2–11.¹⁰:

„2. A dolgok legfőbb felosztása tehát két fejezetre oszlik: egyesek ugyanis isteni jogúak, mások emberiek. 3. Isteni jogúak például *res sacrae* és a *res religiosae*. 4. *Res sacrae* azok, amelyeket az égi (felső) isteneknek szenteltek; *res religiosae* azok, amelyeket az alvilági istenekre bízta. 5. De *sacrumnak* csak azt tartjuk, amit a római nép hozzájárulásával szenteltek fel, például az idevonatkozó törvény meghozatalával vagy *senatusconsultum* megalkotásával. 6. *Religiosusszá* viszont mi a saját akaratunkból teszünk egy olyan helyet, amelybe halottat temetiünk, feltéve, hogy a halotti gyász-szertartás minket illet. 7. Általában az a vélemény, hogy tartományi földön a terület nem válik *religiosusszá*, mivelhogy az a terület vagy a római népé vagy a császáré, mi pedig csak birtokkal vagy hasznélvezettel rendelkezünk (e területek felett), mindazonáltal bár nem *religiosus*, mégis *religiosusként* fogják fel. Ugyanígy, mindaz, amit a tartományokban nem a római nép beleegyezésével szenteltek fel, tulajdonképpen nem *sacrum*, mégis *sacrumnak* tekintik. 8. A *res sanctae* is, mint a falak és a kapuk, valamiképp isteni jogúak. 9. Ami pedig isteni jogú, az senkinek a vagyonába nem tartozik bele...” (Ford. Brósz Róbert)¹¹

9 Gaius. *Institutionen*. Szerk. Ulrich Manthe, Darmstadt, 2004.

10 „2. *Summa itaque rerum diuvisio in duos articulos diducitur: nam aliae sunt diuini iuris, aliae humani*. 3. *Diuini iuris sunt ueluti res sacrae et religiosae*. 4. *Sacrae sunt, quae diis superis consecratae sunt; religiosae, quae diis Manibus relictas sunt*. 5. *Sed sacrum quidem hoc solum existimatur, quod ex auctoritate populi Romani consecratum est, ueluti lege de ea re lata aut senatus consulto facto*. 6. *Religiosum uero nostra uoluntate facimus mortuum inferentes in locum nostrum, si modo eius mortui funus ad nos pertineat*. 7. *Sed in prouinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi Romani est uel Caesaris, nos autem possessionem tantum et usumfructum habere uidemur; utique tamen, etiamsi non sit religiosum, pro religioso habetur: item quod in prouinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, tamen pro sacro habetur*. 8. *Sanctae quoque res, uelut muri et portae, quodam modo diuini iuris sunt*. 9. *Quod autem diuini iuris est, id nullius in bonis est...*“ Gaius *Institutionum commentarius secundus*. Online: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/gaius2.html> – 2017. szeptember

11 Gaius *Institutiói*. Ford. Brósz Róbert, Bp., 1990. 48.

Kevésbé egyöntetű szövegként, kisebb formai és tartalmi különbségekkel, helyenként bővebben kifejtett adatokkal és példázattal, ugyanezek a megállapítások szerepelnek a Digesta első könyve 8. fejezetének 6–9. bekezdéseiben, a Pomponius, Ulpianus és Marcianus jogtudósok nevei alatt fennmaradt szövegekben, a 2. század első harmada és a 3. század első harmadának vége közötti időszakból, de Pomponiusnál Plautius nevének említése által még korábbra nyúlik vissza a joganyag időrendje.¹²

12 Digesta liber primus 8.6.: „*Marcianus libro tertio institutionum: pr. In tantum, ut et soli domini constituentur qui ibi aedificant, sed quamdiu aedificium manet: alioquin aedificio dilapso quasi iure postliminii revertitur locus in pristinam causam, et si alius in eodem loco aedificaverit, eius fiet. 1. Universitatis sunt non singulorum veluti quae in civitatibus sunt theatra et stadia et similia et si qua alia sunt communia civitatum. Ideoque nec servus communis civitatis singulorum pro parte intellegitur, sed universitatis et ideo tam contra civem quam pro eo posse servum civitatis torqueri Divi Fratres rescripserunt. Ideo et libertus civitatis non habet necesse veniam edicti petere, si vocet in ius aliquem ex civibus. 2. Sacrae res et religiosas et sanctae in nullius bonis sunt. 3. Sacrae autem res sunt hae, quae publice consecratae sunt, non private: si quis ergo privatim sibi constituerit sacrum „sacrum constituerit“, sacrum non est, sed profanum. Semel autem aede sacra facta etiam diruto aedificio locus sacer manet. 4. Religiosum autem locum unusquisque sua voluntate facit, dum mortuum infert in locum suum. In commune autem sepulchrum etiam invitis ceteris licet inferre. Sed et in alienum locum concedente domino licet inferre: et licet postea ratum habuerit quam illatus est mortuus, religiosus locus fit.*

5. *Cenotaphium quoque magis placet locum esse religiosum, sicut testis in ea re est vergilius. 1.8.7 Ulpianus libro 25 ad edictum: Sed Divi Fratres contra rescripserunt. 1.8.8 Marcianus libro quarto regularum: pr. Sanctum est, quod ab iniuria hominum defensum atque munitum est. 1. Sanctum autem dictum est a sagminibus: sunt autem sagmina quaedam herbae, quas legati populi Romani ferre solent, ne quis eos violaret, sicut legati Graecorum ferunt ea quae vocantur cerycia. 2. In municipiis quoque muros esse sanctos Sabinum recte respondisse Cassius refert, prohiberique oportere ne quid in his immitteretur. 1.8.9 Ulpianus libro 68 ad edictum: pr. Sacra loca ea sunt, quae publice sunt dedicata, sive in civitate sint sive in agro. 1. Sciendum est locum publicum tunc sacrum fieri posse, cum princeps eum dedicavit vel dedicandi dedit potestatem. 2. Illud notandum est aliud esse sacrum locum, aliud sacrarium. Sacer locus est locus consecratus, sacrarium est locus, in quo sacra reponuntur, quod etiam in aedificio privato esse potest, et solent, qui liberare eum locum religione volunt, sacra inde evocare. 3. Proprie dicimus sancta, quae neque sacra neque profana sunt, sed sanctione quadam confirmata: ut leges sanctae sunt, sanctione enim quadam sunt subnixae. Quod enim sanctione quadam subnixum est, id sanctum est, etsi deo non sit consecratum: et interdum in sanctionibus adicitur, ut qui ibi aliquid commisit, capite puniatur. 4. Muros autem municipales nec reficere licet sine principis vel praesidis auctoritate nec aliquid eis coniungere vel superponere. 5. Res sacra non recipit aestimationem. 1.8.10 Pomponius libro sexto ex Plautio Aristo ait, sicut id, quod in mare aedificatum sit, fieret privatum, ita quod mari occupatum sit, fieri publicum. 1.8.11 Pomponius libro secundo ex variis lectionibus: Si quis violaverit muros, capite punitur; sicuti si quis transcendet*

Magyarázó jellegű visszautaló kiegészítésekkel és közülük kiemelt kortárs bővítésekkel, némi szöveg-eltéréssel és rítust illető hangsúlyeltolással lényegében ugyanezt, Gaius és a Digesta 1.8.6–9. adatait ismétli meg Iustinianus *Institutióiban* 533-ban – Iustinianus császár *Institutiói* II.1.7–10.¹³:

„Senkié sem a szent (istentiszteleti), a temetkezési és a megszentelt dolgok (*res sacrae, religiosae, sanctae*); mert ami az isteni jog alá tartozik, az senkinek a vagyonát nem képezheti. Szent dolgok azok, melyeket szabályszerűen a pontifexek szenteltek fel Istennek, minők a szentegyházak s az istentiszteletre annak rendje szerint felajánlott adományok, melyeknek eladását és elzálogosítását is – kivétel a foglyok visszaváltása érdekében – eltiltottuk *constitutióinkban*. De ha valaki önhatalmúlag nyilvánítja szentnek valami dolgát, az ezzel nem lesz szentté, hanem világi marad. Az a hely viszont, ahol templom épült, még annak lebontása után is szent marad, ahogy Papinianus is írja (vö. Digesta 1.8.6. – ld. itt 12. j.). A temetkezési helyet mindenki a maga elhatározásából teszi azzá, amidőn saját földjébe halottat temet. Mással közös földbe, mely még nem szolgál temetkezési helyül, a társ ellenére nem lehet temetkezni; ellenben a közös sírboltban a többiek ellenkezése dacára is szabad. Hasonlóképpen nem

---

scalis admotis vel alia qualibet ratione. Nam cives Romanos alia quam per portas egredi non licet, cum illud hostile et abominandum sit: nam et Romuli frater Remus occisus traditur ob id, quod murum transcendere voluerit.“ *Institutiones*. Digesta. (Editio stereotypa). Szerk.: Paul Krüger – Theodor Mommsen, Berlin, 1868–1954. Online: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/d-01.htm#8> – 2017. október (továbbiakban Krüger – Mommsen, 1868–1954.)

13 „Iustinianus *Institutiones liber secundus: 7. Nullius autem sunt res sacrae et religiosae et sanctae: quod enim divini iuris est, id nullius in bonis est. 8. Sacra sunt, quae rite et per pontifices Deo consecrata sunt, veluti aedes sacrae et dona quae rite ad ministerium Dei dedicata sunt, quae etiam per nostrum constitutionem alienari et obligari prohibuimus, excepta causa redemptionis captivorum. si quis vero auctoritate sua quasi sacrum sibi constituerit, sacrum non est, sed profanum. locus autem, in quo sacrae aedes aedificatae sunt, etiam diruto aedificio, adhuc sacer manet, ut et Papinianus scripsit. 9. Religiosum locum unusquisque sua voluntate facit, dum mortuum infert in locum suum. in communem autem locum purum invito socio inferre non licet: in commune vero sepulcrum etiam invitis ceteris licet inferre. item si alienus usus fructus est, proprietarium placet, nisi consentiente usufructuario, locum religiosum non facere. in alienum locum, concedente domino, licet inferre: et licet postea ratum habuerit quam illatus est mortuus, tamen religiosus locus fit. 10. Sanctae quoque res, veluti muri et portae, quodammodo divini iuris sunt et ideo nullius in bonis sunt. ideo autem muros sanctos dicimus, quia poena capitis constituta sit in eos qui aliquid in muros deliquerint...*“ *Iustinianus. Institutiones*. Szerk. Paul Krüger, Online: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr> – 2017. szeptember

tehet egy haszonélvezettel terhelt területet a tulajdonos temetkezési hellyé a haszonélvező beleegyezése nélkül. Más földjébe a tulajdonos engedélyével lehet temetkezni; és ha a hozzájárulás csak utólag, a temetkezés után adatott is, a hely mégis temetővé lesz. Bizonyos mértékben isteni jog alá tartoznak a megszentelt dolgok is, pld. a városfalak és kapuk, s ennél fogva senkinek a magántulajdonában nincsenek. A falakat pedig azért mondjuk megszentelteknek (sancti), mert halállal bűnhődnek azok, akik a falak ellen valamit elkövetnek. Innen van, hogy a törvényeknek is azt a részét, melyben büntetést szabnak ki a törvény megszegői ellen, szentesítésnek (sanctio) hívjuk.” (Ford. ifj. Mészöly Gedeon.)¹⁴

A gaiusi (és kiegészítőleg pomponiusi, ulpianusi és marcianusi) valamint iustinianusi szövegek összehasonlítása nyomán, az isteni jog alá tartozó dolgok azonosságán kívül számos lényegi különbség mutatkozik, amelyek egy része közigazgatási, más része vallási természetű és a szövegek keletkezésének korával függenek össze. Közigazgatási természetű különbség a Gaiusnál előforduló megkülönböztetése a tartományi földeknek (ti. az ő korában *Italia* területén létezett magántulajdonú föld, míg a tartományokban nem, kivétel a *ius Italicum*mal felruházott területeken vö. Ulpianus: *Digesta* 50.15.1. pr. és 1–11.¹⁵), amely megkülönböztetés később, a 3. században megszűnt és a tartományhatár pusztán közigazgatási jelentőséggel bírt ebből a szempontból. Ugyanakkor fontos a bármilyen közigazgatási besorolású területen álló magánbirtok és következőképp magántulajdon kizárása a *sacra publica* mindegyik vetülete alól, akár császári legyen az, akár nem –, mint, amely területeken formaszertinti *loca sacra* akkor sem jöhetett létre, ha a tulajdonos polgár volt és a terület *italiai* volt vagy *italiai* joggal (*ius Italicum*) rendelkezett.¹⁶

[*Különösen érdekesek az isteni joggal kapcsolatban körültekintően megfogalmazott, alig észrevehető, de fontos különbségek a két szövegben, ugyanis két gyökeresen eltérő szemléletű vallási rendszerben keletkeztek. A gaiusi tartalom egy a *pontifexek* kollégiuma (*collegium pontificum*) által irányított többistenhívő vallási struktúrában, ahol ő megkülönböztette a felvilági és az alvilági isteneket, míg a iustinianusi tartalom egyistenhívő vallási közegben, amelyben csak Istent nevezi meg. A szakkifejezés mindkét esetben ugyanaz, a *consecratio* vagyis az a vallási / közigazgatási eljárás, amely által egy dolog a profán szférá-

14 Zlinszky, 1997. 48.

15 Krüger – Mommsen, 1868–1954.

16 Vö. Giuseppe I. Luzzatto: Appunti sul *ius Italicum*. = *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*. 5. 1950. 79–110.

ból a szakrális szférába került.¹⁷ Technikailag ez ugyanazt jelentette az egyistenhívő korszakban is, mint a többistenhívő időszakban. Ugyanígy, a többivel szemben, a többistenhívő vallási struktúrát igazgató *pontifex* titulusa fennmaradt és közérthetően alkalmazható volt a 6. században is, szemben a korábbi szövegekkel ahol nincs nevesítve a papi tisztség. A dedikációnál a *pontifex* eredetileg csak közreműködött, de nem ő végezte. A dedikáció jogosultja a császár volt, vagy az a személy akihez tőle ez háramlott, azáltal, hogy átadta neki, ahogy Ulpianus is fogalmazott, a *Digesta* 1.8.9.1. bekezdésében (vö. itt 12. jegyzet). Olyan, mintha Iustinianusnál a *consecratiót* kivitelező *pontifex* az egykori *pontifex maximus*ra utalna, aki a 4. századig egyben a *dedicatio* hatalmával illetve jogával bíró császár is volt.

A *Cunctos populos edictum* 380-ban¹⁸ (másképp Thessalonikai edictum vö. Codex Theodosianus 16.1.2., dat. 380. február 27.¹⁹), pusztán a *nicaei* katolikustól eltérő hitvallású vallásgyakorlást ítélte el, okosan

17 A *consecratio*hoz vö. alapvetően Wissowa, 1912. 385., 472–477., 515.

18 Borzsák, 1963. 281–282.: „*Gratianus, Valentinianus és Theodosius császárok edictuma Konstantinápoly lakosságához. Megparancsoljuk, hogy mindazok a népek, amelyek a mi kegyelmes kormányzatunk uralma alatt állanak, abban a vallásban éljenek, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének, s amely azóta is töretlenül él napjainkig: az a hitvallás ez, amelyet Damasus pápa és Péter, Alexandria püspöke, az apostoli szentségű férfiú is helyesnek tart. Tehát: mindenkinek hinnie kell az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységesen isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát. Meghagyjuk, hogy akik ezt a hitvallást követik, a katolikus keresztények nevét viselhetik, a többiek azonban, akiket eszteleneknek és örülteknek ítélünk, az eretnek hitvallásuknak megfelelő gyalázatos nevet viseljék, gyülekezeteik nem nevezhetik magukat ecclesiáknak és egyelőre az isteni bosszúnak adjuk át őket, de majd, amidőn isteni sugallatból erre utasítást kapunk, magunk is gondoskodunk megbüntetésükről.*” (Ford. Hahn István.)

19 Codex Theodosianus. 16.1.2: „*Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA. edictum ad populum urbis Constantinopolitanae. | pr. Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub parili maiestate et sub pia trinitate credamus. | I. Hanc legem sequentes christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos. | Dat. III kal. mar. Thessalonicae Gratiano a. V et Theodosio a. I cons.*“ Codex Theodosianus. Szerk. Paul Krüger – Aleksandr Koptev, Berlin, 1923. Online: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr> – 2017. október (továbbiakban CTh)

semmilyen irányzatot nem nevesítve és a még számos egyéb ‚pogány’ és nem *nicaei* hitvallású keresztényt egyöntetűen büntetésre számító eretneknek tekintette, ezzel hozzájárulva a vallási egység megteremtéséhez. Viszont ez nem jelentette az évszázadok óta bevált vallásigazgatási struktúra megszűnését, amelyet a többistenhívő *sacra* körétől feladatuk sajátos jellegéből fakadóan elvonatkoztatható *pontifexek* felügyeltek, akik a dedikációnál a szövegeket is előolvasták a *dedicatiot* végző személynek. A *pontifex* tehát akkor is ugyanolyan természetű feladatot képviselt, ha keresztény volt, mint korábban a nem keresztény kollégája, akinek korábban sem a saját vallási meggyőződése volt elsősorban a fontos hivatala ellátásában, hanem a vallási élet formaszzerű vitelének biztosítása. Ugyanezt illusztrálja a *consecratio* kifejezés következetes alkalmazása Iustinianusnál, ahogy Gaiusnál is olvasható. A jelenség jól megfigyelhető a gaiusi szöveggel szemben a iustinianusi szöveg kiegészítésében. Fontos a iustinianusi szövegnek azon része, amelyben a 142–212 között élő Papinianusra hivatkozik, az egyszer consecrált területekkel kapcsolatban, hogy azok többé nem válnak profánná. Bár nem tér ki rá Iustinianus, a fogalomkörbe beletartozik a *dedicatio* is, amelyet a Digesta 1.8.6–9. szerzői viszont alkalmaznak (ld. itt 12. jegyzet). A *dedicatio* a dologi természetű létező *consecratio*jának alapeleme volt, és a szakrális térben álló kész épület funkcióba helyezhetőségét is jelentette, amely megismétlendő volt az adott épület bármilyen szintű változásánál, például pusztulás és újraképzés, átalakítás, módosító jellegű felújítás esetén.²⁰ Ehhez a kérdéshez kapcsolódik például az a *scarbantiai* 2. századi feliratszöveg, amely az eredeti állapotba való helyreállítását örökítette meg a *forumon* álló egyik szentélynek, ami által elkerülték az újradedikálási kényszert.²¹

„*Silvanus Augustusnak! Tiberius Iulius Quintilianus municipium Flavium Scarbantia decurioja, a közpénzek quaestora, aedilis, jogszolgáltató Ilvir, az auguratusért eredeti állapotában felújította.*”

A szövegben alkalmazott archaikus formulát („*pristinam speciem*”) közvetlen a vonatkozó *pontifexi* jogszabályból idézte a felirat szövegező-

20 Vö. alapvetően Wissowa, 1912. 385., 472–477., 515.

21 Ld. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. (továbbiakban CIL) III. Berlin, 1873. nr. 4243.; *L'Année Épigraphique*. Paris (továbbiakban AE.), 2007. 1145.: „*Silvano Aug(usto) sac(rum) | Tib(erius) Iul(ius) Quintili|anus dec(urio) mun(icipii) | Fl(avi) Scarb(antiae) quaes(tor) | p(ecunia) p(ublica) aedilis Ilvir | i(ure) d(icundo) auguratus | at pristinam | speciem restitu(it).*”

je.²² Kiemelkedő a falak, kapuk esetére vonatkozó *sanctus* kifejezés fennmaradása Iustinianusnál (a Digesta 1.8.8.2. alatt Sabinusra is hivatkozva Marcianusnál külön a *municipium*okra is vonatkoztatott a 2–3. századokban), ami jelzi, hogy mivel alapvetően a ‚pogány’ *sacrától* eltérő jellegű fogalomról lévén szó, a keresztény korban maradéktalanul adaptálható volt hasonló értelemben (vö. még Ulpianus: *Digesta* 1.8.9.3–4.). Iustinianus azonban már jónak látta összekötni ezt a törvények büntető tartalmú klauzuláival, a *sanctiókkal*, ezzel Ulpianusra is támaszkodva, így indokolván a kifejezés fennmaradását, azaz Gaiusszal szemben nem kifejezetten a szakrális szférába (*ius divinum*) utalta a falakat és kapukat, hanem a profán jog területére. Egyúttal ezzel azt is sugallja, hogy a korszakban, a *sanctus* jelzővel rendelkező bármilyen létező megsértése halálbüntetést vont maga után, ami a korban vallási alapon *sanctus*nak tekintett, ti. a keresztény kultuszhoz kapcsolódó dolgokra ugyanúgy vonatkoztatható volt, a dolog természetétől vagy jellegétől függetlenül. Kiemelkedő, hogy az inkább közigazgatási szempontból megfogható vallási dolgok tekintetében mennyire egybehangzóak a szövegek. A „pogány”-kori szabályok keresztény kori recepciójának egyszerű és jól indokolható formál-logikus okai voltak. Az 5. század elejétől a császári rendelkezések már a nem keresztény hagyaték sorsára, azaz elpusztítására vonatkoznak, valamint az egykori szakralitás nem létezőnek tekintésére.²³ A korban már valóban csak a keresztény létesítmények számítottak *sacerner*nek, ahogy a iustinianusi szövegben olvasható.]

22 Vö. pl. CIL. VI. nr. 1884; CIL. X.2. p. 985. nr. 8259.; FIRA I. 330-331. nr. 63., 249 nr. 76.

23 Vö. pl. CTh 16.10.0.: „*De paganis, sacrificiis et templis*“, ezen belül különösen 16.10.19. pr. 1–3. – „16.10.19. pr.: *Imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius AAA. Curtio praefecto praetorio. Post alia: templorum detrahantur annonae et rem annonariam iuvent expensis devotissimorum militum profuturae. (408 [407] nov. 15).; 16.10.19.1: Simulacra, si qua etiamnunc in templis fanisque consistunt et quae alicubi ritum vel acceperunt vel accipiunt paganorum, suis sedibus evellantur; cum hoc repetita sciamus saepius sanctione decretum. (408 [407] nov. 15).; 16.10.19.2: Aedificia ipsa templorum, quae in civitatibus vel oppidis vel extra oppida sunt, ad usum publicum vindicentur. Arae locis omnibus destruantur omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur; domini destruere cogantur. (408 [407] nov. 15).; 16.10.19.3: Non liceat omnino in honorem sacrilegi ritus funestioribus locis exercere convivia vel quicquam sollempnitatis agitare. Episcopis quoque locorum haec ipsa prohibendi ecclesiasticae manus tribuimus facultatem; iudices autem viginti librarum auri poena constringimus et pari forma officia eorum, si haec eorum fuerint dissimulatione neglecta. Dat. XVII kal. dec. Romae Basso et Philippo cons. (408 [407] nov. 15).“ CTh, Online: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr> – 2017. október*

Fentebb elhangzott, hogy formális kultuszhelynek a római jog, ezen belül a *ius divinum* hatálya alá eső és a *sacra publica* körébe tartozó szakrális objektumok vehetők, az összes többi tehát nem formálisnak.

A megállapítás nem az egyes vallások és híveik saját meghatározásán alapul hanem a Birodalom területén érvényes római jog vonatkozó klauzuláin. Vallástörténeti és vallástudományi szempontból vitatható természetesen a megállapítás, hiszen maguk a vallási jelenségek a közigazgatási helyzetüktől függetlenül egyenértékűeknek tekinthetők, legalábbis ma mindenképp és kutatási szempontból főleg.

Ugyanakkor a Római Birodalom területén létező vallási jelenségeket, illetve a hozzájuk tartozó kultuszt, mind a helyét, mind a hívek vallásgyakorlatát messzemenően befolyásolta a vallás és a hívek közigazgatási helyzete, kezdve a kultuszhely területének jogállásától végezve a hívek személyi jogállásával.²⁴

A vallás (*res sacra*) önálló jogterületként a 2. század elején író Ulpianus szerint a közjog²⁵ részét alkotta²⁶ – *Digesta* 1.1.1.2.:

„...A közjog az [a jog], amely a római államra vonatkozik, a magánjog az, amely az egyének érdekét tartja szem előtt; egyes dolgok ugyanis a köz hasznát szolgálják, mások a magánszemélyekét. A közjog a vallási dolgokra, a papi és az állami tisztségekre vonatkozik.” (Ford. Földi András – Hamza Gábor.)²⁷

Létezett egy általános terminus, amely mindennemű szakrális létesítményt magában foglalt és pedig a *locus sacer*. A helyeket *locus publicus* és *locus privatus* részekre osztották. Az állam vagy a római nép tulajdonában álló, kereskedelmi forgalomba nem hozható *locus publicus*nak a szakrális szférába utalt része volt a *locus sacer*, ami más jellegű területből

24 Vö. az újabb irodalomból: Noethlichs, 2015. 13–30.; Krauter, 2004. 290–303.

25 Vö. általában Zlinszky János: *Ius publicum. Római közjog*. Bp., 1994.

26 „*Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat...*, *privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit.*“ Ulpianus: *Digesta* 1.1.1.2. In: Krüger – Mommsen, 1868–1954. (továbbiakban Ulp. Dig.)

27 Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Bp., 1996. 170–171. 52.§

kihasználva önmagában *locus publicus*nak is számított.²⁸ A *locus sacer* fogalmát a 179–228 között élt Ulpianus pontosította a *Digestában*²⁹:

1.8.9.pr.: *„Szent területek azok, amelyeket nyilvánosan dedikáltak, akár a településen vannak, akár a (művelhető) földön. 1.8.9.1. A közterületet akkortól lehet sacernek tekinteni, amint az uralkodó dedikálja, vagy hatalmából dedikálásra adja; 1.8.9.2. Sacer hely a consecrált hely ...”*

A *dedicatio* joga tehát háramoltatható volt az uralkodótól, az ő akaratából; egészen az egyes városok előljáróinak (*IIviri*) szintjéig, amelyre meglehetősen sok feliratos adattal rendelkezünk a Birodalom nyugati feléből.

A szakrális helyre vonatkozó meghatározásokat kiegészíti Festus a kultuszra utalással³⁰:

„Közösségi sacra amelyek a köz hasznára a népért lettek, akár hegyekben, pagusokban, curiákban, közösségi tereken is. A magán (sacra) amelyek az egyes embereknek, családoknak, nemzetségeknek lettek.”

Az adott terület illetve a rajta álló objektum, ahogy Ulpianus is fogalmazott, a nyilvános és a *dedicatio* jogával helyben rendelkező személy dedikálása nyomán vált *sacerré*. A dedikáció tényét a *lex dedicationis* rögzítette. Bár minden római jog szerint létrejött *locus sacernek* volt vagy lehetett dedikációs törvénye, ezekből kevés maradt fenn.³¹

28 Charles Lécrivain: *Loca publica*. In: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*. Szerk. Charles-Victor Daremberg – Edmond Saglio – Edmond Pottier, Paris, 1904. 1279–1281; B. Kübler: *Locus*, in August F. Pauly et al.: *Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 15., Stuttgart, 1926. 958–964; Adolf Berger: *Encyclopedic dictionary of Roman law. A. Ph. S.*, 43/2, Philadelphia, 1953. 568., 679–680.

29 Ulp. *Dig.* 1.8.9.: *„pr. Sacra loca ea sunt, quae publice sunt dedicata, sive in civitate sint sive in agro.”*; 1.8.9.1. *„Sciendum est locum publicum tunc sacrum fieri posse, cum princeps eum dedicavit vel dedicandi dedit potestatem”*; 1.8.9.2. *„sacer locus est locus consecratus...”* Szerk. Aleksandr Koptev, Online: / <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr> – 2017. szeptember

30 Lindsay – Thewrewk, 1913. (s.v. *Publica* vö. 284.18.–21 L vö. 245M.): *„Publica sacra quae publico sumptu pro populo fiunt, quaeque pro montibus, pagis, curiis, sacellis. At privata quae pro singulis hominibus, familiis, gentibus fiunt”*

31 Vö. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Szerk. Theodor Mommsen, Berlin 1863-. (továbbiakban CIL) IX. nr. 3513. vö. CIL I/2. nr. 756. – *Lex a vicinis Furfensibus Templo Iovis dicta* (ehhez magyarul ld. Adamik T.: *A furfői Iuppiter Liber-templom szabályzata = Antik Tanulmányok*. 46. 2002. 63–78.); CIL XII. nr. 4333., Narbo – leges

Összefoglalva, a *sacra* körébe tartozó dolgok ezen belül területek is, közjogi kategóriát alkottak és az állam kizárólagos fennhatósága alá tartozónak számítottak. Ebbe mindazon kultuszhelyek beleértendők, amelyek közösségi célból jöttek létre római jog, ezen belül a *ius sacrum* szerinti megfelelő feltételekkel.

A kultuszhelyek jól azonosítható neveken szerepelnek az auctor és feliratos forrásokban, leggyakrabban: *templum, aedes (dei ill. deae), sacrarium, fanum, sacellum, delubrum, lucus, ara*.

A templomok s tágabban a szakrális létesítmények középületnek számítottak jogállásuktól függetlenül, aminek illusztrációjaként ifj. Plinius egyik szöveghelye alkalmas – Ifj. Plinius, Levelek X. 33³²:

„Miközben körúton voltam tartományomban, Nicomediában óriási tűzvész pusztított el számos magánházat, valamint két középületet: a tanácsházat és az Isis templomot, ámbár utca volt közöttük.” (Ford. Borzsák István.)³³

A *metropolis* titulussal bíró *Nicomedia*, jelentőségéhez képest nem rendelkezett római jog szerinti városi joggal, legfeljebb *municipiumsze-rűnek* lehetne meghatározni, *colonia* címet csak Diocletianustól kapott akkor is kitüntetésképpen.³⁴ Ifj. Plinius korában tehát a város kívül esett a római jog hatályán. Éppen ezért érdekes és a jelen téma szempontjából fontos, szintén ifj. Pliniusnak egy következő *Nicomediával* kapcsolatos levele, amelyet Traianus császárnak írt a város központjában álló templom ügyében. Ifj. Plin. Lev.³⁵ X. 49–50: 49³⁶ – A helytartó kérdése:

Arae Augusti Narbonensis; CIL III. nr. 1933. – lex Arae Iovis Salonitanae; hasonló jellegű szöveg még az *ara legis Hadrianae* szövege, ld. CIL VIII. Suppl. 4. nr. 26416. etc. Vö. még Wissowa, 1912. 473–474, és 474. 4. jegyzet. Vö. még magyarul Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Bp., 1995. 65–75.

32 „C. Plinius Traiano imperatori: Cum diversam partem provinciae circumirem, Nicomediae vastissimum incendium multas privatorum domos et duo publica opera, quamquam via interiacente, Gerusian et Iseon absumpsit.“ Online: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html> – 2017. október

33 Ifjabb Plinius: *Levelek*, Ford. Borzsák István et al., Bp., 1966. 487. (továbbiakban ifj. Plin. *Levelek*.): Tűzoltóság szervezését javasolja Nicomediában.

34 Vö. CIL III. nr. 326. Vö. Rudolf Haensch: *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzverwaltung in der römischen Kaiserzeit*. Mainz, 1997. 282–290.

35 *Plinius minor*. Szerk. M. Schuster, Leipzig, 1958.

36 „C. Plinius Traiano imperatori: Ante adventum meum, domine, Nicomedenses priori foro novum adicere coeperunt, cuius in angulo est aedes vetustissima Matris Magnae aut reficienda aut transferenda, ob hoc praecipue quod est multo depressior

„Uram, Nicomediában, még megérkezésem előtt hozzáfogtak, hogy a régi Forum mellé egy újat építsenek. Ennek a sarkán van egy igen régi Magna-Mater szentély: ezt most vagy rendbe kell hozni, vagy máshova kell vinni, főként azért, mert sokkal mélyebben fekszik, mint az új építkezés szintje. Mikor utánanézttem, létezik-e valamilyen előírás a szentély számára, megtudtam, hogy itt egészen más a templomok felavatásának a módja, mint nálunk. Dönts el, uram, szerinted át lehet-e vinni máshová vallási sérelem nélkül ezt a szentélyt, amelyre nézve nincs semmiféle előírás. Ez különben, ha vallási szempont nem gátolná, rendkívül célszerű lenne.” (Ford. Maróti Egon.)³⁷

50³⁸ – A császár válasza: „Kedves Secundusom! Ha a színtér nyilvánvalóan úgy kívánja, vallási aggály nélkül áthelyeztetheted Magna Mater-szentélyét egy alkalmasabb helyre. Az ne aggasszon, hogy semmiféle felavatási előírás nem került elő, minthogy egy jogilag idegen község területén nem lehetséges a mi törvényeink szerinti felavatás.” (Ford. Maróti Egon.)³⁹

[*A szövegekben alkalmazott terminus technicusok: „*aedes Matris Magnae*”, „*lex dicta templo*”, „*religio*”.]

A kérdés azért is különleges mert Magna Mater kultuszát a köztársaságkor derekán fogadták be Rómába (vö. Titus Livius: *Ab urbe condita* 29.10–14.; Terentius Varro: *De lingua latina* 6.15.; P. Ovidius Naso: *Fasti* 4.180–372.), tehát nem számított idegennek az 1. század végén, 2. század elején nemcsak a keleti, hanem a nyugati provinciákban sem.⁴⁰ Mivel hiányzott a templom dedikációs törvénye, ezért azt nem létezőnek tekintették, és valószínűleg nem is volt római jog szerinti okirata, hiszen

---

opere eo quod cum maxime surgit. Ego cum quaererem, num esset aliqua lex dicta templo, cognovi alium hic, alium apud nos esse morem dedicationis. Dispice ergo, domine, an putes aedem, cui nulla lex dicta est, salva religione posse transferri; alioqui commodissimum est, si religio non impedit.“ Online: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html> – 2017. október

37 ifj. Plin. *Levelek*. 498.: Szabad-e Nicomediában áthelyezni egy szentélyt?

38 „Traianus Plinio: *Potes, mi Secunde carissime, sine sollicitudine religionis, si loci positio videtur hoc desiderare, aedem Matris Deum transferre in eam quae est accommodatior; nec te moveat, quod lex dedicationis nulla reperitur, cum solum peregrinae civitatis capax non sit dedicationis, quae fit nostro iure.*“ Online: The Latin Library, <http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html> – 2017. október

39 ifj. Plin. *Levelek*. 499.: A császár válasza: minden aggály nélkül lehet.

40 Vö. pl. Karl Schillinger: *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater-Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*. Konstanz, 1979.

nem római jogú településről van szó. Mégis, a császár válasza ebben az esetben rávilágít az alapvető gyakorlatra, azaz ha nem volt római jog szerint formszerűen dedikálva a szent hely és épülete, akkor nem számított *sacernek*, még ha helyben annak is tekintették, vö. Ulpianus *Digesta* 1.8.9.1. (itt 12. jegyzet) illetve az idézett gaiusi (*Inst.* II.5.) és iustinianusi (*Inst.* II.1.8.) helyeket. A római szemléletmód értelmében a *Nicomedia* központjában álló templom csak az önhatalmúlag *sacernek* nyilvánított kategóriába eshetett, azaz nem számított *sacernek*. Fontos, hogy ennek ellenére az épület elmozdításáról és nem elpusztításáról esik szó, azaz maga a templom és a helyi szertartásai megmaradtak, pusztán a terület változott, amin állt. A jelenség arra is élesen rávilágít, hogy tartományokban léteztek olyan működő vallások és kultuszok illetve ezek szent helyei, amelyek formailag a hivatalosakkal megegyeztek, de mégsem számítottak annak a római jog szempontjából. Ezeket a vallás- és kultuszformákat más keretek között működtették híveik, például hivatalosan bejegyzett magánegyesületi formában, ahol az egyesület céljai vagy tevékenységi körei között szerepelhetett az adott istenség tisztelete, akinek nevét néha az egyesület nevébe is belevették.⁴¹

Önmagában a vallási érzületet a római jog nem szabályozta, legfeljebb befolyásolta, de a témába tartozó szabályainak hatályán kívül eső jelenségeket a magánszférába utalta, így azok ha máshogy nem, legfeljebb magánkultuszként léteztek⁴² mindaddig, amíg nem ütköztek bármilyen szempontból a közigazgatással.

Miután a fenti szemelvények által láttuk a császárkori római joggyakorlaton belüli státuszát a kultushelyeknek illetve a kultuszban résztvevőknek, a provinciák területére vonatkozó gaiusi hely (*Inst.* II.7.) alapján a császárkor első két évszázadának összefüggéseiben, a következő kérdés tehető fel: mi lehetett egy-egy provinciális területen, városban, *vicusban*, erdőben - mezőn (*ager*) álló szentély jogállása, azaz alapvetően formálisnak vagy nem formálisnak tekinthető-e?

41 Jó esettanulmányként vö. pl. Alföldy Géza: Collegium-Organisationen in Intercisa. = *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 6. 1958. 177–198. Vö. még pl. Ulrike Egelhaaf-Gaiser – Alfred Schäfer (Hrsg.): *Religiöse Vereine in der römischen Antike. Untersuchungen zu Organisation, Ritual und Raumordnung*. Tübingen, 2002.; Jörg Rüpke (Hrsg.): *Gruppenreligionen im römischen Reich. Sozialformen, Grenzziehungen und Leistungen*. Tübingen, 2007. tanulmányait, illetve Szabó Ernő: *Lex collegi Aesculapii et Hygiae*. = *Acta Szekszárdiensium*. 17. 2015. 153–173. a téma jó irodalomjegyzékével.

42 Vö. Attilio De Marchi: *Il culto privato di Roma antica*. I. *La religione nella vita domestica*. Milano. 1896., II. *La religione gentilizia e collegiale*. Milano, 1903.

A 3. századtól ez a kérdés, legalábbis elsősorban a hívek szempontjából nem számított, de a terület szempontjából sem, miután a Birodalom egész területe egységesen a „Római Államá” vált. Nem világos, hogy a föld-tulajdonlást az akkor *ius Italicum*mal rendelkező területeken kívül miképpen befolyásolta az általános polgárjogadományozási rendelet. Vélhetőleg nem változtatott rajta, hiszen a polgárjoggal nem járt automatikusan az állami tulajdonú tartományi terület megvásárolhatósága. Mégis, a 3. századtól már nem szerepel a terület közigazgatási szempontú jogállásának témája (*provinciai* vagy *italiai*), csak, hogy magán- vagy közterület-e, így a *Digesta* 1.8.6–9. (ld. itt 12. j.) alatt sem és Iustinianusnál sem, aminek hátterében a *provinciai* és az *italiai* területek közötti jogállásbeli különbség megszűnése állt.

Tehát a 3. századig állhatott fenn ez az állapot is, hogy római jog szerint *sacerré* nem lehetett tenni tartományi területet csak *pro-sacerré*, azaz *sacer*-szerűvé. Ugyanakkor az is világos Gaius nyomán, hogy a joggyakorlat foglalkozott a kérdéssel a 3. század előtt, és elhelyezték a tartományi szent helyeket is a római jog keretein belül megfelelő státuszba. Muszáj volt foglalkozniuk vele, ha nem másért, a tartományokban élő nagyszámú római polgár miatt, akik ha szigorú hivatalosan vették volna a *locusok* besorolását, a tartományokban vallásgyakorlási helyszín és lehetőség nélkül maradtak volna. A gyakorlat ez esetben felülírta az írott szabályt, amely alkalmazkodott a gyakorlathoz amennyire tudott, a sokszor bevált elvonatkoztatással. A tartományi szent helyek a *sacer*-szerű kategóriával pedig hivatalosnak számítottak, ha nem is ugyanolyannak, mint az *italiai* és a *ius Italicum*mal rendelkező területek *sacernek* tekintett közterületei, de azokhoz hasonlóan, megintcsak Gaius szerint (*Inst.* II.7.) valójában nem voltak *sacerek* hanem *pro-sacerek* számítottak.

A magántulajdon illetve magánbirtok következetes kizárása a *sacra* fogalomköréből, amely mindegyik idézett vonatkozó szövegben (Gaius *Inst.* II.7–11; *Digesta* 1.8.6–9. és Iustinianus *Inst.* II.1.7–10.) előfordul, még akkor is ha császári magánbirtokról van szó, arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, különösen tartományi területen, hogy ahol régészetileg szent hely azonosítható, az a terület vagy közterület volt, vagy a szent hely volt a tulajdonos vagy birtokos magánkultuszának a helyszíne, tehát az illető kultuszhely a nem formális vagy semmilyen módon nem hivatalos kategóriába tartozik, még ha formálisnak is néz ki elsőre. Ide tartozik a forrásszövegek azon megállapítása is, hogy a *locus sacer* és ezáltal a tartalmilag hozzá kötött *locus pro-sacer* is, nem képezheti senkinek a birtokát vagy tulajdonát se kereskedelmi ügylet tárgyát, vö. Marcianus *Digesta* 1.8.6.2.; Ulpianus *Digesta* 1.8.9.5. (ld. 12. j. feljebb) és Iusti-

nianus *Inst.* II.1.7. (iihh.). Jó példa a magán-kultuszhelyre a *pannonia superiori colonia, Poetovio* (Ptuj, Szlovénia) ún. I. Mithraeuma, egyik felirata által:

„Az Átlépőnek! Caius Caecina Calpurnius, a templomot megváltotta és felújította“.⁴³

A kereskedelmi ügylet (ami akkor és ott csak birtokjog-csere lehetett) tárgyát képező objektum, azaz a császári szolgálatban álló személyek által fenntartott és hivatalosnak hangzó *templum* kifejezéssel illetett szentély, csak magánbirtokon és magánbirtokban állhatott (hangsúlyozottan nem tulajdonban tartományi földön). Azaz semmiképp nem tekinthető még tartományi „közterületen“ álló *pro sacer* (*sacer*-szerű) hivatalos kultuszhelynek sem a 2. században. Az adott terület magánbirtok jellegére pedig éppen a szentély idézett felirata, azaz egy epigrafikai / régészeti forrás utal.

A szakrális területtel kapcsolatos jelenségcsoport minden tartományát érintette a Római Birodalomnak, azonban régészeti - felirattani nyoma egyelőre alig vagy nem mutatható ki, de nem zárható ki, hogy lesz olyan forráscsoport, amelyet ezen az alapon lehet elkülöníteni a többitől.⁴⁴ Talán a szintén a *ius divinum* hatálya alá eső, és a *res religiosae* keretébe tartozó temetők esetében hamarabb meg lehet fogni azt a régészetileg is meghatározható különbséget, aminek hátterében a terület jogállása húzódik a 3. századig.

Miképpen lehet a fentieket egy tartományi esetre vonatkoztatni, az összes hasonlóból egyet kiragadva, például a *pannoniai / Pannonia Superiori Colonia Claudia Savariensium Iseumát*? A kérdés többszörösen érdekes, mert egyrészt befogadott, vagy inkább az eredeti elemek felhasználásával már római birodalmi közegben, római rend szerint létrehozott vallásformáról van szó.⁴⁵ Másrészt misztériumvallás szertartási helye volt. Harmadrészt egy tartományi *colonia* városfalain kívül, de a

43 CIL III. nr. 14354. 28.: „*Transitu(!) | C(aius) Caecina | Calpurnius | temp(lum) redemit | et restitu[i(t)]*.“

44 Jó példa-együttesként, hogy a szentélyek feltárt maradványai, azok dokumentáltsága és a kiegészítő forráshelyzet milyen viszonyban állnak egymással vö. *Sanctuaires et sources, dans l'Antiquité. Les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux de culte. Actes de la table ronde organisée par le Collège de France...*, Naples, Centre Jean Bérard, 30 novembre 2001. Szerk. Oliver de Cazanove – John Scheid, Napoli, 2003 tanulmányait.

45 Vö. pl. John G. Griffiths: *Apuleius of Madauros The Isis-book. Metamorphoses Book XI*. Leiden, 1975.

közvetlen közelében helyezkedett el, vélhetőleg egy nagyobb szentély-körzet egyik objektumaként az 1. századtól kezdve, azaz vitathatatlanul a *colonia* területéhez tartozott, a *pomeriumon* kívül ugyan, de még nem a *territoriumon* és nem is *ager* besorolású területen.

Az építési felirata töredékesen maradt fenn, kiegészítésében az *aedes* szó is javasolható jogosan a templomépület megnevezéseként, ahogy Alföldy G. tette, miután technikailag is egy *aedes*ről van szó, ami a többi közelből ismert szakrális létesítménnyel együtt feltételezi a nagyobb szakrális teret is. A szent kerületen (*locus* vagy *area sacra*) belül, *templumként* lehet a teljes *Isis* tiszteletére és a helyi kultusz kiszolgálására és fenntartására létesített épületegyüttest meghatározni, aminek centrumában állt az *aedes*.⁴⁶

Utalva elsősorban a gaiusi meghatározásra (*Inst.* II.7.) illetve a többi idézett forrásra is, a *savariai* szent kerület területe és benne az *Iseum* legalább a 3. századig *pro-sacer* státuszban létezhetett („*proprie sacrum non est, tamen pro sacro habetur*“), mint *locus*. Ugyanakkor, mivel Gaius római jogi kategóriaként határozta meg a *pro-sacer* területet is, ezért a terület szakrális objektumainak létesítéskor ugyanazokat az eljárásokat kellett követniük, mint egyébként a *sacra* körébe tartozó objektumok létesítésénél, legfeljebb a *pro-* kitétel meghagyásával, ami a gyakorlatban valószínűleg nem volt észlelhető. Tehát ugyanolyan védelemmel és kötelmekkel rendelkezhetek ezek az épületek, köztük az *Iseum* is, ugyanúgy dedikálták őket, ha nem magasabb rangú személy, úgy a város *pontifexének*⁴⁷ segítségével a *colonia Ilvirje*, és ha változott bármi bennük, akár strukturálisan, akár titulárisan akkor ugyanúgy újra kellett dedikálni őket, mint a *sacra* keretében formálisan létező objektumokat *Itáliában* is. Ezáltal a *colonia* területén álló szakrális hely végsősoron formálisnak tekinthető, illetve ha következetesek akarunk lenni a meghatározásokban, a 3. századig *pro-formálisnak*. Azaz szembeötlő különbséggel nem rendelkezhetett a formálisakhoz képest, a 3. századtól meg teljesen formális volt.

A megállapítás életszerűségét alátámasztja, hogy maga a tartományi terület nem a császár *sacra publicát* kizáró magántulajdona hanem

46 Vö. legutóbb *A savariai Isis szentély*. Szerk. Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea, Szombathely, 2013. és ld. benne az alaprajzot illetve a templomra vonatkozó és vele kapcsolatba hozható teljes korábbi irodalmat, 318–327. Az *Iseum* építési felirata *ibid.* 10–11 (vö. *L'Année Épigraphique*. Paris, 1888–, 1972. nr. 391.; *Ibid.* 2005. 1213. nr. 12.)

47 Az ismert *savariai* pontifexeket ld. Szabó Ádám: *Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői*. Pécs, 2006. 215.

végsősoron a Római Állam tulajdona volt, azaz tulajdonban állt, ha köz-tulajdonban is. *Italia* területének jogállása az *Urbs* határait a teljes félszigetre kiterjesztő Augustus korától kezdve abban különbözött alapvetően a tartományi területektől⁴⁸, hogy önmagában volt „Róma”, lakói pedig a „római nép” (vö. Gaius *Inst.* II.7.), vagyis az állam⁴⁹, amely tulajdonolta a tartományi földeket. Ez az „*a priori*” magyarázata a tartományi kultusz-helyek *pro-sacer* státuszának, hogy igazzá váljon az a tétel is, miszerint formális *locus sacer* senkinek nem a tulajdona, vö. feljebb Gaius *Inst.* II.9., *Digesta* 1.8.6.2. (ld. itt 12. jegyzet.) és Iustinianus *Inst.* II.1.7.

A tartományi lakosok viszont ugyanúgy a császár alattvalói voltak. A példánál maradva, *Savaria colonia* római polgárainak ugyanúgy jártak a *sacra* élményei, lehetőségei és szolgáltatásai, mint az *italiai* városok római polgárainak. A szakrális objektum megnevezéséről, a helyi kultusz részleteiről az adott *locus sacer* vagy *pro-sacer* szabályzata (ún. *lex dicta*) rendelkezett, ahogy mindenütt a Birodalomban, *italiai* és nem *italiai* területeken egyaránt, ebbe a nem polgárok kultuszban való részvételére vonatkozó rendelkezéseket is beleértve.

A 3. századtól az itt vázolt csekély különbség megszűnt az egyes birodalmi régiók közterületen álló kultusz-helyei között, azaz mind formálisakká váltak, míg a magánterületen állók továbbra is nem-formálisak maradtak.

A vázolt téma tárgyalása a források kiegészítésével illetve a felirattani vetületek és a régészeti valóság adataival való összevetésével folytatódik.

Formal and non-formal cult places in the provinces of the Roman Empire I. The status of the sacralized area

Abstract

The status of sacred spaces in the provinces of the Roman Empire is a theme, which typically stands on the borderline of various disciplines. Joachim Marquardt and Georg Wissowa were the first ones to authoritatively examine the question, basically from the point of administration and sacral law, and they have well highlighted the theme by auctorial, epigraphical and juridical sources. Subsequently, the question only arose

48 A tartományokhoz összefoglalóan vö. Gabriele Wesch-Klein: *Die Provinzen des Imperium Romanum. Geschichte, Herrschaft, Verwaltung*. Darmstadt, 2016. a korábbi irodalommal.

49 Vö. összefoglalóan Werner Eck: *Die staatlichen Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*. München, 1979.

in a few works in the 20th century. However, several gap fillers had been published in the broader sense of the 2000's, cf. note 1. and 2., as well as the relating chapters of Christa Frateantonio: *Religiöse Autonomie der Stadt im Imperium Romanum*, Tübingen, 2003. 131–148. and Tamás Nótári: *Római köz- és magánjog*, Kolozsvár, 2011. 449–491.

This theme laying in the “no man’s land” between disciplines does not solely concern administrative, religious and legal disciplines, but touches upon archeology too. Generally, the examination of a certain sacred space or object receives the least attention within archeology, the very discipline that reveals and publishes the concerned objects. There are several reasons for this, from which the somewhat vague methodology of projecting written sources onto objective reality is only one.

The present paper is merely an attempt to connect the methodology of written, auctorial and legal sources, which relate to the status of sacred spaces, with epigraphical sources and concrete archeological finds. The result of this experiment is that provincial territories that can be defined within the system of Roman law, together with the epigraphical sources are closely aligned with the auctorial and legal sources, supplementing those from a practical point of view. At the same time the paper points out the necessity of further research, as well as the prospects of this field.

Takács László

Szent Jeromos allegorikus egyiptomi kivonulás-értelmezése

Az allegorikus értelmezés történetének kezdete meglehetősen koránra, nagyjából a Kr.e. 6. századra nyúlik vissza, amikor a görögség körében kialakult a homérosi eposzok egyes részleteinek allegorikus értelmezése.¹ A hagyomány szerint a rhegiumi Theagenész volt az első, aki a homérosi eposzban leírt istenek közti háborúskodást allegorikusan, a természeti erők közti kölcsönhatásként értelmezte,² de a Homéros-scholionok közt is számos allegorikus magyarázat található. Ezeknek az értelmezéseknek nincs meghatározott kritériumrendszere, s meglehetősen változatosságot is mutatnak. Az egyik jól megragadható példa az *Odysseia* Kirké-epizódjának allegorikus értelmezése.³ Homéros részletesen elmeséli, ahogy az oktalan társak disznóvá változnak, majd Odysseus csak Hermész segítségével, a *myló*-nak nevezett tárgy révén képes megtörni a varázslónő hatalmát. Erre a történetre igen gazdag allegorikus értelmezési hagyomány rakódott, ami révén jól illusztrálhatók a görög allegorikus értelmezés sajátosságai. Kiindulópont lehetett Kirké neve, amelyet a *kirkos* (kör) szóval hoztak kapcsolatba, s amely így a világmindenséget jelentheti, ráadásul ugyanerre a műveletre épült az, ahogy *Aiaia* szigetén született, amely az emberi nem *jajgatás*-ban való létét mutatja. Mindez tehát egy névmagyarázaton, részleges etimológián alapuló filozófiai magyarázat. A történet egy másik ókori értelmezése szerint Kirké nem varázslónő, hanem hetéra volt, aki bájaival varázsolta el a társakat, akik a nemi vágyaik rabjaiként metaforikusan változtak disznóvá. Ebben az értelmezésben Kirké alakjának magyarázata racionális, a társak átváltozása morális értelmet kap. S lehetséges az is, hogy Kirké egy valóban élt varázslónő volt, egy valóban létező király lánya, aki rabul ejtette a férfiakat. Ebben az esetben történeti-racionális vagy euhémerosi értelmezésről beszélhetünk. Ugyanakkor nemcsak személyek, hanem attributumok, tárgyak, események vagy eseménysorozatok is lehettek az allegorikus értelmezés tárgyai. Igaz ez a Kirké-epizódra is. Ebben a

1 Ilaria Ramelli – Giulio Lucchetta: *Allegoria, L'età classica*. I. *Introduzione e cura di Roberto Radice*. Milano, 2004.

2 Francesca Biondi: *Teagene di Reggio rapsodo e interprete di Omero. Syncrisis*, 2. Pisa – Roma, 2015.

3 Sibylle Tochtermann: *Der allegorisch gedeutete Kirke-Mythos. Studien zur klassischen Philologie*. 74. Frankfurt am Main, 1992.

történetben a társak disznóvá változása etikai-morális értelmet nyer, a Herméstől kapott *myló*-t pedig a logos allegóriájának tekintették, amely filozófiai-pszichológiai természetű allegorikus magyarázat. Kiindulhatott tehát a magyarázat a név jelentéséből, a személy vagy a tárgy, esetleg az esemény vagy eseménysorozat általános jellemzőiből. Az ókori filozófiai iskolák közül különösen a sztoikusok kedvelték az allegorikus értelmezést, akik úgy gondolták, hogy a nevek ősi bölcsességet rejtnek, és a sztoikus filozófus feladata ennek az ősi tudásnak a megfejtése.⁴ Ennek egyik jellemző példája a Kr.u. 1. században élt Annaeus Cornutus nevű filozófusnak a görög istenvilágot allegorikusan értelmező értekezése, a *Compendium Theologiae Graecae*,⁵ amely főleg az istenek nevének etimologizálása révén próbálta fölfejteti ezt az ősi tudást. Ennek az allegorikus értelmezésnek természetesen már az ókorban voltak kritikussai, például Seneca, aki a *De beneficiis* első könyvében utasítja el az efféle allegorikus értelmezést.⁶ A rómaiak tehát szintén átvették és használták az allegorikus értelmezést, különösen Vergilius *Aeneis*-e esetében, amelynek előbb egyes részeit, mint például az *aranyág*-at értelmezték allegorikusan,⁷ majd a késő ókorban már az egész művet. Így lett például Fulgentius művében maga az *Aeneis* az emberi sors allegóriája: ahogy Aeneasék partra vetődnek Karthagónál, úgy születik meg az ember is a magzatvízből és ebben a szellemben magyarázza a többi eseményt is.⁸ Ez mindenesetre kései vadhajtásnak tekinthető, noha az istenek alakjának értelmezésénél az allegorikus magyarázat teljesen elfogadott volt, ugyanis már a császárkori költők közt is akadt olyan, akik nem mitologikusan, hanem allegorikusan használta az isteneket: Iuppiter a mindent átható sztoikus világszellem, Apolló a Nap, Diana pedig természetesen a Hold.⁹

A görög és római szövegértelmezésben tehát komoly szerepet játszott az allegorikus értelmezés, és része volt a filozófiai értekezéseknek

4 Plátón: *Kratülosz, Platón összes művei kommentárokkal. Szabó Árpád fordítását átdolgozta Horváth Judit, a jegyzeteket és az utószót Böröczki Tamás írta.* Bp., 2008.

5 Anneo Cornuto: *Compendio di Teologia Greca. Testo greco a fronte. Saggio introduttivo e integrativo traduzione e apparati di Ilaria Ramelli.* Milano, 2003.

6 Emily E. Batinski: *Seneca's Response to Stoic Hermeneutics.* = *Mnemosyne*, 46/1. 1993. 69–77.

7 Clifford Weber: *The Allegory of the Golden Bough.* = *Vergilius*, 41. 1995. 3–34.

8 Harrison Cadwallader Coffin: *Allegorical Interpretation of Vergil with Special Reference to Fulgentius.* = *The Classical Weekly*, 15. 1921. 5. s 33–35.

9 Michael Lapige: *Stoic Cosmology and Roman Literature, First to Third Centuries A.D.* In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. (továbbiakban ANRW II.) 36/3. Szerk. Wolfgang Haase, Berlin – New York, 1989. 1379–1429.

is. A hellénizált zsidóság tehát a görög Homéros-értelmezésekből vette át a szent könyvek allegorikus értelmezésének módszerét és gyakorlatát.¹⁰ Ennek a szövegértelmezésnek a kidolgozója alexandriai Philón volt, akit egyben a keresztény szövegértelmezés egyik őseinek is tekinthetünk.¹¹

A Philón által kialakított szövegértelmezés nagyban befolyásolta a Kr.u. 1. század zsidó és keresztény egzegézisét is. A zsidó írás-magyarázat hatása nemcsak Iosephus Flavius,¹² hanem Pál apostol magyarázatai közt is fölfedezhető,¹³ ráadásul azzal a történettel kapcsolatban, amelyről jelen tanulmány szól. S itt külön ki kell térni arra a már nem is egyszerűen allegorikus, hanem tyológikus értelmezési módra, amelyet a keresztény egzegézis kifejlesztett: eszerint az Ószövetség történetei mintegy előképei, praefigurái az Újszövetség alakjainak és eseménytörténetének.¹⁴ Mózes és számos egyéb ószövetségi személy Jézus praefigurája. Ilyen például Jónás, a próféta, akit három napra gyomrába nyel a cethal,¹⁵ s az említett Mózes, aki kivezeti népét a rabságból, ahogy Jézus is megváltja, megszabadítja az emberiséget a bűn rabságából.¹⁶

Ebben az ószövetségi egzegézisben fontos szerepet töltött be a Kivonulás könyvének és magának a kivonulásnak az allegorikus értelmezése.¹⁷ A kivonulás motívumának és a Kivonulás könyvének az értelmezéstörténetében sajátos elem, hogy már az ószövetségi könyvek közt is van olyan, amely értelmezi az említett könyvet és epizódot. Ilyen a 77(78). zoltár, amely részletesen ismerteti a tíz csapást és a kivonulás legfontosabb ese-

10 Zhang Longxi: *Allegoresis, Reading Canonical Literature East and West*. Ithaca – New York, 2005. 77sqq.

11 Jacques Cazeaux: *Philon d'Alexandrie, exégète*. In: ANRW II. 21/1. Szerk. Wolfgang Haase, Berlin – New York, 1984. 156–226.

12 Louis H. Feldman: *Josephus's Interpretation of the Bible*. Berkeley – Los Angeles – London, 1998. 51sqq.

13 Benjamin Jowett: *The Epistles of St. Paul to the Thessalonians, Galatians, and Romans. Translation and Commentary*. Oregon, 2003. 382–393.

14 Henri de Lubac: „Tipológia” és „Allegorizmus”. In: *A tipológiai szimbolizmus. Ikonológia és műértelmezés* 4. Szerk. Fabinyi Tibor. Szeged, 1998. 105–121.

15 Robert Hood Bowers: *The Legend of Jonah*. The Hague, 1971. 22–26.

16 Olivier-Thomas Venard: Christology from the Old Testament to the New. In: *The Oxford Handbook of Christology*. Szerk. Francesca Aran Murphy – Troy A. Stefano. Oxford, 2015. 21–38. Különösen 24–30.

17 G. I. Davies: Exodus. In: *The Oxford Companion to Christian Thought. Intellectual, Spiritual, and Moral Horizons of Christianity*. Szerk. Adrian Hastings – Alistair Mason – Hugh Pyper. Oxford, 2000. 228–229.

ményeit, de a történetet csak tanúságaival értelmezi, nem allegorikusan.¹⁸ Ugyanez igaz a Bölcsességek könyvének 11–12. fejezetére is:

„Mindig megvan rá a módod, hogy megmutasd nagy hatalmadat, és ki tudna ellene szegülni karod erejének? Hisz az egész világ olyan előtted, mint a porszem a mérlegen, és mint a földre hulló hajnali harmatcsepp. De te mindenkin megkönyörülsz, mert mindent megtehetsz, és elnéző vagy az emberek bűnei iránt, hogy bűnbánatot tartsanak. Mert szeretsz mindent, ami van, és semmit sem utálsz abból, amit alkottál. Ha gyűlöltél volna valamit, meg sem teremtetted volna. Hogy is maradhatna meg bármi, ha te nem akarnád, és hogyan állhatna fenn, ha te nem hívtad volna létre? De te kímélsz mindent, mert a tiéd, életnek barátja.”

A közvetlen biblikus hagyomány szélén született írások szerzői között Philón az első, aki allegorikusan értelmezte az *Exodus*-t a *Mózes élete* című munkájában,¹⁹ s hasonlóan allegorikus értelmezés jelenik meg Pál apostol leveleiben is. A Korinthusiakhoz írt első levelében így ír: *„Nem szeretném, ha elkerülné figyelmeteket, testvérek, hogy atyáink mind ott voltak a felhő alatt, mind átkeltek a tengeren, s mind megkeresztelkedtek Mózesre, a felhőben és a tengerben. Mindnyájan ugyanazt a lelki ételt ették, ugyanazt a lelki italt itták. Ittak ugyanis a lelki sziklából, amely kísérté őket, s a szikla Krisztus volt. De legtöbbjükből nem telt kedve az Istennek, ezért odavesztek a pusztában. Ez mind intő példa lett számunkra, hogy ne kívánjuk a rosszat, mint ahogy ők megkívánták. [...]”* Mindez előkép a számunkra, a mi okulásunkra írták meg, akik a végső időkben élünk. Aki azt hiszi, hogy áll, ügyeljen, nehogy elessék. *„Eddig emberi erőt meghaladó kísértés még nem ért titeket.”* (1 Kor, 10. 1–13).

De ez az értelmezés Jeromos felfogásában Lukács evangéliuma egyik helye alapján magától a feltámadt Jézustól eredt, hiszen az em-

18 Oz 12.3–12.7: *„Ezért az Úr perbe száll Izraellel, megbünteti Jákobot utai szerint, megfizet neki tettei szerint. Már az anyaméhben félrelökte testvérét, ereje teljében az Istennel küzdött. Küzdött az anyavallal és diadalmaskodott, sírt és könyörgött neki. Bételben rátalált, és ott beszélt velünk. Igen, az Úr, a Seregek Istene, Úr az ő neve. Te pedig térj vissza Istenedhez, maradj hűséges, tartsd meg a törvényt, s mindig a te Istenedben reménykedjél.”*

19 Alexandriai Philón: *Mózes élete*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bollók János. Budapest, 1994. 7–17.

mauszi tanítványoknak maga az Isten fia magyarázta meg a rá vonatkozó szöveghelyeket²⁰ Mózes könyveiben.²¹

Ez azonban nem állja meg a helyét. Jézus valószínűleg csak a jövődőlésről beszélt, s Mózeset nem a maga praefigurájaként mutatta be a híveknek.²² Az Ószövetség allegorikus értelmezését tehát maga Jézus nem vallotta, hanem azt az első keresztény közösségek kezdték el kidolgozni, ahogy aztán maga Pál apostol is használta és vallotta. Jézus ugyanis nem allegorikusan, hanem parabolikusan beszélt a mennyek országáról vagy az atyáról, ahogy azt a magvető történetének értelmezésekor nyilvánvalóvá teszi.

A már a zsidó keresztények körében kialakult bibliai egzegézis azonban a nem-zsidó keresztény közösségekben nem pusztán a Philónra visszavezethető alexandriai értelmezésre támaszkodott, hanem fölhasználta a görög allegorikus szöveginterpretációs módszereket is, mire aztán a latin egyházatyák ennek a római hagyományban élő változatát is beépítették értelmezésükbe. A Kivonulás könyvének értelmezése szempontjából a

---

20 „Ketten közülük még aznap elindultak egy Emmausz nevű helységbe, amely Jeruzsálemtől hatvan stádiumnyi távolságra feküdt. Az eseményekről beszélgettek. Ahogy beszélgettek, tanakodtak, egyszer csak maga Jézus közeledett, és csatlakozott hozzájuk. De szemük képtelen volt felismerni. Megszólította őket: „Miről beszélgettetek itt az úton?” Elszomorodtak, megálltak. Aztán az egyik, akit Kleofásnak hívtak, hozzá fordult: „Te vagy az egyetlen idegen Jeruzsálemben, aki nem tudod, mi történt ott ezekben a napokban.” „Micsoda?” – kérdezte. „A názareti Jézus esete – felelték –, aki próféta volt, hatalmas tettben és szóban az Isten és az egész nép előtt. Főpapjaink és a tanács tagjai keresztalálra ítélték, és keresztre feszítették. Azt reméltük pedig, hogy ő meg fogja váltani Izraelt. S már harmadnapja annak, hogy ezek történtek. Igaz, még néhány közülünk való asszony is megrémített minket. Hajnalban kinn jártak a sírnál, s hogy nem találták ott a testét, azzal a hírrel jöttek hozzánk, hogy angyalok jelentek meg nekik, és azt mondták, hogy él. Társaink közül néhányan szintén kimentek a sírhoz, és úgy találtak mindent, ahogy az asszonyok jelentették, de őt magát nem látták.” Erre így szólt: „Ó, ti balgák, milyen nehezen tudjátok elhinni, amit a próféták jövendöltek. Vajon nem ezeket kellett elszenvednie a Messiásnak, hogy bemehessen dicsőségébe?” Aztán Mózesen elkezdve az összes prófétánál megmagyarázta nekik, amit az Írásokban róla írtak. Közben odaértek a faluhoz, ahová tartottak.” (Lukács evangéliuma 24.13–28. [továbbiakban Lk.]

21 Jeromos a levél bevezetőjében idéz egy János evangéliumból származó helyet, de ez még nem nevezhető allegorikus értelmezésnek: „Mert ha Mózesnek hinnétek, nekem is hinnétek. Mert hisz rólam írt. De hát ha az ő írásainak nem hisztek, hogy hinnétek az én szavaimnak?” (János evangéliuma 5.46–47. [továbbiakban Jn.]

22 Robert H. Stein: *The Method and Message of Jesus' Teachings*. Louisville – London, 1994. 51.

legfontosabb szerző kétségtelenül Órigenés,²³ aki egyik szentbeszédében ennek az allegorikus értelmezésnek az alapjait vetette meg.²⁴ Őt követte aztán nyssai Szent Gergely is a maga értelmezésekor.²⁵

Szent Jeromos értelmezése tehát egyrészt a Korinthusi első levélben olvasható Pál apostoli értelmezésre, részben az általa jól ismert és nagyra becsült Órigenés értelmezésére épül, de megfigyelhetők benne sajátosan pogány görög és római elemek is.

Szent Jeromos 78. számú, Fabiolának írt, de a címzett halála miatt Oceanusnak 399-ben küldött levelében ír az egyiptomi kivonulás allegorikus értelmezéséről (*Ad Fabiolam de XLII mansionibus Israelitarum in deserto*).²⁶ A szent jeromosi értelmezés alapja az egyes táborhelyek neve. Ezek elnevezésének allegorikus-szimbolikus értelmezése már Órigenésnél megtalálható,²⁷ s Jeromos minden valószínűség szerint tőle vette át a fordításokat, de ismerte Órigenés Exodus-homíliáinak Rufinus által készített latin fordítását is, s a latin értelmezésre vonatkozó bíráló megjegyzései innen erednek.²⁸

Órigenés a kivonulás értelmezéséről az V. homíliában beszél. Ennek a szövegnek az elején újra kitér az allegorikus értelmezés lényegére és céljára: „[Pál apostol] azt akarja ezzel mondani, hogy azért különbözőnek Krisztus tanítványai a Zsinagóga tanítványaitól, mert ők a törvényt helytelenül értelmezték és nem fogadták el Krisztust, mi azonban lelkileg magyarázva a törvényt megmutatjuk, hogy azt méltán adta az Egyház épülésére [az Úr].” (*Hoc ergo differre vult discipulos Christi a discipulis Synagogae, quod legem, quam illi male intelligendo, Christum non receperunt, nos spiritaliter intelligendo, ostendamus eam ad Ecclesiae*

23 Az Exodus allegorikus értelmezéséről összefoglalóan ld.: Lawrence Feingold: *Typology of Exodus and the Passover*. 2013. Online: Association of Hebrew Catholics, <http://www.hebrewcatholic.net/wp-content/uploads/2013/06/11.09TypologyofExodusandPassover.pdf> – 2017. március 1.

24 Origen: *Homilies on Genesis and Exodus*. Szerk. Ronald E. Heine, Washington D.C., 1982. 285–315.

25 Gregory of Nyssa: *The Life of Moses. Translation, Introduction and Notes by Abraham J. Malherbe – Everett Ferguson*. New York – Mahwah, 1978. XII–XIII; 13.

26 Szent Jeromos levelének latin szövegét a következő kiadás alapján idézem: Sancti Eusebii Hieronymi: *Epistulae. Edidit Isidorus Hilberg*. Vindobonae, 1996. LIV, LV, LVI/1, 2.

27 Russell Ronald Reno: Origen and Spiritual Interpretation. = *Pro Ecclesia, A Journal of Catholic and Evangelical Theology*, 15/1. 2006. 108–126.

28 Saint Jerome: *Dogmatic and Polemical Works. Translated by John N. Hritzu*. Washington D.C., 1965. 50–53.

instructionem merito datam.)²⁹ Majd hivatkozik Pál apostolra, aki az írás szövege értelmezésének helyes alapjait megvetette a keresztények számára, amiben Jeromos is követte őt. Ezt követően tér rá a szöveg általános értelmezésére, amelyet így kezd: „*Ha valaki arra készül, hogy elinduljon Egyiptomból, ha valaki arra vágyik, hogy elhagyja ennek a világnak a homályos tetteit és homályos tévelygéseit, mindenek előtt Ramesséből kell elindulnia.*” (*Si quis est qui proficisci de Aegypto parat, si quis est qui cupit obscuros mundi huius actus et errorum tenebras derelinquere, primo omnium ex Ramesse ei proficiscendum est.*) Majd a kivonulás állomásainak neve alapján kezd bele az allegorikus magyarázatba, amelynek kiinduló pontja, hogy a pusztai vándorlás elején, az *Othon* nevű állomás után következik három nap, amelyet Órigenés Mózesnek egy korábban a Fáraónak tett kijelentésével kapcsol össze, vagyis hogy három napig mennek a pusztában, s akkor fognak bemutatni áldozatot az istenüknek. Ezt a három napot Órigenés a Jézus kereszthalála és föltámadása közt eltelt három nappal kapcsolja össze, vagyis amint ez a három pusztai nap letelt, akkor az Isten átveszi a vezetést: „*Miután a harmadik nap misztériumát majd fölvetted, elkezdd téged vezetni az Isten, és ő maga mutatja meg neked az üdvözülés útját.*” (*Cum ergo tibi tertii diei mysterium fuerit susceptum, incipiet te deducere Deus, et ipse tibi viam salutis ostendere.*)

Ez az út azonban nem könnyű, ahogy a kivonulás sem az: „*Mert számos kísértéssel találkozunk majd (Multae enim tentationes nobis occurrunt), sok minden akadályozza majd a hitünket, akik azt akarjuk tenni, ami Istennek kedves (multa in fide offendicula volentibus agere quae Dei sunt). Aztán sok nehézséget találsz majd a hitben (Tum deinde in fide multa invenies tortuosa), igen sok kérdést (plurimas quaestiones), az eretnekek sok ellenvetésével (multas obiectiones haereticorum), a hitetlenek sok ellenkezésével (multas contradictiones infidelium) [találd majd magad szemben].*” Órigenés számára tehát a kivonulás nem más, mint az Isten segítségével az üdvözülésre törekvő, de számos kísértést megszenvedő, eretnekekkel és hitetlenekkel vitázni kényszerülő apologéta életének az allegóriája.

Végő következtetésként Egyiptom a bűn, a pokol és minden egyéb rossz szinonimája, de a keresztény, aki nem a test, hanem a lélek szerint él, eltíporja és elpusztítja Egyiptomot (*exstinguit Aegyptium, qui non carnaliter, sed spiritualiter vivit*). De az Egyiptommal való leszámolás nem egyszerű, hanem mindenkori, minden keresztény állandó tapasztalata.

29 Origenes: In Exodum homilia V. 1. In *Patrologiae. Series Graeca*. Szerk. Jacques Paul Migne. Paris, 1857. 325.

Jeromos a kivonulás értelmezésekor egy jól körülírható sémát használ. Vannak azonban értelmezésének olyan elemei is, amelyek túlmutatnak ezen, így az alapsémát és a kiegészítő elemeket érdemes egymástól elkülöníteni.

A jeromosi allegória alapképlete egyszerű: a választott nép, az Egyiptomból kivonuló zsidó nép, valamennyi tagjával együtt a pogányságból megtérő embert jelképezi, vagyis – ahogy Jeromos nevezi – a *verus Hebraeus*, az *igazi zsidó* allegóriája, azaz a keresztényé. Ebben a felfogásban Egyiptom, maga a pogányság, amelyet el kell hagynia, meg kell tagadnia, el kell felejtene a kereszténynek. A megtérés mozzanata együtt jár a megkeresztelkedéssel, ami a Vörös-tengeren való átkelés révén van allegorikusan kifejezve. Az egyes táborhelyek – egészen az utolsóig, az ígéret földjére, vagyis a Kánaánba való megérkezésig – a keresztény életútjának egyes állomásai, amelyek nevük jelentése révén egyfelől pszichológiai, másfelől antropológiai szempontú allegorikus értelmet nyernek. Az utolsó állomáshely a halál, amely után a túlvilági örök élet kezdődik, vagyis a Kánaán a mennyország allegóriája.

Figyelemre méltó azonban, hogy a pogányságból a megtéréshez, megkeresztelkedéshez, majd a halálhoz és az örök élethez vezető útnak milyen állomásai vannak. Szent Jeromos allegorikus értelmezésében még a megtért, hívő ember élete is folyamatos megtorpanásokból, elbizonytalanodásokból, bűnbeesésekből, félresiklásokból áll. Nem egyenesen, hanem le-letérve az útról, sokszor korábbi állapotába visszaesve halad előre.

Persze, ez az autoreflexív pszichológiai allegória kétségtelenül olvasható Jeromos egyfajta önéletrajzaként is, hiszen leveleiből tudjuk, hogy sem a pogánysággal való leszámolása, sem a keresztény életút vállalása nem ment buktatók nélkül. Hiába döntött egészen fiatalon a monasztikus életforma mellett s ment el remetének, meggyűlt a baja az ottani testvérekkel, s visszatért Rómába, ahol olyan karriert futott be, hogy sokak már Damasus pápa lehetséges utódaként tekintettek rá. Aztán jött Blaesilla, a jeromosi útmutatás szerint önmegtartóztató, aszketikus életet élő fiatal leány halála, és Jeromos majdnem afféle első számú közellenség lett. Ez vezetett oda, hogy elhagyta Rómát, és a vele tartó Paulával és Eustochiummal Betlehemben telepedett le, az általuk alapított kolostorban. Nem volt tehát egyenes útja, de a levél írásakor, amikor közel hatvan éves, már révbe értnek tekintheti magát. Mégis, visszatekintve talán saját sorsát is látta az egyiptomi kivonulásban. Erre persze a Pál apostol levelében található hely vezette, ahol az apostol a kivonuláshoz ezt a magyarázatot fűzi: „*akik állnak, vigyázzanak, hogy el ne essenek,*” s akik elestek, fölállhat-

nak. Tulajdonképpen ezt az apostoli intést vetíti rá Jeromos a kivonulásra és saját életére.

A pszichológiai allegória mellett található egy másik szál is, amely bizonyos pontokon fontos szerepet játszik az értelmezésben. A negyvenkét állomáshoz egyfajta pythagoreus allegorizálás, vagyis számszimbolikai értelmezés is kapcsolódik.³⁰

Az első ilyen típusú megjegyzés a táborhelyek számához kapcsolódik. A 42 állomáshely éppen 3-szor 14, vagyis éppen annyi generáció választja el Ábrahámot Jézustól, amennyi a pusztai állomás. Ábrahám és Dávid közt 14, Dávid és a babyloni kivonulás közt újabb 14, és a babylonból való kivonulás és Jézus közt szintén 14 generáció élt: „Az igaz zsidó, aki a földről az égbe igyekszik, ezeken siet keresztül: evilág Egyiptomát odahagyva az Ígéret földjére vonul be.” (*Per has currit versus Hebraeus, qui de terra transire festinat ad coelum: et Aegypto saeculi derelicta, terram repromissionis ingreditur*).³¹

Kiemeli számszimbolikai szempontból a kilencet is Jeromos, és Krisztus feltámadásával kapcsolja össze: „A hely értelme világos: az Úr válasza, a feltámadás nyolcas száma után Krisztus titkainak ajtaján kezdünk kopogtatni” (*post responsa Domini, post octavum numerum resurrectionis, Christi incipimus sacramenta pulsare*). Az ezt követő allegorikus értelmű szám a 12, amely az apostolok számával egyezik: „Rögtön jusson eszedbe az apostolok száma. Egy a sokból, de több mindennél, bár nem különül el a sortól, érdeme tekintetében mégis kitűnik.” (*Statim tibi veniat in mentem Apostolorum numerus. Una de pluribus, sed major omnibus, non separatur in ordine: et praecellit in merito*).³² A 12-es szám jelentősége abban áll, hogy ezen a helyen kapja meg Izrael népe a törvényt: „És ezért, bölcs olvasó, jól figyelj, mert miután a tizenkettes számban beteljesült az erény, mivel felfuvalkodott Izrael és egyiptomi húsok után sóvárgott a Kívánság-sírjainál, újabb alaphoz ér-

30 Johannes Quasten: A Pythagorean Idea in Jerome. = *The American Journal of Philology*, 63. 1942. 207–215.

31 Szent Jeromos: *Levelek*. 1–2. Fordította Adamik Tamás – Puskeley Mária – Takács László, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Takács László. Budapest, 2005.

32 „*Supputemus numerum, et inveniemus quinquagesimo die egressionis Israel ex Aegypto in vertice montis Sinai legem datam. Unde et Pentecostes celebratur solemnitas, et postea Evangelii sacramentum Spiritus sancti descensione completur: ut sicut priori populo quinquagesimo die, vero Jubilaeo, et vero anno Remissionis, et veris quinquaginta et quingentis denariis, qui debitoribus dimittuntur; lex data est: Apostolis quoque, et qui cum eis erant, in centum viginti Mosaicae aetatis numero constitutis, descenderit Spiritus sanctus, et divisus linguis credentium, totus Evangelica praedicatione mundus expletus sit.*”

kezik, s belép a csarnokba, vagyis az erény előcsarnokába, és ez azt jelzi számunkra, hogy akik állnak, eleshetnek, s akik elestek, fölkelhetnek.”³³ (Et hoc prudens lector attende, quod post consummatam in duodecimo numero virtutem, quia superbivit Israel...)

Teljesen a pythagoreus számszimbolika alapján áll a huszonnyolcadik táborhelyhez fűzött magyarázat: „A huszonnyolcadik táborhely nevének fordítása: 'a szűkség fiai' vagy 'a csikorgás fiai'. Ha az első számtól kezded, és egészen a hétig folyamatosan hozzáadod a számokat, huszonnyolc a végeredmény.” (Vicesima octava Mansio transfertur in „filios necessitatis,” seu „stridoris.” Si ab uno incipias numero, et paulatim addens ad septimum usque pervenias, vicesimus octavus efficitur numerus.)

Aztán következik a harmincas szám: „A harmincadik állomás jelentése: 'jóság', hogy miután eljutottunk a tökéletes férfihez, a papság lépcsőfokára, és a krisztusi életkor teljességére, amelyben Ezeiel is a Kobár folyó partján állt, Dáviddal együtt elmondhassuk a harmincadik zsoltár szavait: Uram, tebenned remélek, soha meg ne szégyenüljek.”³⁴ „Mert a jó pásztor életét adja a juhokért”.³⁵(Tricesima Mansio „bonitas” interpretatur, ut cum pervenerimus ad perfectum virum, in sacerdotalem gradum, et in aetatem plenitudinis Christi, in qua et Ezechiel erat juxta fluvium Chobar, possimus cum David in tricesimo Psalmo canere. „In te, Domine, speravi, non confundar in aeternum. Pastor” enim „bonus ponit animam suam pro ovibus suis”).

S a számok visszatérnek még az utolsó állomásnál: „... majd a törzsek fejedelmeinek felsorolása következik, akiknek a szent földre kell lépniük. Negyvenkét várost foglalnak el környező településeikkel együtt körkörös en ezer lépésre a leviták. Annyi éppen a számuk, amennyi a táborhely. A menekültek további hat várost kapnak, hármat a Jordánon innen, hármat a Jordánon túl, hogy összesen negyvennyolc legyen a számuk.” (Numerantur tribuum principes, qui Terram sanctam debeant introire. Quadraginta duas urbes cum suburbanis suis usque ad mille passus per circuitum, Levitae accipiunt, tot numero, quot et istae sunt Mansiones. Et adduntur fugitivorum sex aliae civitates, tres intra Jordanem, et tres trans Jordanem, ut sint simul quadraginta octo.)

Az eddig elmondottakat összefoglalva a következőket állíthatjuk az egyiptomi kivonulás jeromosi allegorikus értelmezéséről: Szent Jeromos értelmezésében ugyan Órigenés nyomdokán halad, de elszakad tőle. Ér-

33 Vö. Lk. 2.34.

34 Zsolt 31(30).2.

35 Jn. 10.11.

telmezésébe pogány görög és római elemeket kever. Nála az istenkereső *verus Hebraeus*-t már inkább fenyegetik saját, belső válságai, mint az eretnekek és a hitetlenek. Végeredményben – úgy tűnik – Jeromos sok tekintetben saját életútjának allegóriáját látja a zsidók Egyiptomból való kivonulásának történetében.

St. Jerome and the Allegorical Interpretation of Exodus

Abstract

The interpretation of the Exodus of Jews from Egypt has a long tradition in the exegesis of the Bible among the Hellenised Jews and the early Christians. The first exegete, who interpreted the Exodus allegorically, was Philo of Alexandria. Origen, the great Christian exegete, adopted Philo's method, but added some new interpretations. The Way Out of Egypt symbolised the liberation from paganism, and the Crossing of the Red Sea was interpreted as the baptism and the Arrival in Canaan as the salvation and the arrival in Heaven. St. Jerome as Origen's admirer accepted his point of view, but he combined the Christian exegetical tradition with elements of pagan Roman interpretation methods, such as, e.g. the allegorical interpretation of numbers used by the Pythagoreans and that of names used by the Stoics. In my paper I attempt to demonstrate how St. Jerome used the methods of non-Christian allegorical interpretation and how he constructed a spiritual way of life with the help of the allegory of Exodus.

Csont István

Az ókori Alexandriai Könyvtár, mint virtuális oktatási környezet

A jelenleg is folyó kutatás alapja az ókori Alexandriai Könyvtár háromdimenziós virtuális könyvtári modelljének megvalósítása, amely a VirCA (*Virtual Collaboration Arena*) rendszer prezentációs és navigációs lehetőségeit aknázza ki. A projekt keretén belül Kallimachos osztályozási rendszerét alapul véve a Kr. e. 3. század görög költészetének és drámai-rodalmának néhány jeles alkotóját, valamint egyes műveiket választottuk ki a virtuális könyvtárban hozzáférhetővé tett tartalom számára, így ezek az ókori művek új formátumban és környezetben kerülnek bemutatásra. Ennek a programnak a hasznosítása azonban nem csak a kulturális értékek megőrzése szempontjából fontos. A virtuális modellt, annak a tartalmától függően lehetőségünk van az oktatásban is felhasználni.

A tanulmányon keresztül bemutatom a jelenleg elérhető könyvtári modell megvalósításának lépéseit, használhatóságának lehetőségeit, előnyeit. Azonban emellett felvázolom a már megkezdett fejlesztést, ami megfelel a kor legmodernebb lehetőségének a virtuális valóság megjelenítésének szempontjából.

A VIRTUALITÁS ÉS AZ OKTATÁS

Alig tíz éve még ezt a két szót nem vagy csak nehezen (sci-fi filmet idézve) tudtuk volna összehozni egy mondatban. Kutatásokban ugyan megjelenhetett, mint jövőjósító cím vagy gyerekcipőben járó kutatások, fejlesztések kapcsán. Azonban ma már teljesen összefonódott ez a két fogalom. Ez egyrészt a technikai fejlődésnek köszönhető, hisz olyan exponenciális fejlődés megy végbe az informatikai vagy akár műszaki tudományokban, melyeknek köszönhetően az oktatási életszintér szerves része lett a virtuális megvalósítás. Ezt az elterjedést mi sem bizonyítja jobban, hogy a tudományágon belül saját szakemberek is megjelentek, akik kizárólag a virtuális oktatással, annak előnyeivel, hátrányaival foglalkoznak, kutatnak. Ehhez azonban kellett egy társadalmi fejlődés is, amit kétségtelenül a technikai fejlődés vonzott magával és ennek köszönhetően születtek meg a digitális bennszülött és digitális bevándorló szak-specifikus fogalmak is. Ugyanis egy adott technikai eszközök korában született gyermek, aki együtt cseperedik fel a korszak fejlődéseivel, már saját magától, autodidakta módon sajátítja el az adott korszak „sláger”

eszközeit, míg az idősebb korosztálynak szükséges a tanulás, hisz nem feltétlenül volt szervesen az életük része, mondjuk egy táblagép vagy egy okostelefon. Egy egyszerű példát tekintve a mai nagyszülők nem feltétlenül boldogulnak el az okostelefonnal, azonban a kis iskolás unokáik már az okostelefonokon elérhető alkalmazásokon keresztül rendelik meg az uzsonnáikat. Számukra már elképzelhetetlen lenne, hogy életüket „lelassulva” éljék, a technikai felszereléseik nélkül. Ehhez a gondolat-hoz visszavezetve pedig szintén megjelenik az oktatás és a virtualitás fogalmak kapcsolata, hisz épp ezekből kifolyólag fontos oktatni ezeket, és fontos kihasználni a technikai fejlődés adta lehetőségeket. Hisz a digitális bennszülött számára alapvető, hogy akár az élet minden területén használni tudja – és akarja is – a készülékeit, addig a digitális bevándorló számára pedig – hogy ne maradjon le a munkaerőpiac elvárásaihoz képest – szükséges az adott korszak technikai lehetőségeinek a megtanítása. Így a mai értelemben vett élenjáró technikák közül a virtuális valóságok megteremtésének, lehetőségeinek és kiaknázásának teret kell nyerniük az oktatásban.¹ A virtuális valóság, valamint az oktatás összekapcsolódásáról már több külföldi és itthon is egyre nagyobb számban megjelenő tanulmány lelhető fel. Azonban a témával történő növekedő foglalkozás ellenére még mindig gyermekcipőben jár ez a tudományterület. Ha a diákoktól megkérdezzük, hogy mi jut eszükbe a „virtuális valóságról” akkor biztosan azokról a számítógépes játékokról fognak majd beszélni, melyeket a legújabb fejlesztésű VR szemüvegek segítségével érhetnek el (és érnek is el, hisz a technikai fejlődésnek köszönhetően egyre több háztartásban megtalálható ez az eszköz). Ők a virtuális oktatás alatt, a világhálón elérhető – esetleg háromdimenziós – oktatási segédanyagokat érthetik. Azonban a fent említett technika már lehetővé tette, a komplexebb, háromdimenziós és valóságos virtuális érzetet keltő oktatási környezetek megteremtését.

A VIRTUÁLIS KÖRNYEZETEK FAJTÁI

A virtuális oktatási környezetek többféleképpen csoportosíthatók. A tanulmányom témáját tekintve három nagyobb részt emelnék ki, abból kifolyólag, hogy a saját fejlesztésű oktatási, könyvtári modell is ehhez a három kategóriához tartozik:

---

¹ *Az elektronikus tanulási környezetek jellemzői.* Online: Elektronikus Tanári Teljesítménytámogató Rendszer, http://et3r.ektf.hu/wp-content/tananyag/et3r-2144-kbx/5_az_elektronikus_tanulasi_krnnyezetek_jellemzi.html – 2016. december

1. Virtuális oktatási tér lehet egy olyan háromdimenziós tér, ahol a felhasználó vagy felhasználók háromdimenziós formában, egyidejűleg, együtt vagy külön-külön vannak jelen és a saját nézőpontjukon keresztül ugyanolyannak látják azt. Itt a felhasználók, számítógépes játékokban ismert avatárokon keresztül vehetnek részt az oktatásban. Az avatárjaik segítségével tartják egymással a kapcsolatot, segítségükkel kommunikálnak és mindenféle munkafolyamatban – például az oktatásban is – ezeken keresztül vesznek részt.² A virtuális tér ezen formáját számítógépen, billentyűzet és egér segítségével érhetik el, mint egy számítógépes játékot.³
2. A második lehetőség csupán technikai szempontból különbözik a fent említett első ponttól. Itt is egy háromdimenziós virtuális térben helyezkednek el a felhasználók. Egy időben, egy helyen, saját szemszögükből nézve vesznek részt a virtuális valóságban, azonban a hardver kiegészül egy úgynevezett VR szemüveggel, aminek köszönhetően sokkal magasabb érzelmi hatást kaphatnak – számukra a virtuális valóság, olyan mintha a megteremtett világban élőben, ott lennének.⁴
3. A harmadik variáció a mai értemben hagyományosnak tekinthető oktatási tér. Ami nem más, mint a két dimenziós, a világhálón elérhető oktatási környezet. Itt is lehetőség van több felhasználó oktatására, foglalkoztatására azonban itt az időbeli korlát nem olyan szigorú, nincs szükség a felhasználók egyidejű jelenlétére.⁵

A bemutatott virtuális környezet jelenleg ötvözi a fenti felsorolás első és harmadik pontját, a jelenleg folyó fejlesztés pedig a második pontban foglaltaknak fog majd megfelelni. Egy olyan háromdimenziós könyvtárat fejlesztettünk, mely az ókori Alexandriai Könyvtárat rekonstruálja háromdimenziós formában. A modell a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézetének a Virtuális Kollaborációs Arénája (*VirCA*) által biztosított lehetőségeket kamatoztatja.

2 Ollé János – Lévai Dóra: *A XXI. század oktatástechnológiája*. I. 2014. Online: Digitális Tankönyvtár, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0021_15_a_xxi_szazad_oktatastechnologiaja_i/822_a_virtulis_vilgok_alkotelemei.html – 2016. december

3 Ollé János: *Virtuális környezet, virtuális oktatás*. Bp., 2012.

4 Online: Telenor Hipersuli, <http://www.hipersuli.hu/> – 2016. december

5 Balla Tibor et al.: *Elektronikus oktatási környezetek*, 2009. Online: Digitális Tankönyvtár, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0103_10_elektronikus_oktatasi_kornyezetek/adatok.html

A könyvtári modell jelen pillanatban, ugyan egy háromdimenziós térben elevenedik meg, a felhasználó egyes szám első személyben (számítógépes játékokból ismeretes *First Person Shooter*) nézetben tanulmányozhatja a könyvből visszakérhető információkat. Ez a modell – jelenlegi állapotában – a fent említett első pontba sorolható, a háromdimenziós modell számítógép és világháló segítségével érhető el. Azonban a további cél, hogy a technikai fejlesztéseknek köszönhetően az alkalmazás megjeleníthető legyen a legmodernebb technikákon keresztül is.

A VIRTUÁLIS VALÓSÁG ÉS A VIRCA

A virtuális valóság vagy a magyar nyelvben is használatos *Virtual Reality* (VR) nem rendelkezik általános definícióval. A szakirodalom többféleképpen is megkísérli meghatározni a pontos fogalmat. Az egyik megközelítés szerint egy olyan mesterséges, háromdimenziós világ, amely ugyan a valóságban nem létezik, ám képes a valós jelenlétünket, cselekedeteinket szimulálni.⁶ György Péter megközelítése szerint „*a Virtuális Valóságon a digitális technikával létrehozott világot, és az általa felkeltett perceptuális élmény egészét értjük*”.⁷

A virtuális valóság technikailag két lábon áll. A rendszer egyik lába a hardver, a másik pedig a szoftver vagy szoftverek, melyet direkt a hardver kezelésére írnak. A hardver (a számítógépet vagy a telefont most leszámítva) tekintetében az egyik legjelentősebb eszköz a virtuális szemüveg, mely a háromdimenziós képet megjeleníti. Ezen kívül beszélhetünk még adatkesztyűkről is, amellyel a virtuális valóság bizonyos elemeit úgy kezelhetjük, mintha a valóságban érzékelnénk azokat. Azonban a virtuális valóságot megjeleníteni képes eszközök, technikák sokfélesége a tanulmány későbbi fejezetében, egy példán kifejtve látható lesz. Ennél egyszerűbb a technikai meghatározás, ha a virtuális világot egy számítógép és monitor segítségével jelenítjük meg, mint egy háromdimenziós számítógépes játék. Ez esetben csupán egy számítógép szükséges a program futtatására, ám a valóságérzetet kevésbé adja át a felhasználó számára, ugyan a felhasználó interaktív része a környezetnek, ám nem élheti magát bele, nem a virtuális valóság konkrét részeként lesz jelen, kevésbé

---

6 Online: Center for Virtual Reality of the Mediterranean, <http://www.crvm.eu/> – 2016. december

7 Online: http://old.ektf.hu/~csabakom/vr/a_virtulis_valsg_vr_meghatrozza.html – 2016. december

érzi valóságnak azt (például a *first person shooter* játékok⁸). Az ebben a tanulmányban bemutatott, saját fejlesztésű virtuális könyvtár jelenleg az utóbbi módon jeleníthető meg és a következő cél, hogy az új virtuális valóságot reprezentáló technikai lehetőségeket is kihasználhassuk.

A virtuális valóság ma már számos területen érvényesül az életünkben. Ennek legfőbb oka, hogy a hardveres és szoftveres fejlesztések lehetővé tették, hogy egy egyre nagyobb réteg számára elérhetővé legyen ez a technika. A legjelentősebb megjelenését a játékok területén érte el. Az első VR szemüvegek piacra dobását követően, számos fejlesztő jelentetett meg olyan játékokat, melyek a virtuális valóság lehetőségeit aknázták ki. Manapság már a nevesebb játékok a VR technikán is elérhetőek, mellyel a legnevesebb játékfejlesztők irányt mutatnak a kisebb cégek számára is. De az élet más területein is előtérbe került ez a technika. Minden olyan területen elkezdtek alkalmazni, ahol szükséges bizonyos szimulációs tesztek (cselekmények) lefuttatása, mint például orvostudományban egy műtét, hisz a tökéletesen rekonstruált környezet, valamint a magas valóságérzet hatása lehetővé teszi, hogy gondosan eltervezzenek, begyakoroljanak egy-egy akciófolyamatot vagy teszteljenek egy új kísérleti fázisban lévő technikát. Azonban a jelenlegi tanulmány tekintetében a legfontosabb felhasználási terület az oktatás. A diákok számára nagyobb élményt nyújt, hogy az informatika lehetőségeit kihasználva érdekesebbé tehetjük számukra az oktatást, az élmény mellett pedig csupán a fantáziánk szabhat határt a rendszer adta lehetőségek tárházára, hisz szoftveres úton szinte bármi lefejleszhető. Nem utolsósorban pedig ki kell emelni, hogy a 2010-es évek a VR technikák forradalma volt, így manapság már nincs olyan diák, aki ne hallott volna róla és bár csekélyebb létszámban, de már kezelni is tudják ezeket a műszereket. Ebből kiindulva felvizi-onálható, hogy a nem túl távoli jövőkép az, hogy minden háztartásban megjelenik majd a VR szemüveg, aminek segítségével az oktatás már a diákok szobájában is elérhető lesz.

A tanulmányban bemutatott virtuális környezet, ahogy fentebb is említettem, egy számítógépes virtuális könyvtárat jelenít meg, melyet a felhasználó – a számítógépes játékokhoz hasonlóan – a billentyűzet és egér segítségével használhat. Az ókori Alexandriai könyvtár háromdimenziós virtuális könyvtári modelljének megvalósítása, amely a *VirCA* (*Virtual Collaboration Arena*) rendszer prezentációs és navigációs lehetőségeit

---

8 *First-person shooter*. Online: Wikipedia, https://hu.wikipedia.org/wiki/First-person_shooter – 2016. december

aknázza ki. A VirCA⁹ vagy más néven a *Virtuális Kollaborációs Aréna* az MTA SZTAKI fejlesztése. A VirCA főbb részei röviden a következők:

1. *VirCA Core Component*: Ez a komponens felel a háromdimenziós tér megjelenítésért, magáért a szimulációért. A 3D megjelenítést az OGRE grafikai motort, a valós idejű testek dinamikai szimulációjára a Bullet fizikai motort használja. Ez a komponens képes a kommunikációra a VirCA interfészeken keresztül.
2. *Cyber Device*: segítségével valósul meg a virtuális valóság a VirCA megosztott terében. Célja a kapcsolattartás a fő komponens és az interfészek között.
3. *VirCA Interface*: Interfésznek nevezzük a fő komponens és a Cyber Devices közötti kommunikációs csatornát.
4. *VirCA System Editor*: A VirCA alkalmazások felhasználhatóak web alapú rendszerszerkesztő vezérlésre is. Ez a szerkesztő bármely flash kompatibilis internetes böngésző program segítségével futtatható.¹⁰

A VIRCA FŐBB JELLEMZŐI

Lényegében egy olyan platformról beszélhetünk, ahol a fejlesztők létrehozhatnak, módosíthatnak és megoszthatnak különböző háromdimenziós tartalmakat. A VirCA-ban megjelenő háromdimenziós tartalmakat a felhasználók, akár magukban, akár hálózatba kötve más felhasználókkal szabadon használhatják, manipulálhatják. A fejlesztéseknek csupán az emberi fantázia szabhat határt, segítségével olyan méréseket végezhetünk és tapasztalhatunk meg testközelből, amelyek a való világban szinte lehetetlenek vagy esetlegesen a próbájuk nem biztonságos. Gazdasági szempontból pedig nem elhanyagolható, hogy egy való életben történő fejlesztés virtuális térben történő tesztelése mennyire költséghatékonyan jósolja meg a siker vagy bukás valószínűségét. Ugyanez igaz az oktatásban történő felhasználásban is, hisz a diákok modern, költséghatékony környezetben gyakorolhatják, mélyíthetik el a megszerzett tudást kímélve az intézmény infrastruktúráját.

---

9 *Virtual Collaboration Arena*. Online: <http://virca.hu/> – 2016. december

10 Galambos Péter – Baranyai Péter: Virca as Virtual Intelligent Space for RT-Middleware. In: *IEEE/ASME International Conference on Advanced Intelligent Mechatronics*. 2011. 140–145.

AZ ÓKORI ALEXANDRIAI KÖNYVTÁR VIRTUÁLIS MEGVALÓSÍTÁSA

A projekt jelenlegi verziója az Alexandriai Könyvtár háromdimenziós megjelenítésére szolgál. A könyvtár az ókori görög kultúra leghíresebb és legszámottevőbb gyűjteménye volt, mára azonban semmi sem maradt belőle. Létéről, valamint a könyvtár működéséről (könyvtárosairól, osztályozási rendszereiről, gyűjteményeiről) csupán korabeli feljegyzésekből, újkori kutatásokból tudunk. A híre mindmáig fennmaradt, az akkori uralkodók és könyvtárosaik gyűjteményszervezési munkálatai a mai napig követendő példát állítanak a mai könyvtáraknak is. A teljességre való törekvése és a könyvtári eszme úgymond megtestesítője miatt vált a projekt alap gondolatává az Alexandriai Könyvtár, más néven a *Museion*. Az osztályozási rendszerének precíz kidolgozása, mind a mai napig megállná a helyét. Korukat meghazudtoló könyvtársai, az egymásra épülő gyűjteményszervező munkájukkal, a jelenben is jól használható rendszert valósítottak meg, mely a mai technikai fejlettségnek köszönhetően kiválóan megjeleníthető informatikai környezetben. Így ha a könyvtár fizikailag már nem is, de annak tulajdonságai alapján virtuálisan újra létezhet és támogathatja az oktatói, kutatói munkát.

A KÖNYVTÁR OSZTÁLYOZÁSI RENDSZERE

A virtuális környezet megértése érdekében muszáj szót ejtenünk az Alexandriai Könyvtár osztályozási rendszeréről is. A könyvtár katalógusának első változatát ephesosi Zénodotos¹¹ (grammatikus, filológus) a könyvtár első vezetője (Kr. e. 284-től) alkotta meg. Bevezette a görög művek téma és szerzői betűrend szerinti rendezését. Leltárjegyzéket készített, amelyben a műveket három csoportba sorolta.¹² Ugyancsak Zénodotos használt először a mai értelemben vett metaadatokat, azaz a mű szerzőjét, címét és témáját megjelölte a tekercsek alján – ez elősegítette, hogy a művek gyorsan visszakerüljenek a megfelelő helyre és könnyen visszakereshetők legyenek a katalógus segítségével. Az állományt a könyvtár harmadik vezetője, Kallimachos rendezte Kr. e. 260–240 között. Az ő irányításával készült el a gyűjtemény katalógusa, a *Pinakes*, magyarul a *Táblák*¹³. A katalógus teljes címe: „*Mindazok táblázatai, akik*

11 Rudolf Blum: *Kallimachos. The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*. Wisconsin, 1991. 127.

12 Lionel Casson: *Libraries in the Ancient World*. New Heaven – London, 2001. 37.

13 Mostafa El-Abadi,: *The Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*. Mayenne, 1990. 101.

az irodalom valamely területén jelentőset alkottak.”¹⁴ Érdekesség, hogy ez a katalógus nem a mai értelemben vett katalógus szerkezetét vette fel, hanem inkább hasonlított egy szépirodalmi műre, amelyben felsorolásra kerültek a könyvtár tekercei. Kallimachos igazodva a Ptolemaida uralkodók célkitűzéseikhez a görög irodalom teljességét kívánta felölelni katalógusában. Szerzői megközelítést követve rövid életrajzot fűzött minden szerző nevéhez és leírta az egyes irodalmi művek eredetét is (ekkoriban filológiai munkálatokat is végeztek a könyvtárosok). Mivel a művek címe ritkán volt világos – már ha léteztek egyáltalán – ezért azok első sorát is kiemelte a műveknek, valamint feljegyezte a sorok számát is. A katalógus 120 könyvből állt és megközelítőleg 200.000 papirusztekercset tartott nyilván. A Museion könyvtára gyakorlatilag teljes mértékben lefedte a görög irodalmi műveket, ezért annak a katalógusa a görög irodalom bibliográfiájának is tekinthető.¹⁵ Egy ilyen terjedelmű katalógus létrehozásához előbb rendszerezni kellett az egész állományt, vagy a gyűjteményt eleve szisztematikus felállításban raktározni. A katalógus szerkezete a korabeli tudósok és irodalmárok gondolatrendszerét tükrözte, amely két szintre különült el. A felső szintet az írók csoportosítása adta (költők és prózáírók). Kallimachos mindkét csoportban hat-hat alcsoportot adott meg, költők: epikusok, elégikusok, satirikusok, lírikusok, tragédiaírók, komédiaírók; prózáírók: történetírók, szónokok, filozófusok, orvosok, természettudósok, vegyes művek. A felosztás alsó szintjén a csoportokon belül szerzői betűrend volt.¹⁶

A VIRTUÁLIS KÖNYVTÁRI MODELL TARTALMA

A virtuális könyvtári modellben a Kallimachos féle hierarchikus struktúra valósult meg. Ennek érdekében három híres ókori görög szerző műveit tartalmazza a könyvtári modell a költők főcsoporton belül. Az egyes művekhez és azok íróihoz különböző információk lettek hozzáfűzve, mint például a szerzők hermája, életrajza, művek elemzése vagy más fordítások. A cél, hogy a visszakeresett tartalommal együtt a hozzájuk tartozó információk is megjelenjenek a visszakeresést követően. Így ugyanaz a szerzői megközelítés állt fel, amit Kallimachos alkalmazott a

14 Alex Wright: *Glut. The Deep History of Information Science. Mastering Information Through the Ages*. Washington D.C., 2007. 73.

15 Heather Philips: *The Great Library of Alexandria? = Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 2010. 4.

16 Konstantinos Staikos: *The Great Libraries: From Antiquity to the Renaissance*. Newcastle, 2000. 68.

katalógusában. A tartalmak könyvtári modellbe történő integrálásának a menete a következő volt:

1. A szerzők munkásságával és a műveikkel kapcsolatos képek felkutatása.
2. A kiválasztott szerzők életrajzának felkutatása, összeállítása.
3. Figyelembe véve a szerzői jogokkal kapcsolatos elvárásokat a görög művek megfelelő angol nyelvű fordításainak felkutatása. Erre a célra kiválóan hasznosíthatók az irodalmi művek elektronikus változatai, melyek különféle digitalizálási programokban voltak elérhetőek, mint például Perseus Digitális Könyvtári Projekt, Gutenberg Projekt vagy a Google Könyvek Projekt.¹⁷
4. Az összeállított tartalmakat ezt követően a VirCA rendszerbe kellett betölteni, a szoftver sajátosságaihoz igazodó eszközökkel.¹⁸

A VIRTUÁLIS MODELL ELŐNYEI

A háromdimenziós környezet számos előnnyel rendelkezik. Aki ismeri a háromdimenziós térben vagy másképpen a virtuális valóságban megvalósított játékokat, annak természetes elvárása a 3D-s térben történő mozgás, ami a könyvtári projekt esetében a klaviatúra egyes billentyűi segítségével valósul meg. A háromdimenziós környezetben megjelenített objektumok különböző perspektívából tekinthetőek át, emellett megközelíthetőek, körbejárhatóak, különböző irányokból megvizsgálhatóak. Egyes objektumokba – például a kiválasztott könyvtári tartalmakat magukba foglaló kabinetekbe – be is mehetünk és elolvashatjuk, illetve megnézhetjük az objektumok révén megjelenített információkat. A háromdimenziós környezetben kialakított könyvtári modell a térbeli vagy térkép-alapú hipertext rendszerek lehetőségeit használja ki, azaz lehetővé teszi a 3D környezetben megjelenített szövegobjektumok közötti kapcsolatok reprezentálását (például a kabinetek elrendezésével, meghatározott kategóriák megjelenítésével, különböző színek, formák, szimbólumok alkalmazásával), és a teljes szövegstruktúra egészében történő, „holisztikus” áttekintését az adott virtuális környezet által meghatározott

17 Online: Perseus Digital Library, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> – 2016. december; Online: Project Gutenberg, <https://www.gutenberg.org/> – 2016. december; Online: Google Books, <http://books.google.com> – 2016. december

18 Boda István et al.: Developing a knowledge base of ancient literary texts in virtual space. In: *2016 7th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications*. 2016.

korlátok mellett. Az elkészített modell virtuális szobájában legfeljebb tizennyolc kabinetet, kabinetenként pedig, oldalanként, négy-négy képfolyosót jeleníthetünk meg. A háromdimenziós környezetben való mozgás már önmagában is élmény, és emellett a billentyűzet segítségével történő navigálás, valamint az, hogy a szövegobjektumokban megjelent információk elolvasásakor szabadon választhatjuk meg a szövegtől való távolságot – ezáltal a szövegméretet – akadálymentességi szempontból is kifejezetten előnyös.

TECHNIKAI MEGVALÓSÍTÁS

A virtuális könyvtári modell a *VirCA* háromdimenziós megjelenítési képességein alapul. A modell háromdimenziós környezetében egy virtuális szobában mozoghatunk. Ebben találhatóak meg azok a 3D objektumok, amelyek biztosítják a könyvtári tartalom megjelenítését – kabinetek, címkék, képfolyosó, navigátorok, panelek, stb. A virtuális szoba hátsó falán a *Museion – Library of Alexandria* felirat látható, mögötte az Alexandriai Könyvtár rekonstruált képe. A felhasználók tájékoztatása céljából kétoldalt tájékoztató panelek segítik az ismeretszerzést, melyek bemutatják a könyvtár történetét, osztályozási rendszerét valamint híres könyvtárosait (pl. Kallimachos) és azok életrajzát, munkásságát. A virtuális könyvtár oldalsó falait korhű papirusztekercsek képei, a szoba padlóját pedig ókori görög mintázatok díszítik. A virtuális tér közepén kaptak helyet a könyvtári modell legfontosabb 3D objektumai, a kabinetek, melyek segítségével megjeleníthetőek a felhasználók által kért információk, azaz az adatbázisból visszakeresett könyvtári tartalmak. A virtuális szobában maximum tizennyolc kabinet helyezkedhet el, két, párhuzamos sorban. A kabinetek a szövegeket képek formájában tárolják, így lényegében bármilyen szövegtípus megjelenítésére alkalmasak. A modell adatbázisában jelenleg a fentebb említett költőkre, illetve egyes műveikből vett szövegekre, szövegrészletekre kereshetünk. Ezekhez természetesen hozzátartoznak a művekhez kapcsolt fordítások, elemzések, szerzői információk, életrajzok valamint arcképek. Ez azért jelentős, mert a visszakeresett tartalommal együtt, a hozzá – szorosan – kapcsolódó információkat is megjeleníti a felhasználók számára, amivel az információkat együttesen, a köztük lévő kapcsolatokkal feltárva láthatja. A kabinetek tetején egy felirat segíti a kabinetben tárolt szöveg tartalmi azonosítását. Ha a kabinetben egy kiválasztott mű szövege vagy ennek egy részlete szerepel, a címke a megfelelő kategóriát jeleníti meg, ha pedig egy kabinetben egy szerző életrajzát tároljuk, a címke a szerző nevét adja meg. A kabinetek

elejét egy „függöny” díszíti, amely a szöveg címét vagy pedig a szerző képét mutatja – ez is a kabinet tartalmától függ. A kabinetekhez kétoldalt legfeljebb négy képből álló képfolyosó kapcsolható, amely segíti a megjelenített tartalmak elemzését, részletesebb megismerését, nem utolsósorban pedig a képek segítségével jobban kihasználhatjuk a virtuális tér verbális tartalmát. A képfolyosók tartalmát felcserélhetjük, képek helyett, további, a visszakeresett műhöz tartozó dokumentumokra, akár internetre történő hivatkozásokra is.¹⁹

1. ábra: Kabinetek és tartalmaik a virtuális könyvtárban

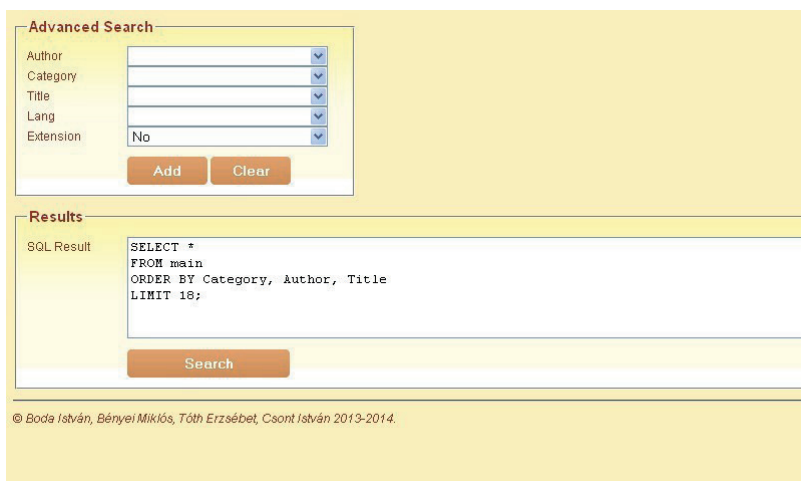
TECHNIKAI JELLEMZÉS

A könyvtári modell tartalmát egy MySQL adatbázis tárolja és egy interaktív webes keresőfelület segítségével kereshetők vissza az adatbázisban tárolt információk. Az adatbázis lekérdező felület kezelése szempontjából a lehető legkönnyebben használható felület kialakítása volt a cél. Az összetettkeresés segítségével, legördülő menükből választhatjuk

¹⁹ Boda István et al.: Toward a knowledge base of literary content focusing on the ancient Library of Alexandria in the three dimensional space. In: 2015 6th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications. 2015.

ki a visszakeresendő, megjeleníteni kívánt információkat – szerző, kategória, cím, nyelv vagy a kiválasztott dokumentumhoz kapcsolt további elemek. Emellett haladó felhasználók az SQL utasítások segítségével is elvégezhetik a keresést. A keresés eredményeket egy PHP nyelvű program állítja elő a következő formátumokban:

- a visszakeresett könyvtári tartalmak egyszerű szöveges leírása;
- a VirCA rendszerben történő megjelenítéshez szükséges, a virtuális szobát leíró XML fájl;
- a fenti XML fájl közvetlen webes megjelenítéséhez készített XSLT stíluslap, ami követi a virtuális szoba kabinetjeinek elrendezését;
- a virtuális szoba elrendezését minden lényeges szempontból követhető weblap, amely a 3D virtuális könyvtári modell hipertext reprezentációját valósítja meg.²⁰

2. ábra: Az interaktív lekérdező felület

Összefoglalva tehát a virtuális modell három dimenzióra osztható fel. Az első, a legalsó szint a modell adatbázisa, amely a fent említett, Kallimachos által is kidolgozott kategorizálási rendszert alapul véve a költők főkategórián belül, három-három jeles görög költőt és azok egyes műveinek részleteit tartalmazza. A második dimenzió, maga a lekérdező felület, ami segítségével a felhasználó lekérheti a kívánt tartalmat, mely

²⁰ Csont István: Az ókori Alexandriai Könyvtár modellje a virtuális térben. In: *Tavaszi Szél Nemzetközi Konferencia konferenciakötet*. IV. Szerk. Keresztes Gábor, Eger, 2015. Online: Doktoranduszok Országos Szövetsége, http://www.dosz.hu/dokumentumfile/tsz2015_4.pdf – 2016. december

az utolsó legfelső dimenziójában, magában a virtuális szobában jelenik meg, összekapcsolva a vele együtt tárolt, hozzátartozó információkat, melyek a műre vagy a mű alkotójára vonatkoznak (például életrajz, elemzések, fordítások). A rendszer előnye, hogy a tartalma, vagyis az adatbázis szabadon és könnyedén bővíthető és szerkeszthető. A rendszer megléte lehetővé teszi bárminemű képek, dokumentumok, illetve azokhoz tartozó egyéb információk megjelenítésére. Ezeket az információkat – az elérni kívánt célt figyelembe véve – egyszerűen tölthetjük fel az adatbázisunkba. Egy ilyen cél volt az ókori művek kulturális értékeinek megőrzése, új formátumban történő megjelenítése, mely kihasználja az informatika adta lehetőségeket, így egyszerre jeleníthetjük meg a kért információt, illetve a hozzátartozó, feltöltött – vagy a világhálón fellelhető – egyéb dokumentumokat, ezzel is elősegítve a különböző információk egységes megjelenítését, feltárva a köztük lévő kapcsolatokkal. A jelenlegi rendszer, az adatbázis tartalmaival az ókori kultúra megjelenítésén túl kiválóan használható az oktatásban is. A feltöltött tartalmakat a diákok bármikor, szabadon használhatják, a tér és idő korlátok hiányainak köszönhetően. Elolvashatják a tanulmányaikhoz szükséges dokumentumokat, illetve a hozzájuk tartozó egyéb információkat, melyek, szükségesek a művek mélyebb megértéséhez vagy csak megspórolja számukra a további kereséseket az adott témakörben. Ezen kívül a további, nyelvi fordítások segíthetnek a nyelvek tanulásában is, hisz a különböző nyelven tárolt dokumentumok akár egyszerre is tanulmányozhatóak. Ám egy másik példa, hogy bizonyos tudományterületeken, mint például az orvostudományban a modell egy egyszerű virtuális könyvtárként is hasznosulhat, ahol a diák a drága orvosi atlaszokat, a mellé fűzött tanulmányokat, illetve képeket a modellben együttesen tanulmányozhatja, így a könyvtári tartalmat otthonról is elérheti a világhálón keresztül.²¹

FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK

A megalkotott modell egyelőre csupán egy számítógép valamint a világháló segítségével érhető el. Természetesen a csupán szó használata ebben a helyzetben nem negatív jelentésű, hisz a könyvtári tartalom visszakereshetősége, a tartalmak közötti kapcsolatok megjelenítése, valamint a keresett tartalomhoz kapcsolódó többlet információk megléte hatalmas ráadást adnak mind az élmény, mind a tanulás vagy kutatás szempontjából is. Azonban a technika és maga a *VirCA* is lehetővé teszi ennek

21 Boda István et al.: Egy ókori könyvtár modellje a virtuális térben. Az alexandriai könyvtár. In: *Agria Media*. Szerk. Nádasi András, Eger, 2015. 215–223.

a virtuális valóságnak egy, modernebb, kompaktabb megvalósítását, ahol már feltétlen szükséges a számítógép megléte. Itt mutatkozik meg az általam használt csupán szó jelentése, hisz ha egy fiatal diáknak megemlítjük a virtuális valóságot, neki már nem egy számítógépen játszható játék fog megjelenni a lelki szemei előtt, hanem maga, azaz informatikai technika vagy eszköz, amit VR szemüvegnek hívunk. A VR szemüvegek ma már beépültek a köztudatba, a 2010-es évek elejétől rohamosan fejlődni kezdtek és ma már nincs olyan diák, aki ne tudná, hogy mi is az a virtuális valóság, az a virtuális valóság, amit ők már úgy ismernek, mint egy szemüveget, amit ha felveszünk, egy másik világban találjuk magunkat. A szemüveg segítségével, már színházi előadásokat, mozifilmeket nézhetünk meg, játszhatunk a legmodernebb játékokkal – akár hálózatba kötve is – vagy az adottságokat kihasználva, akár a könyvtári szolgáltatások között vagy az oktatásban is kiaknázzhatjuk az általa nyújtott lehetőségeket. A virtuális valóságot megteremteni kívánó technika kifejlesztése nem új keletű dolog, az erre való törekvések már a 20. sz. első felében megjelentek. Az úttörőnek számító *Sensorama* az 1950-es években jelent meg és a nagyobb szerkezet csupán filmek megtekintésére volt alkalmas, azonban a látvány mellett a hang, szaglás és érintés érzeteket is megpróbálta nyújtani.²² Az ezt követő fejlesztések már megvalósították a mai értelemben is használatos szemüveg koncepcióját, ami lehetővé tették a hordozhatóságot is. Ilyen volt például a *Sega VR* (1990 évek eleje), amit már tömeggyártásban, a nagy közönség számára készítettek, azonban átütő sikert nem ért el, hisz egyrészt drága volt másrészt nem adott magas valóságérzetet.²³ Az átütő siker azonban a *Sega* megjelenés után húsz évvel mutatkozott meg. Palmer Luckey fiatalkorában, 2011-ben robbant be a köztudatba a *Kickstarter*²⁴ kampányával megalkotta a forradalmi *Oculus Rift*-et²⁵, amely árban egyre jobban elérhetővé vált a nagyközönség számára, valamint a valóságérzet hatása nagyon realiztikus lett. Ez a forradalmi fejlesztés eredményezte, hogy a 2015, illetve a 2016-os években minden a VR technikáról, a VR szemüvegekről szólt. A nagyobb tech-cégek egymással versenyezve dobták piacra a saját fejlesztésüket, melyek ugyan a technikailag különböztek, azonban a piacot jelentősen ellepték és így már egy egyre jelentősebb réteg háztartásába felelhető lett a virtuális valóságot megjelenítő technika. Az eszközök használatukat tekintve más-más technikai megoldást alkalmaznak. A már említett *Ocu-*

22 *Sensorama*. Online: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sensorama> – 2016. december

23 *Sega VR*. Online: https://en.wikipedia.org/wiki/Sega_VR – 2016. december

24 *Kickstarter*. Online: <https://www.kickstarter.com/> – 2016. december

25 *Oculus Rift*. Online: <https://www.oculus.com/> – 2016. december

lus Rift önmagában nem használható, használatához szükséges egy a mai értelemben még drágábbnak számító számítógépes konfiguráció, hisz csak ezzel együtt nyújt igazán élvezhető élményt. Egy másik fejlesztés a *Samsung Gear VR*²⁶ szemüvege, ami legelsőnek 2014-ben jelent meg és mindig az élvonalban járó telefonjával együtt kerül fejlesztésre. Technikailag abban különbözik, hogy a működéséhez nem számítógépre van szükség, hanem a *Samsung* által fejlesztett okostelefonra. Itt is szükséges egy fizikai hardver, ami árban – a legújabb telefonok esetében – nem is annyira tér el a számítógépektől, de mindenképpen kompaktabb. Ezt a technikát alkalmazva árban sokkal olcsóbban piacra dobta a *Google* a saját *Cardboard*-ját²⁷, mely egy házilag összehajtogatható papír szemüveget jelent és szintén a telefon segítségével teszi lehetővé a virtuális valóság megjelenítését. Ezen technikai fejlesztések tudatában fogalmaztam a fejezet elején, úgy hogy csupán számítógépen jeleníthető meg a tartalom. Látható, hogy a technikai fejlődéseknek köszönhetően van már olyan lehetősége a programok fejlesztőinek is, amelyek segítségével, egy sokkal látványosabb virtuális valóságot nyújthatunk a felhasználó számára az okos telefonjuk segítségével, ami már elterjedt a háztartásokban.

A KÖVETKEZŐ MEGVALÓSÍTANDÓ CÉL

A következő cél, hogy a számítógép segítségével, a világhálón keresztül elérhető verziót egy új technikára sikerüljön átültetni, ami nem más, mint a virtuális valóság megjelenítésére szolgáló szemüveg. A már említett technikák közül az került kiválasztásra, mely a lehető legkönnyebben elérhető és a legkönnyebben használható (hordozható), így a választás a telefonra történő fejlesztésre esett. Ennek egyrészt gazdasági oka van, hisz ugyan egy új készülék ára nem nagyon alacsonyabb egy számítógépénél, ami az *Occulus Rift*-hez kell, (meg kell jegyezni, hogy már itt is jelentkezik egy kisebb árkülönbség a *Samsung Gear* javára), azonban maguk a szemüvegek, melyek a telefont, mint hardvert használják ki, lényegesen olcsóbbak, mint a társaik (*Samsung Gear*, *Google CardBoard*). Másrészt azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy manapság már mindenki zsebében ott lapul egy okostelefon így a hardver meglete jobb helyzetben kerül a számítógéppel szemben. További pozitívum szintén a felhasználók zsebében rejlik, hisz az okostelefon mindenhol ott van

26 *Samsung Gear VR*. Online: <http://www.samsung.com/global/galaxy/gear-vr/> – 2016. december

27 *Google Cardboard*. Online: https://vr.google.com/intl/hi_hu/cardboard/get-cardboard/ – 2016. december

a felhasználójával, így bármikor használni tudja a virtuális könyvtári/oktatói modellt egy egyszerű alkalmazás segítségével. Amiben hasonlít a számítógépes verzióhoz az a hálózat meglétének szükségessége, hisz az eszközökre telepített mobilalkalmazás mérete nem lehet nagyméretű, mert a készülékek tárhelye véges, másrészt a felhasználót is elijesztenék az alkalmazás használatától. Ezért szükséges egy központi adatbázis a világhálón, mely tartalmazza a könyvtári modell dokumentumait, és az alkalmazás csupán az adatbázisból visszakeresett információ halmaz megjelenítésért szolgál (lekérdező felület, valamint a háromdimenziós tér), amit már a szemüveg segítségével teszünk lehetővé. A virtuális könyvtár kinézetében nem változna, hisz grafikai minőségében nem romlana, ugyanaz a hatás érhető el a mobiltelefon és a szemüveg segítségével, mint a jelenlegi számítógépen használható verzióval. Ami változna, hogy szinte bárhol elérhetővé válna, ha adott a felhasználó számára a telefonja, valamint a szükséges alkalmazás. A szemüveg meglétét direkt nem emeltem ki, ennek magyarázataként az alábbi példát mutatom be. Tegyük fel, hogy egy oktatási intézmény vagy egy könyvtár rendelkezik több, VR szemüveggel (*Samsung Gear*, vagy az egészen alacsony árfekvésű *Google CardBoard*). A diák az alkalmazása segítségével visszakeresi a tartalmat, és ha számára nem adott a technikai eszköz, azaz a szemüveg, akkor elmegy az oktatási intézmény könyvtárába és a telefonja segítségével igénybe veszi annak a szolgáltatásait. Konkrétabban, adott a már fentebb is említett orvosi képzés keretén belül használt megannyi, drága lexikon. Az orvostanhallgatók, a könyvtárban tanulás közben nem a könyvet lapozgatják, hanem a virtuális modellben olvassák, tanulmányozzák azt a megannyi hozzákapcsolt plusz információkkal együtt, ami megkönnyíti az oktató, kutató munkáikat. Ehhez természetesen szükség van arra, hogy az intézmény vagy a könyvtár rendelkezzen megfelelő eszközparkkal, azonban ezek meglétének előnye vitathatatlan, hisz így a dokumentumok áraival lehetne kiadásokat csökkenteni. Az adatbázis feltöltése rugalmas, minden tudományterületnek megfelel, bármiféle oktatást támogathatunk vele. A felhasználó a hardver lényegi részét magával hozza, hisz rendelkezik okostelefonnal, a könyvtár, vagy az intézmény csupán a szemüvegeket szerzi be és adja közre – amit megtehet alacsony áron is, hisz a *Google* szemüvege nem drága. Így egyidejűleg több felhasználó is ugyanazt a dokumentumot tudja használni, a dokumentum nem használódik el, felhasználási száma végtelen és nem csupán egy dokumentum tanulmányozása lehetséges, hanem minden kapcsolódó információ, amit vagy az adatbázisba töltünk fel vagy pedig a világhálón fellelhető.

ÖSSZEGZÉS

Ma már tényként kezelhető, hogy az élet minden területén megjelent az informatika, és nincs ez másképp az oktatásban sem. Az oktatás adminisztrációjában már a kétezres évek elején megjelentek a számítógépes, online tanulmányi rendszerek. Ez előrevetítette, hogy a technikai fejlődések következő lépése az oktatási munkafolyamatok felé irányul majd. Ma már interaktív, okostáblák segítségével tanítják a diákokat a köznevelési vagy a felsőoktatási intézményekben. A nyugat-európai oktatásban pedig az informatika és annak eszközei a diákok tanulmányainak minden területén fellelhetőek, a számítógép ugyanúgy része a biológiaórának, mint az emberi test frekvenciáit mérő okosóra a testnevelés órának. Ezt a társadalmi fejlődés tette lehetővé, ami az informatikai, technikai fejlődésnek a következménye. A mai diákok már úgy nőnek fel, hogy a mindennapi híreket a táblagépeiken, okostelefonjaikon nézik, melyeknek a kapacitása eléri az előző év csúcs számítógépeinek a szintjét – ebből is látszik az exponenciális fejlődés. Ezzel a fejlődéssel lépést kell tartani az oktatásnak is, muszáj a digitális bennszülötteket a saját maguk által megismert, megtanult, a mindennapjukat körülvevő eszközök segítségével oktatni – a digitális bevándorlókat pedig továbbképezni.

A tanulmányban jól látható, hogy megannyi tanulmány és kutatás született már a témában, és az egyik ilyen lehetőség ennek a publikációnak a fő témája is. A jelenleg meglévő fejlesztés könnyedén segítséget nyújthat az oktatásban is és a könyvtárakban is. Azonban az igazi lehetőség a közeljövőben megvalósuló fejlesztés lesz, mely keretein belül az oktatásban, testközelben használhatjuk a ma ismert legmodernebb technikát, a VR szemüvegeket. Reményeink szerint a fejlesztés kiváló alapot biztosít majd további kutatásokhoz és nagyszerű lehetőség lesz a diákok számára a tanulmányaik korszerű, hatékony folytatásához.

A jövőre vonatkozó lehetőségeket pedig kíváncsian várom, hisz lehetséges, hogy a diákok – nem is a távoli jövőben – a szobából, az iskolai infrastruktúra tehermentesítése mellett vehetnek majd részt az oktatásban. Természetesen addig még hosszú utat kell megtennünk és legalább annyi veszélyt rejt ez, mint amennyi pluszt nyújthat, de ez legyen egy következő tanulmány témája.

The library of Alexandria, as educational environment

Abstract

In this current article I seek to present the usability of the modern, virtual techniques in nowadays' education, and wish to illustrate the accomplishments of my ongoing research. Today the terms virtual reality and virtual education are more and more present within education. Day by day new developments and articles appear in both international and local levels. Scholars of instruction are increasingly endeavor to exploit the technological possibilities of IT development in education. In the first part of the present paper I will present the potentials of these virtual realizations, however only broadly, since the main theme and aim of this paper is to show the proprietary developed virtual library and its future evolution.

Gáll Erwin – Kapcsos Norbert – Iván András

Az abszolutizálás csapdái és a tekerőpataki kincslelet

1. ELDÖNTENDŐ KÉRDÉS: KINCSLELET VAGY KINCSLELET RÉSZE?

Majdnem 80 éve, 1939 májusában került elő a gót *etnikumhoz* kapcsolt, úgynevezett Marosszentanna-Csernyahov régészeti kultúra egyik, sokáig legfontosabbnak vélt lelete, az azóta eltelt időben e régészeti kultúra utolsó fázisának jelképe lett.¹

Székely Zoltán cikkét leszámítva, amely plasztikusan bemutatta a kincs előkerülésének kontextusát, egyetlen elemzés sem foglalkozott ennek két alapproblémájával: 1. A kincs eredeti összetétele és a múzeumba került darabok mennyisége között lényeges különbség létezhet, amely Székely plasztikus leírásából is kiderül, mivel a múzeumnak mindössze a kincslelet töredékét sikerült megszereznie. Adódik a kérdés, ahogyan Székely is említi „*Állítólag az összes e helyen talált tárgyakat behozta a múzeumba a fuvaros*”, hogy a megtaláló eredeti összetételében mutatta be a múzeumnak?; 2. Szorosan az első ponthoz kapcsolódik az a furcsa helyzet, hogy a kincslelethez kb. 50 darab 2. századi érme tartozik, a mintegy 4. századi 13 érmével szemben,² vagyis numizmatikai szempont-

1 Jól illusztrálja mindezt Radu Harhoiu dolgozata, amelynek már maga a címe a kultúra végére, eltűnésére utal: „*All das weist, wie der Schatzfund von Valea-Strâmbă demonstriert, auf das Ende der S-M-Č-K im letzten Viertel des 4. Jhs. hin*”. Harhoiu Radu: Das Ende der Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur und die der hunnischen Expansion. In: *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur*. Szerk. Gudrun Gomolka-Fuchs, Bonn, 1999. 61. Legalább ennyire fontosak Bóna István gondolatai: „*A Gyergyó-Tekerőpatak-Kápolnaoldal ezüst ékszerkincsében (amelyről fentebb már szó esett) „becsoma-golva” 40 db ezüstpénz és egy verdefényes Gratianus (367–383) aransolidus is volt, e legkésőbbi pénz ismét megfelel az összeomlás időpontjának. Egyúttal ragyogó ante quem keltező jelentősége van a kincsben talált – a vizigót társadalom kapcsán már méltatott – ékszertípusok korára nézve.*” Bóna István: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története I.* Főszerk. Köpeczi Béla, Bp., 1988. 129. (továbbiakban Bóna, 1988.) Hasonló felfogást tükröz Körösfői Zsolt felfogása is: „*Nem kérdéses, hogy a kincsleletek elrejtése a gótoknak és szövetségeseiknek a hunoktól elszenvedett vereségének régészeti bizonyítékai*”. Körösfői Zsolt: A Marosszentanna-Csernyahov kultúra történetföldrajzi környezete a Kárpát-medencében. In: *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz. Opitz Archaeologica* 8. Szerk. Dobos Alpár et. al., Cluj-Napoca – Târgu Mureș – Bp., 2015. 307.

2 A 40 db. ezüst dénár Hadrianus (117–138.), Antoninus Pius (138–161.), Lucius Verus (161–169.), 10 db. ezüst dénár Commodus (180–192.) egyértelműen túlsúlyban van a 10 db. „valamelyik” Constans (?) és 3 arany Gratianus (367–383.) aureusal szemben.

ból gyakorlatilag két részre osztható a kincslelet. Másrészt, ha hihetünk Székely által összeállított listának, akkor olyan jellegű túlsúlyról beszélhetünk a 2. századi érmék esetében, amely egyértelműen megkérdőjelezi ezek összetartozását a 4. századi tárgyakkal. Ezen lényeges aspektusokon a szakirodalom a romantika korát idézve lépett túl, illetve annak ellenére, hogy fél-információ állt a rendelkezésére, mindezt abszolutizálta. Tehát e bevezetőnkben szükséges leszögeznünk: a szakirodalomban használt „kincs” terminológia helyett „töredékes kincslelet” terminológiát tartanánk helyesnek használni, ugyanis a múzeumba került leletanyag nem fedi le a teaurizálás során összegyűjtött leletanyagot, hanem ennek csak egy részét. Mindez azt is jelenti, hogyha elfogadjuk a „kincstöredék” fogalmat, tovább nem abszolutizálhatjuk a kincslelet kronológiai jelentőségét, mint ahogyan tette gyakorlatilag az egész szakirodalom, pl. e sorok egyik szerzője is (Gáll Erwin³). Következtetésképpen, a „kincstöredék” esetében bármilyen jellegű következtetés a legnagyobb fokú óvatossággal tehető meg.

2. A KINCS ELŐKERÜLÉSÉNEK HELYÉNEK JELENTŐSÉGE. MAKROGEOGRÁFIAI KÖZÖSSÉGI-HABITUSOK VAGY CSAK VÉLETLENSZERŰSÉGEK?

Egy másik kérdés a kincslelettel kapcsolatban ennek előkerülésének jellegét érinti. Székely Zoltán plasztikus leírása alapján a kincslelet a címünkben szereplő Kápolna-oldalon⁴ használt Kőbánya területéről került elő. Kápolna-oldal a falutól délkeletre elhelyezkedő vulkanikus kerek kúp, amely a Keleti-Kárpátok kimagasló nyúlványa a Gyergyói-medence belseje felé. A vulkanikus kúp legmagasabb pontja kb. 931 m, míg a mellette levő falu tengerszint magassága 791 m, tehát 140 tengerszint magasság különbség van a medence felületének magasabb részén fekvő falu⁵ és a vulkanikus kúp legmagasabb pontja között. Maga a kincs – Székely megbízható leírása alapján – a Kápolna-oldal azon részén találták, ahol a falubeliek mészkövet, illetve homokot termeltek ki már a 20. század elejétől, a helyet plasztikusan „Kőbányának” nevezték már a 20. század első évtizedeiben. Napjainkra már három helyen is termeltek ki követ, azonban a „Kőbányának” nevezett hely a vulkanikus kúp nyugati-dél-nyugati

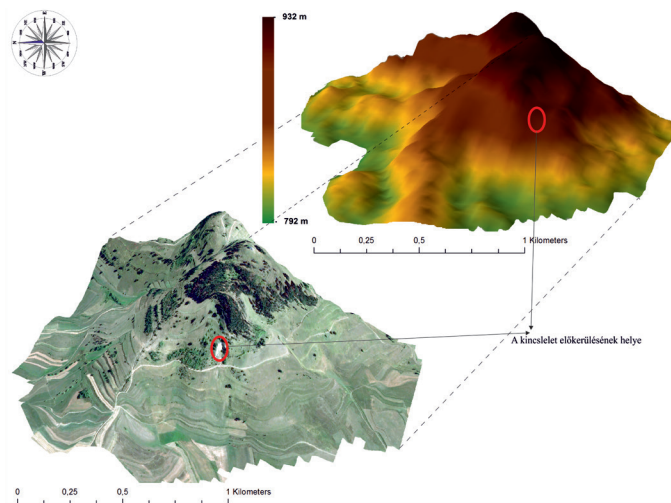
3 Gáll Ervin: Néhány gondolat a tekerőpataki kincs keltezéséről és elrejtésének okairól. = *Jósa András Múzeum Évkönyve*, 47. 2005. 145–159. (továbbiakban Gáll, 2005.)

4 A Kápolna-oldal nevét a hegy tetején épített kápolnáról nyerte. A 17. században építtette a gyergyószentmiklósi Gáborfi család. Ma Rozália Kápolna néven ismert, de így jelenik meg a katonai térképeken is.

5 Tekerőpataktól nyugatabbra fekvő település, Kilyénfalva, tengerszint magassága jóval alacsonyabb.

oldalán található, gyakorlatilag szemben a 785 tengerszint magasságban levő Csíkszereda – Gyergyószentmiklós közötti országhatárral.

Maga a „Kőbánya” a kúp nyugati oldalán levő 23° fokú dőlésszögű lejtőn, 875–857 tengerszint magasság helyezkedik el, itt termeltek ki követ, a területe körülbelül 696 m². Ugyanakkor az a tény, hogy csak a „Kőbánya” alsó részén termelhető ki homok, arra utalhat, hogy e térben lokalizálható a kincs előkerülésének helye tovább pontosítható.

1. kép. Tekerőpatak-Kápolnaoldal 3D modellje

Mire utalhat ez a lokalizáció? Nemcsak a vulkanikus kúp tetejéről, hanem maga a „Kőbánya” területéről is tökéletesen belátható a Gyergyó-medence jelentős területe északi, déli és nyugati irányban. Az evidencia körébe tartozik az is, hogy ez a vulkanikus kúp emberi megtelepedésre alkalmatlan hely, egyrészt a jelentős tengerszint magasság miatt, másrészt a megtelepedés első kondíciója, a vízszükséglet kielégítése e helyen lehetetlen. Akár az I., akár a II., 18., illetve 19. századi katonai felmérés térképeit vesszük alapul a legközelebbi patak az 1200 méterre található *Tekerőpataka*,⁶ nem számítva a kb. 140 méter talajszintkülönbséget, de nem jöhet szóba kútásás lehetősége sem, hiszen a falu területén napjainkban is működő kutak mélysége kb. 20-25 méter. Következésképpen úgy gondoljuk, hogy a kincs helyének megválasztása egy speciális döntés eredményeként értelmezhető, kiválasztásában pedig nem a minél jobb életfeltételek, hanem más okok, illetve okozat számlájára írhatjuk.

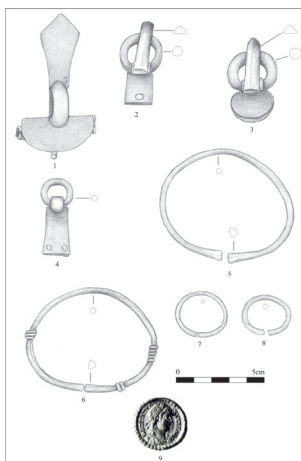
⁶ *Mapire*, Történelmi Térképek Online, <http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey/?bbox=2842702.6365542402%2C5884944.1354469333%2C2861047.523342683%2C5893524.191871944>. – 2017. szeptember

2. kép. A kincslelet topográfiai helyzete észak-nyugati irányból
(fényképezte: *Molnár Attila*)

3. A KINCSLELET LELETANYAGÁNAK KAPCSOLATRENDSZERE. NÉHÁNY GONDOLAT A KELTEZÉSÉVEL KAPCSOLATBAN

A kincslelet jellegét, annak összetétele határozza meg, amelyre korábban is utalás történt, miszerint az érmek mellett azt női viseleti elemek alkotják.⁷ Összetételének vizsgálata, valamint az ismert tárgyak kronológiai problémáinak felvázolása az előkerülési körülmények és a pontos kontextus ismeretének híján, nagy körültekintést és kritikus megközelítést igényel. Továbbá az előkerült tárgyak hányattatott, mondhatni tragikus kimenetelű utóélete, mintegy gátat vetett további megfigyelések lehetőségének.

3. kép. A töredékes kincslelet (Székely, 1945. I. tábla;
Bóna, 1988. 24. kép 2 nyomán újrarajzolva)

⁷ Gáll, 2005. 145.

A tekerőpataki kincslelet részét képező, úgy nevezett Kokowski C1 típusú,⁸ vagy – a Mihălășeni-i temető fibulái alapján – Șovan 4b típusú⁹ félköríves rugólemezes fibula párhuzamai a Mihălășeni-i és a Bârlad-Valea-Seacă-i temető sírjaiban¹⁰ – a viseleti szokásokat tekintve –, párosával kerültek elő a csontvázak válli részén.¹¹ Mindennek fényében helyénvalóan fogalmazódhat meg a kétely a kincslelet teljességét illetően.¹² A szóban forgó fibulatípus a Mihălășeni-i temető III. fázisához tartozó sírjaira jellemző,¹³ amelyet a szerző a 4. század második felére és a 4–5. század fordulójára helyez.¹⁴ Ezt a keltezést támogatja a Mihălășeni-i temető M369-es sírjának Straume VII. B. típusú pohara,¹⁵ valamint a Bârlad-Valea-Seacă-i temető M541-es sírjának¹⁶ Straume IV típusú pohara is,¹⁷ amelyet Közép-Kelet Európában a C3-D1-es periódusra helyez

8 Andrzej Kokowski: *O tak zwanych blaszanych fibulach z pólókrągla płyta na główce i rombowałą nóżką. Studia Gothica I.* Lublin, 1996. 155–156. (továbbiakban Kokowski, 1996.) Az Erdélyi-medence, illetve a Kárpátoktól keletre és délre eső területek félköríves rugólemezes fibuláinak részletes elemzését ld.: Vlad-Andrei Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperului” hunic.* Cluj-Napoca, 2015. 132–141. (továbbiakban Lăzărescu, 2015.)

9 Octavian Liviu Șovan: *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani).* Târgoviște, 2005. 152–153. (továbbiakban Șovan, 2005.)

10 Feltűnő, hogy a fibulatípust tartalmazó sírok mellékleteinek mennyiségét és összetételét tekintve is eltérnek a temető többi sírjaitól, egy magasabb szintű társadalmi reprezentációt tükrözve. Az edény mellékletek funkcionális szempontjából egyaránt tartalmaznak ivó, illetve az élelem felszolgálására alkalmas edényeket, amelyek között kronológiai szempontból relevanciával bíró típusok is megfigyelhetők.

11 Șovan, 2005. pl. 40–41, pl. 189–190, pl. 203–204, pl. 273–274; Vasile Palade: *Așezarea și necropola de la Bârlad – Valea Seacă (șfârșitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea).* București, 2004. 547–548. Fig. 201., 669–670. Fig. 292. (továbbiakban Palade, 2004.)

12 Székely Zoltán: A tekerőpataki népvándorlás kori lelet. = *Folia Archaeologica*, 5. 1945. 95. (továbbiakban Székely, 1945.) Nem a megtaláló becsületességét vonjuk itt kétségbe, mindössze a tényt emelnénk ki, miszerint nem hiteles régészeti feltárás alkalmával kerültek elő a tárgyak, annak minden következményével. Természetesen fenntartjuk az esetlegesség lehetőségét is a viseleti elemek összetételét tekintve.

13 Șovan, 2005. 186.

14 Ibid. 188.

15 Ibid. Pl. 206., 25.

16 A szóban forgó sír kapcsán V. Palade korábban is utalt rá, hogy a temető sírjai az 5. századba is belenyúlhatnak. Ld. Vasile Palade: *Săpăturile arheologice din necropola de la Bârlad-Valea Seaca.* = *Materiale și Cercetări Arheologice*, 15. 1983. 405–406.)

17 Palade, 2004. 669, Fig. 292/1.

a kutatás,¹⁸ összhangban a Kokowski C1-es típusú fibulák felső D1-es kronológiai határával.¹⁹

Kései kelteztést sejtet a két ezüsthuzalból hajlított, megvastagodó végű, nyitott karperec is, amelyek esetében, már korábban felfigyeltek azok atipikus jellegére, ami a Marosszentanna-Csernyachov temetőket illeti,²⁰ előfordulásuk az 5. századi germán női viseleti szokásokat idézi.²¹ Bronzhuzalból készült változata, mindössze egy esetben figyelhető meg a marosszentannai temető 33. sírjában,²² azonban a Mihălășeni-i²³ és a Bârlad-Valea-Seacă-i²⁴ temetők leletanyagától teljes mértékben idegen. Erőteljesebben megvastagodó végű párhuzamai Biharkeresztes-Kisfarkasdombi temető 7. sírjában figyelhetőek meg, ezeket K. Mesterházy a tekerőpataki kinccsel hozza kapcsolatba, kiemelve ezek gyakori előfordulását a hun korban és a viseltből való kiszorulásukat a 6. századra.²⁵ További alföldi párhuzama esetében az Apátfalva-Nagyút-dűlő 43. lelőhely, 4. század közepére – utolsó harmadára és az 5. század első harmadára keltezhető²⁶ szarmata temető 182. sírjának két ezüst karperecét említhetjük meg.²⁷ A Nagyernye-Köleskerti temetőből ismert két közeli párhuzama az 5. század közepe és második feléből.²⁸ A tekerőpataki darabok keltezése az analógiákhoz hasonlóan egy viszonylag tág periódusra

18 Pánczél Szilamér – Dobos Alpár: Facet cut glass vessels of the late 3rd to 5th century AD. Analysis of finds from north danubian Romania. In: *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millennium AD. Cultural artefacts and local identities*. Szerk. Călin Cosma, Cluj-Napoca, 2007. 70.

19 Kokowski 1996, 159; Lăzărescu, 2015. 138.

20 Gáll, 2005. 148.

21 Rác Zsófia: Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/2. 2016, 322. (továbbiakban Rác, 2016.)

22 Kovács István: A marosszentannai népvándorláskori temető. = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*, 3/2. 1912. 286. 44. kép. 2. (továbbiakban Kovács, 1912.)

23 Şovan, 2005.

24 Palade, 2004.

25 Mesterházy Károly: Bemerkungen zum gepidischen Corpus. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58/2. 2007. 282. (továbbiakban Mesterházy, 2007.)

26 Kujáni Yvett: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése II. = *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-Új folyam*, 2. 2015. 115.

27 Ibid. 131. 19. tábla 3., 4.

28 Közöletlen. A leletanyag feldolgozása folyamatban van.

helyezhető, ez esetben használatuk nagyjából a 4. század végét–5. század első harmadát takarja.

Az ezüstkariák esetében egyaránt felmerült azok gyűrűként,²⁹ esetleg hajkariaként való funkcionális értelmezése, kiemelve a meghatározás nehézségét.³⁰ A Madaras-Halmok női szarmata sírjaiból, a nyak tájékról előkerült kariákhoz hasonlóan, a kontextus ismerete alapján nyaklánc rögzítéséül is szolgálhattak, esetleg más tárgyakkal felfűzve ékszerként való használatuk is szóba jöhet,³¹ mint értelmezési lehetőség. Pontos funkciójuk így nem tisztázható, azonban elgondolkodtató az I. Szilágysomlyói kincsből előkerült (mell?)lánc, ahol – igaz más kivitelezésű és anyagú – kariák rögzítik a csüngőket a lánchoz,³² így vélhetőleg nem tévedünk sokat, ha ezek funkcióját valamely nyakláncnál betöltött szerepével azonosítjuk, ezt a feltevést látszanak támogatni a kincs részét képező csüngők is, azonban sajnálatos módon ez nem kölcsönöz nekik különös keltező értéket.

Bár a csat tuskéje hiányzik a Székely Zoltán által publikált kincs illusztrációjánál,³³ a leírásban megadja annak paramétereit, amelyek teljes egészében megfeleltethetőek a Bóna István által közölt kép csatjának peckével.³⁴ Az enyhén megvastagodó kariájú, ovális szíjszorító lemezzel rendelkező ezüstcsat első ránézésre a Mihălăşeni-i temető III. fázisának³⁵ sírjaiból előkerült Şovan 2d típusú³⁶ bronzcsatokkal mutat rokonságot. Bronzból készült, ezüst nyittal/szegeccsel rendelkező változata ismert a

29 Székely, 1945. 95.

30 Gáll, 2005. 148.

31 Kőhegyi Mihály – Vörös Gabriella: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2-5. századi szarmata temető. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 1. Szeged, 2011. 303.

32 Michael Schmauder: *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. II*. Archaeologia Romanica 3. Bukarest, 2002. Taf. 154. (továbbiakban Schmauder, 2002. I–II.)

33 A Székely által közölt illusztrációt széles körben átvette a szakirodalom. Ld.: Radu Harhoiu: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica 1. Bukarest, 1998. Taf. CXXXIX/69 (továbbiakban Harhoiu, 1998.); Schmauder, 2002. I., 28. Abb. 2; Gáll, 2005. 2. tábla 2a–b.; Michel Kazanski: *Archéologie des peuples barbares*. Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi 5. Bucureşti, 2009. 305. Fig. 27/6; Radu Harhoiu – Daniel Spănu – Gáll Erwin: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca, 2011. Fig. 14/46.

34 Bóna, 1988. 146. 24/1.

35 Şovan, 2005. 186.

36 Ibid. 154.

marosszentannai temető 36. sírjából is,³⁷ illetve egy ovális csatkarikával rendelkező, három nyittal/szegeccsel ellátott darab Tiszadob-Sziget 19. sírjából került elő.³⁸ Ezen típusú csatok széles körben elterjedtek Közép-Európa déli részén és az Alsó-Duna vidékén a 4. század végén és az 5. században.³⁹ Azonban Lengyeltóti-Gyógyszertár 5. század első harmadának végére keltezett sírjának⁴⁰ aranyozott ezüstcsatja,⁴¹ amelynek hasonlóan a tekerőpatakihoz háromszög metszetű a pecke óvatosságra int ami a kelteztést illeti, egy későbbi használati periódust kölcsönözve a csatnak, ugyanakkor Erdély területéről a két százújősi bronzcsatot leszámítva,⁴² – amelyet 4. század második felére és végére kelteztek⁴³ – nem ismert olyan 4. századi leletkontextus, amelyben háromszög átmetszetű tuskével rendelkező csatok kerültek volna elő. Mindennek tükrében kivitelezésének egyszerűbb mivoltát tekintve a tekerőpataki csat kelteztése megközelítőleg a 4. század végére-5. század elejére feltételezhető.

Hasonlóan érdekes kapcsolat rajzolható ki a kincslelet négyszögletes szíjszorítólemezes csatja alapján. Párhuzamai széles körben ismertek a Kárpát-medencében, többek között Nagyernye-Carieră lelőhelyének G27 áldozati gödörként értelmezett objektumából,⁴⁴ amelyet a szerzők – részben a tekerőpataki kincs újraértelmezése alapján – a D1-es horizontra kelteznek⁴⁵ a Közép-Európai kronológiai rendszer szerint. Bár négyszögletes csatpecekkel rendelkezik és szíjszorító lemezét tremolórozott

37 Kovács, 1912. 286. 45. kép 5a–b.

38 Istvánovits Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45. 1993. 104. Abb. 10/1. (továbbiakban Istvánovits, 1993.)

39 IGOR Khrapunov – Michel Kazanski: A Grave from the Hunnic Period in the Cemetery of Neizats (Central Crimea). = *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46/3. 2016. 373.

40 Schmauder, 2002. I, 47.

41 Bakay Kornél: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30. 1978. 152. Abb. 3/1.; Bóna István: *Hunok és nagykirályaik*. Bp., 1993. XXII.; Schmauder, 2002. II, Taf. 68/2.

42 George Marinescu – Corneliu Gaiu: Die Nekropole bei Fântânele „Rîț” Gem. Matei, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert U. Z. = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, 33/1–2. 1989. 127, Abb 2. 4/a–b, 129, Abb 3/3.

43 Ibid. 143.

44 Coralia Crișan – Vlad-Andrei Lăzărescu: Forgotten Ritual connected to Agriculture in the Early Migration Period – Feature G27 from Ernei “Carieră” (Mureș County). = *Ephemeris Napocensis*, 20. 2010. 255. Pl. 12. 2.

45 Ibid. 232–233.

díszítés szegélyezi, hasonló ezüstműből készült darab ismert Biharkeresztes Kisfarkasdomb 2-es sírjából,⁴⁶ Tiszadob-Sziget 25. sírjából,⁴⁷ valamint Tápé-Malajdok A temető területéről.⁴⁸ Az ismert analógiák alapján a kincs részét képező csatot is egy tágabb kronológiai keretbe, a 4 század vége–5. század első harmadára helyezhetjük, esetünkben ezt a felső hártart az Untersiebenbrunni 1. sír azonos típusú csatjai fémjelzik.⁴⁹

A Székely Zoltán által szíjvég,⁵⁰ majd a későbbiekben csatként értelmezett⁵¹ tárgy meghatározásánál voltaképpen az előbbi szerző járt közelebb az igazsághoz, ahol vélhetőleg egy szíjelosztóról beszélhetünk, amint arra közeli párhuzama enged következtetni Coșovenii de Jos-ról,⁵² amely előfordulása a 4. század vége–5. század elejére tehető.⁵³ Magát a leletegyüttest Radu Harhoiu a 4. század végére és a 4–5. század fordulójára helyezi,⁵⁴ így ez alapján a tekerőpataki szíjelosztó estében is ezt a kelteztést fogadhatjuk el.

A kincs részét képező három lunulláról hiteles illusztráció hiányában kockázatos lenne bármilyen következtetést is levonni, azonban az leszögezhető, hogy van úgy 4., mint 5. századi párhuzama is, úgy a Kárpát-medencében, mint például a Kaukázusban.⁵⁵

Időben a legkésőbbi érmét, egy *aureust* csak az előlapjáról ismerünk. Treveribe bocsátották ki, a RIC IX, 21, nr. 39 c szerint a III. periódusba keltezhető, amelyet 17 nov. 375. november 17 és 378. augusztus 9 között vertek, vagy pedig Depeyrot nyomán 374 végén – 375 áprilisa között.

46 Mesterházy, 2007. 271. Abb 3. 3.

47 Istvánovits, 1993. 106. Abb. 12. 2.

48 Párducz Mihály – Korek József: Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös szög késő szarmata emlékenyagában. = *Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata*, 7–9. 1948. LXV tábla. 10.; Istvánovits Eszter – V. Kulcsár Valéria: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In. *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grandes Migrations*. Szerk. Jaroslav Tejral – Christian Pillet – Michel Kazanski, Brno, 1999. 90. Fig 19/2.

49 Schmauder, 2002. II, Taf. 221. 38/3–5.

50 Székely, 1945. 97.

51 Gáll, 2005. 149.

52 Harhoiu, 1998. Taf. XXXVIII/5, 9.

53 Ibid. 52.

54 Ibid. Taf. CXXXVIII/6, 7, 41.

55 Anna Mastykova: *Ženskij kostjum Central'nogo i Zapadnogo Predkavkaz'ja v konce IV – seredine VI v. n. e.* Moskva, 2009. Tab. 143/13, tab. 173/3–4; Alexander T. Gabuev,; *Alanskie kijažeskie kurgany V v. n. e. u sela brut v severnoj osetin.* Vladikavkaz, 2014. Ris. 22/2–3, ris. 57, ris. 66/6.

hipotézis felhasználására nem alkalmas. A szakirodalomban többnyire elfogadott „*katasztrófalista*” elmélet kapcsán,⁵⁶ éspedig a kincset a hunok elől menekülő gótok rejtik el, leszögezhetjük, hogy a „*gemischte Argumentationen*” (vegyes érvelés) jellegű elmélet megalapozói helyismeret hiányában, történeti források és a régészeti leletanyag abszolutizálása során jutottak erre a következtetésre.

2. A kincs kutatástörténetét elemezve, arra a következtetésre jutotunk, hogy a kincs keltezésében, ha nem is exkluzív, de több mint jelentős szerepet kapott, a többi tárgyhoz képest, a valamivel korábbi időszakra (is) keltezhető fibula, vagyis nagyrészt e tárgy alapján keltezték a töredékes kincsleletet. Az előbbi elemzéssel arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy a „kincstöredék” többi leletanyagát is tekintetbe kellett volna és kell venni a datáláskor, hiszen ezek – ellentétben a fibulával – egyértelműen egy későbbi időpontra, a 4. század végére – 5. század első harmadára utalnak.

3. A datáláskor tehát tekintetbe kellene venni azon a tényezőket amelyek az 1. pontnál bemutatunk, következtetésképpen

4. Átnézve azon kincsleleteket, amelyek előkerülésének helyéről biztos információk állnak a rendelkezésre, egyértelművé vált, hogy topográfiai szempontból e kincsleletek mindegyike földrajzi környezetéhez viszonyítva kiugró topográfiai helyen került elő, amely mikro regionális szempontból jelentős távolságról látható (pl. a Kápolnaoldal több mint 20 kilométerről látszik), természetesen fordítottan is perspektivikuságot nyújt az illető helyen tartózkodóknak. Mivel, ahogyan felhívtuk a figyelmet előbb, a Kápolna-oldal hosszabb tartózkodásra alkalmatlan, következtetésképpen nem zárható ki e helyen kapcsolatos rituális praktikák.

A rendelkezésre álló adatok alapján topográfiai szempontból a környezetükből kiugró földrajzi ponton találták a Pietroasele-Via Ardelenilor,⁵⁷ Szilágysomlyói I–II,⁵⁸ illetve Suluca Mare kincsleleteit is.⁵⁹ Sajnos nincsenek adataink a botosani-i kincs előkerülésének helyéről,⁶⁰ ahogyan a Coșovenii de Jos kincs- vagy sírlelete helyét sem ismerjük.⁶¹

56 Ld. a 2. jegyzetet.

57 Alexandru Odobescu: *Le trésor de Pietroasa. Historique I.* Paris, 1889.; *Description II.* Paris, 1896; *Etude sur l'orfèvrerie antique – III.* Paris, 1900.; Harhoiu, 1998. 184–185.

58 Ld. elsősorban Radu Harhoiu lokalizálását: *Ibid.* 189.

59 Daniel Spânu információi.

60 Harhoiu, 1998. 165.

61 *Ibid.* 173.

Ezzel szemben viszont három kincslelet közül, amelyet egyértelműen az 5. században kelteznek (Sudzha, Volnikovka), a volinovkai, amely Tekerőpataktól majdnem 1000 km-re került elő észak-kelet irányban, a mai Oroszország erdőssztyeppének vidékén, ugyancsak e lelőhely környezetével kimagasló, földrajzi perspektivikusságát dokumentálták a 2010-es ásatás során.⁶²

5. kép. Kitekintés a Kápolnaoldalról nyugati irányban
(Fényképezte: Molnár Attila)

E felsorolt 7 kincslelet topográfiai helyzete alapján az egyértelműsíthető, hogy a 4. vagy 5. századi kincsleletek esetében nemcsak *tezaurizálási* szokással állunk szemben, hanem egy olyan kulturális megnyilvánulással, amely a késő ókori hatalmi elitnek jelentős földrajzi térségben kiterjedő kultúrhabitusaként értékelhető. Mindezzel nem azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy közvetlen, akár személyes kapcsolat, identitásbeli azonosság, létezhetett e deponációkat elvégző közösségek között, hanem azt, hogy e kulturális habitus a késő ókori világ elitjeinek egy kulturális manifesztációja lehetett Kelet-Európán át a Kárpát-medencéig, amely

62 Volikovskij «Klad». *Kompleks snarjaženija konjai vsadnika I-ij poloviny V v. n. e. Katalog kollekcii/The Buried Treasure of Volnikovka. Horse and Rider Outfit Complex. First half of the V Century A.D. Collection Catalogue*. Moskva, 2014. 4: Fig, 9: Fig.

a különféle hatalmi hálózatrendszerek összefonódásáról nyújt régészeti bizonyítékot. Mivel – amúgy teljesen jogosan – a kelet-európai, oroszországi kincsleteket esetében egyértelműen a hun elittel hozzák kapcsolatban, egyértelműsíti azt a mély kapcsolatrendszert amely időben létrejött a hun, ázsiai hatalmi struktúrák,⁶³ steppei elit és a germán nyelveket használó népeiségek, hatalmi struktúra elitjei között.⁶⁴

Pitfalls of exaggeration and the treasure trove of Tekerőpatak

Abstract

In May 1939 one of the most important finds attributed to the Sântana de Mureş-Cerneahov culture was discovered in Valea-Strâmbă and since became a symbol for the last phase of the respective archaeological culture. The hoard is found on the western side of the ‘Kápolnaoldal’ hill at an inclination of 23 degrees, and an altitude of 857–875 m above sea level, therefore we consider that the place chosen for the hiding of the hoard does not indicate a location designated for human habitation, but rather a different set of reasons. The preservation of the hoard is only partial, considering that its exact composition is unknown the chronological framework of the individual pieces should not be extrapolated to the hoard itself which is thus unfit to sustain any kind of historical argument and hypothesis. Furthermore, we observed that the most important hoards from the 4–5th centuries, also including the treasure from Valea-Strâmbă, have a common feature. Taking into consideration the hoards with precise place of discovery it becomes evident that in virtually all cases the locations chosen for concealment are conspicuous from a topographic point of view, standing out of their environment. The seven cases mentioned in the article indicate that concerning the 4th and 5th century hoards we are not simply dealing with a phenomenon of teaurization, but a cultural manifestation of the late antique power elites spread throughout a considerable geographical area.

---

63 Walter Pohl ezeket, az ázsiai elitek által vezetett hatalmi struktúrákat nevezte „steppe-államnak”. Walter Pohl: A non-Roman empire in Central Europe. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Szerk.: Hans-Werner Goetz– Jörg Jarnut–Walter Pohl, Leiden–Boston, 2003. 272–273.

64 Rác, 2016. 301–359.

Gyurka Orsolya – Szebenyi Tamás

Ókori leletek a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének régészeti gyűjteményéből

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékén található régészeti gyűjtemény kiemelkedő a maga nemében.¹ Az egyetemi oktatásban reprezentációs céllal felhasznált leletanyag a Kárpát-medencei régészeti korszakokat átfogóan mutatja be a paleolitikumtól kezdve egészen a késő középkorig.² A gyűjtemény jelenlegi sokszínűségét talán viharos történetének köszönheti: a hiányos egyetemi dokumentáció ellenére feltételezhető, hogy egyesíti magában az egykori Láng Nándor Múzeum törzsanyagát és több magángyűjtemény maradványát, kiegészülve a Régészeti Intézet saját ásatásaiból származó tárgyakkal. Bár az 1914 és 1952 között fennálló debreceni Régészeti Intézet történetét Mudrák József összefoglalta tanulmányában,³ majd a leletanyagot befogadó Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékéről is kötet született,⁴ a régészeti gyűjtemény eddig egyedül a terra sigillata edények feldolgozása kapcsán került említésre.⁵ A leletanyag legnagyobb publicitást 2016. áprilisa és szeptembere között kapott, amikor a tanszék saját gyűjteményéből adott kölcsön görög és római tárgyakat a debreceni Déri Múzeum „Az antikvitás arcai” című kiállítása számára.⁶

1 A leletanyag publikálásának jogát és a feldolgozás során nyújtott értékes segítséget ezúton is szeretnénk megköszönni Dr. Forisek Péternek, a Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék tanszékvezetőjének!

2 A szerzők által készített leltár alapján a leletanyag korszakokonkénti százalékos arányai a következők: őskor 89,4%; római kor 6,3%; népvándorlás és honfoglalás kor 1,5%; Árpád-kor és középkor 2,8%.

3 Mudrák József: A Debreceni Egyetem volt Régészeti Intézetének története és előzményei (1914–1952). In: *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből*. I. Szerk. Hollósi Gábor, Debrecen, 2005. 4–20. (továbbiakban Mudrák, 2005.)

4 Kerepeszki Róbert – Forisek Péter: *A Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének története*. Debrecen, 2016. 9–41.

5 Hantos Zoltán: Terra Sigillaten aus der archäologischen Sammlung der Universität in Debrecen. = *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreciensis*, 33. 1997. 149–157. (továbbiakban Hantos, 1997.)

6 Ld. pl.: Szabó László: Az antikvitás arcai. = *Egyetemi Élet*, 54/12. 2016. 13.

Jelen tanulmányunkban a gyűjtemény ókortörténethez kapcsolódó részét mutatjuk be katalógus formájában.⁷ Értelmezésünkben ez 2 jól elkülönülő kronológiai horizontot jelöl ki: egyrészt a görög kerámiatárgyak által képviselt Kr. e. 6–4. századot, másrészt a Kárpát-medencei leletanyag alapján meghatározott késő vaskori és római kori intervallumot (a La Tène C periódus és a Kr. u. 4–5. század közti időszak). A tárgyakat tematikus csoportokban, lehetséges datálásuknak megfelelő sorrendben mutatjuk be.

BRONZ KISPLASZTIKÁK

1. kép

630: Bikaáldozatot ábrázoló üreges, peremes kialakítású bronzöntvény. A domborművön feldíszített áldozati bikát vezető 2 victimarius látható. A bika jobb oldalán a borostyánkoszorús, félig meztelen popa alakja tűnik fel, míg a bal oldalon a szintén borostyánkoszorús, tunikát viselő victimarius letört végű bárdot tart. A bika faránál rögzítő szeg található. Sz: 14; M: 12,2. [1. kép]

A tárgyalat debreceni példánnyal megegyező kialakítású dombormű került elő Szombathelyen, a Körömdi utcában. A darab valószínűleg egy fríz része lehetett, amelyet bronz vagy márvány alpra rögzítettek.⁸

⁷ A katalógusban használt rövidítések feloldása a következő: H: hossz; M: magasság; Sz: szélesség; Átm: átmérő; V: vastagság; Pá: peremátérő; Fá: fenékátmérő; Fv: falvastagság. A feltüntetett méretadatok mindegyike centiméterben értendő, a számadatok után megjelenő * jelölés töredékes méretre utal.

⁸ Tóth Endre: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. = *Archaeológiai Értesítő*, 126. 2001. 17–18, 8. kép (Kat. 13.) (továbbiakban Tóth, 2001.)

Utóbbi bronzöntvény a Kr. u. 2. századra datálható.⁹ Tóth Endre további hasonló darabokra is hivatkozik Savariából,¹⁰ ezért valószínűnek tartjuk, hogy esetünkben is egy savariai műhely termékével kell számolni.¹¹

2. kép

631: Kisméretű, női alakot ábrázoló *bronz mellszobor*. Hátrafésült hajú, oldalra néző, tógát viselő, félig fedetlen mellű nő büsztje, válla fölött talán szárnya/szék háttámlájára utaló félköríves elemmel. A feje tömör bronz, testének többi része üreges. A mellék közötti részen, az öntvény hátsó részén rögzítő szeg helyezkedik el. Sz: 5,5; M: 9,6. [2. kép A]

632: Kisméretű, női alakot ábrázoló *bronz mellszobor*. Hátrafésült hajú, oldalra néző, tógát viselő, félig fedetlen mellű nő büsztje. A feje tömör bronz, testének többi része üreges. A rögzítő szeg vége a bal mellen dudorodik ki. Sz: 6,6; M: 8,5. [2. kép B]

A korábban említett áldozati jelenethez hasonlóan szombathelyi lelőhelyű darabokról lehet szó, Tóth Endre tanulmányában 2 db bronz női protome-ként hivatkozik rájuk.¹² A Kárpáti Kelemen által 1899-ben közölt fényképek és a megjelölt méretadatok alapján ezek megegyezhetnek a debreceni darabokkal.¹³ Hasonló méretű bronz kispasztikákat kocsiveretként vagy bronzedény díszeként említi a szakirodalom.

⁹ Peter Wenniger szerk.: *Die Römer an der Donau. Noricum und Pannonien. Landesausstellung 25. Mai bis 28. Oktober 1973. Schloss Traun, Petronell/NÖ*. Wien, 1973. 342. Abb. 36.

¹⁰ További irodalommal ld. Tóth, 2001. 46. jegyzet.

¹¹ A savariai bronzöntő műhelyekről ld. Sey Nikoletta: *A pannoniai római kori bronzművesség műhelykérdései*. Doktori disszertáció. Bp., 2013.

¹² Tóth, 2001. 18. (Kat. 17.)

¹³ Kárpáti Kelemen: Sabariai régiségekről. = *Archeológiai Értesítő*, 19. 1899. 134–135, 4–5. ábra.

3. kép

633: Bal vállán és bal karján a némeai oroszlán bőrét (*exuvia leonis*) viselő, meztelen, szakállas Herkulest ábrázoló kisméretű, egészalakos bronzszobor. A bal vállán a némeai oroszlán feje nyugszik. Bal karja nyújtott, tenyérrel felfelé áll, jobb keze a bunkót tartja, amelynek letört alsó része látható csupán. Kezében valószínűleg a Hesperidák almáját tarthatta. Testsúlyát bal lábán viseli, jobb lábával hátralep. Bal talpából rögzítő szeg áll ki. Talapzata hiányzik. Sz: 5,4; M: 15,6. [3. kép A]

634: Kisméretű, egészalakos, a fiatal Herkulest ábrázoló bronzszobor. A meztelen test bal lábával előrelép, félig kinyújtott bal karjára a némeai oroszlán bundája van csavarva, amely vállán pihen, nyaka alatt megcsomózott, fején az oroszlán feje nyugszik. Jobb keze csípőre helyezett. Bal talpából rögzítő szeg áll ki. Talapzata hiányzik. Sz: 4,8; M: 12. [3. kép B]

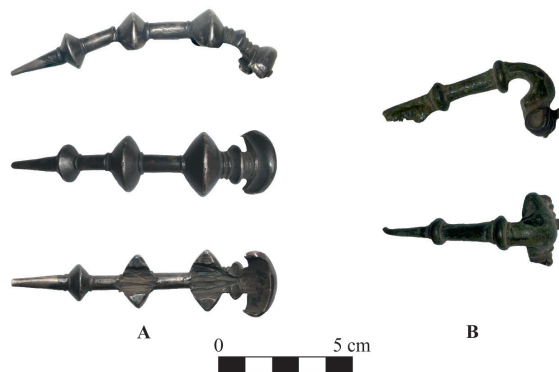
A Herkules-kultusz rendkívüli népszerűségnek örvendett a Római Birodalomban, erről tanúskodik a régészeti kutatások során felszínre került számos felirat, reliefsábrázolás és kisplasztika. A Herkules-ábrázolások nagyfokú változatossága figyelhető meg a római provinciák területén, hiszen az etruszk és görög szobrászok alkotásainak másolása mellett, a rómaiak saját ízlésviláguknak megfelelően, különböző testhelyzetekben és attribútumokkal ábrázolták a hőst.¹⁴ A 633. leltári számú kisplasztika a Mastai vagy Giustiniani, Daciai I típus, Kaufmann-Heinimann V. B típusának variációja lehet. Az eredeti szobor egy jobb kezével bunkóra támaszkodó alakot ábrázol, bal kezében paterával vagy a Hesperidák almáival, ám a vizsgált debreceni darab esetében Herkules a bunkót valószínűleg felfelé tarthatta, jelenleg üres bal kezében pedig almát helyezhettek el.¹⁵

14 Bartus Dávid: *Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban. Acta Archaeologica Brigetionensia* 1/8. Komárom, 2015. 247. 63.

15 Lucia Țeposu-Marinescu: *Statuete antropomorfe de bronz din Dacia*. Online: http://www.cimec.ro/arheologie/Statuete_bronz/Statuete/Catalog/DivRomane/Masculine/

A 634. leltári számmal ellátott darab a Daciai III típusba sorolható,¹⁶ amely a Kaufmann-Heinimann IV. A típusának feleltethető meg, azzal a különbséggel, hogy esetünkben csípőre tett jobb kézzel ábrázolták. Az Ulpia Traiana Sarmizegetusán előkerült hasonló kisplasztikát a publikálók a 2. század végére – 3. század elejére keltezik.¹⁷ A kisméretű szobrokat vélhetően házi oltárokon vagy szentélyekben helyezték el ex-voto-ként.¹⁸

FIBULÁK

4. kép

R.688: Ezüsből öntött, patinás felületű, *nóduzos (csomózott díszű) fibula* töredéke. Az ezüstlemezéből kiképzett fejrész a teljes túszerkezettel együtt hiányzik. A hosszan ívelt kengyel fej felőli szakasza többszörösen tagolt: nyomott gömb alakú gombbal indul, amelyet 2 kisebb borda után magasabb, kissé bikónikus tag követ, majd 2 újabb alacsony borda zár le. A kengyel további részét 3 nagyméretű, bikónikus, mindkét irányban alacsony bordával tagolt gomb díszíti, a gombok közti rész kör átmetszetű, tagolatlan. A láb a tütartó felé vékonyodik, 1–1 az utolsó kengyelgomb alsó részétől induló, diagonális, a lábvég előtt egybefutó, bekarcolt vonalpár díszíti. A lemezzé kalapált tütartó teljes egészében hiányzik. A fibula teljes alsó, lemezes részét eltávolították, a fejtől számított második gombig mély, szabálytalan vésésnyomok figyelhetők meg a fibulatesten. H: 10,2*; M: 2,6*; Sz: 2,5*. [4. kép A]

A fibulatípus a jellegzetes dák ezüstékszerek közé sorolható. A debreceni darab az Aurel Rustoiu által felállított tipológia 1c típusának formai

Hercules.htm – 2017. április .16. (továbbiakban Țeposu-Marinescu, *Statuete*)

16 Mihai Bărbulescu: *Cultura lui Hercules în Dacia Romană (II) = Acta Musei Napocensis*, 15. 1978. 224–225. (továbbiakban Bărbulescu, 1978.)

17 Țeposu-Marinescu, *Statuete*.

18 Bărbulescu, 1978. 223.

változata.¹⁹ A csak a fej felőli 2 kengyelgomb közötti tagolás ritka, párhuzama Oradea II. (Nagyvárad)²⁰ és Mediaș (Medgyes)²¹ lelőhelyekről említhető. A típus a Kr. e. 2. század végétől egészen az Kr.e. 1. század második feléig volt használatban.²² Készítéstechnológiai szempontból megállapítható, hogy a tütartót, a tüt és a rugótekeresztet kikalapálták, míg a nóduszos kengyelt viaszveszejtési eljárással öntötték formába, majd ezeket összeolvasztották. Leggyakrabban ezüstből, ritkábban bronzból vagy vasból készültek.²³ Elterjedési területe Erdélyre és a Körös-vidékre lokalizálható.

R.269: Egytagú, felül húros, bronzból öntött *noricum-pannoniai kétgombos fibula* erősen korrodálódott felületű töredéke. A rugószerkezet felett húrhorog csonkja található. Támlap nélküli, a rugótekeresztből 3+4 csavarulat maradt meg. A fej a rugó felé háromszögesen kiszélesedik, alja kissé visszahajlik, felül ívelten ovális átmetszetű kengyelbe szűkül össze. Az egyenesen futó kengyelt 2 lapított gömb alakú, a tövüknél tagolt gomb díszíti. A kengyelgombok közti rész kör átmetszetű, tagolatlan. A láb a lábvég felé erősen vékonyodik, a lemezes tütartó a láb felőli gomb tövében indul. A lábvég és a tütartó hiányos, oldalirányba kissé meghajlott, a rugótekereszt deformálódott, a húr töredékes. H: 6,7*; M: 2,9*; Sz: 1,3. [4. kép B]

A bronzfibula töredéke az Almgren 236²⁴ formához tartozik.²⁵ A típus a *noricum-pannoniai bennszülött női viselet* jellegzetes eleme,²⁶

19 Aurel Rustoiu: *Fibulele din Dacia preromană (sec. II. î.e.n. – I. e.n.)*. București, 1997. 31–33. (továbbiakban Rustoiu, 1997.)

20 Ibid. Fig. 15/1.

21 Liviu Mărghitan: *Tezaure de argint dacice. Catalog*. București, 1976. 35. Pl. X/2.; Rustoiu, 1997. Fig. 13/5, Fig. 80/3.

22 Rustoiu, 1997. 33.

23 Ibid. 22.

24 Oscar Almgren: *Studien über Nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Leipzig, 1923. 109. Taf. XI/236.

25 A forma megfelel a következő tipológiai csoportoknak is: Almgren 236–237.; Kovrig I. csoport; Patek A/4.; Ettliger 14.; Jobst 7.; Riha 2.10 és 3.3.; Koscevic 9.; Bojovic 8.; Berecz 1991, 1. típus; Gugl 8.; Rey-Vodoz 2.10.2. változat; Kropf–Nowak 3.; Ortisi 9.; Cociș, 11.; Gencseva 8.; Stundner 2.3; (Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái. In. *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Szerk. Ottományi Katalin, Bp., 2012. 490–491. (továbbiakban Merczi, 2012.)) Garbsch A 236/237. (Sáró Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. = *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 36. 2014. 162).

26 Az újabb temető feldolgozások alapján férfi temetkezésekben is megjelenik: Ibid. 162.

fő elterjedési területe ennek megfelelően elsődlegesen Pannonia és Noricum D-i részére tehető. A legkorábbi változatok háromszöges tűtartó lemezét több téglalap alakú áttöréssel, majd egyetlen nagy háromszög alakú áttöréssel díszítették.²⁷ A legkésőbbi formát a tömör tűtartó lemezzel készült darabok képviselhetik, ám ezek Pannoniában igen ritkák.²⁸ A típushoz tartozó fibulák kis mennyiségben Daciában is megjelennek.²⁹ Az ilyen ruhakapcsoló tűk használatát a provinciális kutatás az Kr. u. 1. század utolsó harmada és a Kr. u. 2. század vége közé helyezi.³⁰ Kis számban, de a Kárpát-medencei Barbaricum germánok lakta területein is jelen van,³¹ azonban az alföldi szarmata szállásterületen a korai erős profilú fibuláknak csak egygombos változatai tűnnek fel.³² A debreceni darab töredékessége miatt a pontos tipológiai besorolás nem lehetséges.

MÉCSESEK

5. kép

27 Merczi, 2012. 491.; Idem: Római kori fibulák Érdről. = *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*, 22. 2016. 85–86.

28 Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Dissertationes Pannonicae* 2/19. Budapest, 1942. 21.

29 Sorin Cociş: *Fibulele din Dacia Romana*. Cluj-Napoca, 2004. 52–53.

30 Merczi, 2012. 491.

31 Pl.: Devín (Mária Lamiová-Schmiedlová: *Spony z doby rímskej na Slovensku. Študijné Zvesti Aúsav* č. 5. Nitra, 1961. 112. Tab. IV/4.); Zemplín (Vojtech Budinský-Krička – Mária Lamiová-Schmiedlová: A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplín. = *Slovenská Archeológia*, 38/2, 1990. 287., 289. Pl. XIII/8; Pl. XIV/9, Pl. XXII/19).

32 Ilyenhez tartozhat a debreceni darabhoz hasonló fejtöredék Füzesabony-Kastélydűlő lelőhelyről (Farkas Csilla: Kora szarmata sírok Füzesabony határában (Füzesabony-Kastélydűlő I.). In. *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20. Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. Szerk. Petercsák Tivadar – Váradi Adél, Eger, 2000. 23. 12. kép 5).

959: Világosbarna, gyorskorongolt, teljes külső felületén sötétbarna bevonatos, nyitott tetejű görög (*attikai*) mécses. Az olajbeöntő nyílás széles, a mécsesest lapos, gömbölyű oldalú, az orr nyújtott, a lángnyílás aszimmetrikus kialakítású. A test hátsó harmadának 2 végpontjában a vízszintes helyzetű, karikás fogó csonkjai láthatók. A test alját széles, sekély, kör alakú árok díszíti, az orr töve az alsó részen ennél élesebb körívben szintén árkolt. Felső része erősen koromnyomos. Átm: 7; H: 9,6*; M: 2,3. [5. kép]

A Richard Howland által felállított tipológiai rendszerben a vizsgált darab a 21C típushoz sorolható. Az athéni kerámiaanyagban a korábbi 21B formából származtatva a típus használata a Kr. e. 5. század utolsó negyede és a Kr. e. 4. század eleje közé tehető.³³ A korinthuszi leletanyag vizsgálata során a formát Oscar Brooner a IV. típusba sorolja. Korhatározásukkal kapcsolatban Howland-hoz hasonló eredményre jut: a legkorábbi darabokat a Kr. e. 6. századra datálja, azonban virágkorát szerinte is a Kr. e. 5. században éli a forma.³⁴ Iványi Dóra a pannoniai mécsesek feldolgozása során hívja fel a figyelmet a római kori anyagban is megjelenő korai görög mécsesekre. A debreceni darab az Iványi XXV. típusnak feleltethető meg, provinciális korhatározása kérdéses.³⁵ Szentlélek Tihamér a típusra „lakat” alakú mécsesként hivatkozik, a debrecenivel formailag megegyező Kat. 27 tételt a lelettípus késői horizontjába helyezi.³⁶

6. kép

R.17: Világos téglaszínű, teljes felületén narancsvörös agyagmázzal bevont, egyszerű kivitelű *firnamécses*. A karimát 3 db szabályosan elhelyezett, közel félgömbös bütyök

33 Richard Hubbard Howland.: *Greek Lamps and Their Survivals. The Athenian Agora* 4. Princeton, 1958. 48–49, Pl. 6/171–174, Pl. 34/171–176.

34 Oscar Brooner: *Terracotta lamps. Corinth, 4/2* Cambridge, 1930. 39–42. Fig. 14/17–21, Pl. II.

35 Iványi Dóra: *A pannoniai mécsesek. Tipológiai és kronológiai áttekintés. Dissertationes Pannonicae. 2/2.* 1935. 17–18, LVIII. t. 4, 10. (továbbiakban Iványi, 1935.)

36 Szentlélek Tihamér: *Ancient Lamps. Monumenta Antiquitas* 1. Budapest, 1969. 39–41, Kat. 26–27. (továbbiakban Szentlélek, 1969.)

díszíti, amelyeket a discustól alacsony borda választ el. Az orr oldalirányban csavarodik, levegőnyílás nem található az orrcsatornában, a lángnyílásnál erősen aszimmetrikus kialakítású. A teljes mécsesestest és a lángnyílás környéke másodlagosan égett. A firmisz a fedlapon nagyobb foltokban lepattogzott, erősen kopott. H: 8,7; Sz: 5,4; M: 3,1. [6. kép A] **684:** Téglaszínű, erősen homokos anyagú, ovális alakú, firmamécseshez tartozó *mécsesminta* felső része. A benne gyártott mécses fedlapján a discust határozott borda választja el a karimán található 3 db, szögletes, szabályosan elhelyezkedő bütyöktől. Az olajbeöntő nyílásra utaló csap az orrcsatorna felé, a lángnyílásra utaló pedig az orr széle felé csúszik el a bordák által kijelölt mértani középpontoktól. A mécsesnegatív hátoldala ívesre kiképzett, felülete kevésbé eldolgozott, oldalán 2 nagyobb, függőlegesen álló illesztőcsap található egymással szemben, az orrcsatorna lángnyílás felőli végének vonalában. H: 13,2; Sz: 9,8; M: 2,6–4,2. [6. kép B]

Az R.17 leltári számú mécses a dunai provinciákban általánosan megjelenő firmamécsesek közé tartozik, az Iványi Dóra által kialakított tipológiában a XVII. típusnak felel meg (lásd még Loeschcke X; Fischbach A). Pannoniában a Kr. u. 1. század utolsó évtizedeitől egészen a Kr. u. 4. század közepéig fordulhat elő a forma.³⁷ A debrecenihez hasonló deformálódott, mesterbélyeg nélküli darabokat Topál Judit másodosztályú terméknek tartja.³⁸ Szentléleky Tihamér a Kr. u. 2. század kezdetétől feltételezi a mesterbélyegek eltűnését a firmamécseseken. Késői jelenségek tartja továbbá a discust határoló borda eltolódását a fedlap széle felé, illetve az ezt körülvevő bütykök hangsúlyvesztését.³⁹ A típus a környező barbár területeken szintén megjelenik.⁴⁰

A 683. leltári számú tárgy a negatív mécsesminták sorába tartozik, amely Iványi XVII. típusú firmamécsesek gyártására szolgálhatott.⁴¹ A rajta található mintát eredeti mécsesről vehették le, feltehetően ennek szabálytalanságait örökölte. Az ilyen technikával agyagból készült minták már a Kr. u. 2. század elején megjelennek. Az aquincumi leletanyag-

37 Iványi, 1935. 13–15, XLVIII. t. 5–10.

38 Topál Judit: *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery. Bécsi Road*. I. Budapest, 1993. 35. Pl. 51/4.

39 Szentléleky, 1969. 92–93.

40 Az alföldi szarmata Barbaricumban bizonytalan származási helyű, FORTIS bélyeges darabot említ: Istvánovits Eszter – Pintye Gábor: Az alföldi Barbaricum mécsesei. = *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 53. 2011. 84. (továbbiakban Istvánovits – Pintye, 2011.)

41 Iványi, 1935. 21–22.

ban nagy számban ismertek a firmamécseshez tartozó minták, azonban méretük és kivitelük mindig egyedi.⁴²

KERÁMIAEDÉNYEK

A gyűjtemény terra sigillata töredékeinek meghatározását Hantos Zoltán ismerteti tanulmányában. Az Aquincumból és Savariából származó darabok formailag a Drag. 37 (6 db) és a Drag. 53 (1 db) típusokhoz tartoznak. A 7 töredék közül 4 kapcsolható a rheinzaberni műhelyhez (Bernhard Gruppe Ia, IIa, IIb / Antoninus–Severus-kor), míg 1 db D-Galliából (Banassac / Traianus–Hadrianus-kor) és 2 db Közép-Galliából (Lezoux / Kr. u. 2. század második harmada) származik.⁴³ A rheinzaberni, Drag. 53 formájú töredékes kantharosz időközben elveszett.

7. kép

17: Világos téglaszínű, jól iszapolt, gyorskorongolt, szűk, magas nyakú, vállában élesen megtörő, hengeres, a talpkorong felett ívelten összeszűkülő testű, töredékes *lekythos* kettős tagolású talpkoronggal, amelynek alján kör alakú bemélyedés található. A vékony, ovális átmetszetű szalagfül a vállból indul, csak függőlegesen felfelé tartó csonkja maradt meg. A talpkorong oldalát alul vékony sávban és a felső felszínét teljesen, továbbá a test külső felületét a magasság feléig egybefüggő, egyenletes, fémes fényű, fekete bevonat fedi, amelyet felülről 3 újabb sáv zár le (2 vékonyabb és 1 vastagabb). Részben az utóbbiakba is beleér a palást területének közel felén elhelyezkedő, rossz minőségű, stilizált, több helyen megfolyt, bekarcolt vonalakkal kihangsúlyozott figurális motívum (a bal oldalán talán emberek, a jobb oldalán pedig lovak alakjaival), amelynek felső harmadában gyöngyözött vonal fut végig, az alakok kontúrjait vágva. A motívumot felülről vonalak által határolt pontozott sáv zárja le. A váll felső részén 2 sorban, a nyak tövéből

42 Szentlélek Tihámér: Aquincumi mécskészítő műhelyek. = *Budapest Régiségei*, 19. 1959. 187–192.

43 Hantos, 1997.149–152.

kiindulva, sugárirányú festett vonalak figyelhetőek meg. A fül külső felülete, illetve a nyak 2 helyen is bevonatos. Több összeillő töredékből ragasztott. Fá: 4,3; M: 15,8*; Fv: 0,4. [7. kép A]

18: Téglaszínű, jól iszapolt, gyorskorongolt, hengeres, a fenék felé ívelten szűkülő testű *lekythos* fenék- és oldaltöredéke a felső részén kissé kiszélesedő, trapézos átmetszetű talpkoronggal, ennek alján pedig szabályos kúp alakú bemélyedéssel. A test belső felületén a korongolás erőteljes nyomai láthatók. A talpkorong felső részét és a test alsó harmadának külső felületét egybefüggő, egyenletes, fémes fényű fekete bevonat fedi, amelyet felülről 2 újabb sáv határol (1 vastagabb, majd 1 vékonyabb). Az edény oldalát díszítő horizontális (oldalirányú) palmetta motívum és az ezt keretező kör erősen hiányos. Több összeillő töredékből ragasztott, teljes külső felületén cementes lerakódás figyelhető meg. Fá: 4,2; M: 10,8*; Fv: 0,3. [7. kép B]

A gyűjtemény 2 db hasonló kivitelű *lekythos* formájú edényt tartalmaz. Az edénytípus a Kr. e. 6. század folyamán válik népszerűvé fekete alakos festéssel, általánosan a temetkezési rítus részét képezi.⁴⁴ A jobban megőrződött 17. leltári számú darab a magasabb, karcsúbb test, a kettős tagolt talpkorong, továbbá a figurális motívumot felülről határoló pontozott sáv alapján a Haimón-festő termékei közé sorolható.⁴⁵ A műhely termékei minőségükben messze alulmaradnak a velük párhuzamosan jelen lévő vörös alakos vázafestészettel szemben. A mester műhelyei kisméretű edények, így például *lekythosok* gyártására specializálódtak a Kr. e. 5. század folyamán.⁴⁶

A 18. leltári számú edény mintája erősen hiányos. Felületén egy horizontális palmetta minta részlete figyelhető meg teljes biztonsággal. A motívum a palmettás vagy mintás („pattern”) *lekythosok* közé sorolható edényeken jelenik meg. Ezek alapján a lelet szintén a Kr. e. 5. századra datálható.⁴⁷

44 Robert Manuel Cook: *Greek Painted Pottery*. New York, 1997. 221. (továbbiakban Cook, 1997.)

45 Mary B. Moore – Mary Zelia Pease Philippides – Dietrich von Bothmer: *Attic Black-figured Pottery. The Athenian Agora* 23. Princeton, 1986. 47. Pl. 87/1182–1237.

46 Martin Robertson: *The art of vase-painting in classical Athens*. Cambridge, 1992. 130.

47 Ann Blair Brownlee: Attic Black Figure from Corinth: III. = *Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 64/3. 1995. 337–382. Pl. 79/218–220, Pl. 95/T1388, T3006.

8. kép

618: Sötét téglaszínű, jól iszapolt, gyorskorongolt, alacsony, széles szájú, kétfülű ivőedény. Pereme elvékonyodik, lekerekített. A külső felületen a magasság felső harmadánál, a belső felületen kicsivel ez alatt a test íve alacsony lépcső után megtörik, ezzel a 2 vonal között vastagabb sávot képezve a profilban. A talpgyűrű kívül legömbölyített, felső része bordával tagolt, belül rézsűsen fut az edény aljába. Az ovális átmetszetű fülek a magasság felénél laposan, kissé a perem felé hajolva indulnak, majd hajlatukban elvékonyodnak és kissé felhúzottak. A testet a talpgyűrű által elkerített rész kivételével kívül-belül, a talpgyűrű belső rézsűs részét, illetve a fülek külső felét egybefüggő, egyenletesen felvitt, fémes fényű fekete bevonat fedi. Több töredékből ragasztott. Pá: 16,6; Fá: 8,9; M: 6,5; Fv: 0,4. [8. kép B]

Az edény formailag a csőtalp nélküli, betétes peremű ivőedények közé sorolható.⁴⁸ Az athéni agora leletanyagában azonosított példányait a kutatás egy műhely termékeinek tartja, virágkorukat a Kr. e. 5. század végén élik.⁴⁹ Kereskedelmi tevékenység révén eljutottak a Mediterráneum Ny-i részére is (D-Itália, Ibériai-félsziget D-i része). Az Ibériai-félszigeten a régészeti szakirodalomban „Castulo csészeként” ismertek.⁵⁰ A forma még a Kr.e. 5. század közepe előtt kialakulhatott, de jelenlétével egészen a Kr.e. 4. század második feléig számolni kell.⁵¹

619: Szürkésfehér, jól iszapolt, gyorskorongolt, kisméretű gömbaryballos. Szűk szájú, vékony nyakú, a külső pereme felé megvastagodó szájkorongnak közel a fele letörött. A

48 A kylix/cylix megnevezések használatáról ld.: Cook, 1997. 224.; Tom Rasmussen – Nigel Spivey: Greek vase shapes. In: *Looking at Greek Vases*. Szerk. Tom Rasmussen – Nigel Spivey, Cambridge, 2007. 258.

49 Brian A. Sparkes – Lucy Talcott: *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries. I. Text. The Athenian Agora 12*. Princeton, 1970. 101–102.

50 Maria Trapichler: Attic Black Glaze Ware at Elea/Velia on the Tyrrhenian Coast. In: *Fabrics of the Central Mediterranean*. Online: <http://www.facem.at/project-papers.php> – 2017. június 08. 1–16. 3. Fig. 4/1–2.

51 Faraj Mohmoud Elrashedy: *Imports of Post-Archaic Greek Pottery into Cyrenaica. From the end of the Archaic to the beginning of Hellenistic period. BAR International Series*. 1022. Oxford, 2002. 76, 127, Pl. 1/17–19.

széles, kissé a nyak felé ívelt szalagfül a vállra támaszkodik és a szájkorongba fut bele. A test lapított gömb alakú, kissé aszimmetrikus kialakítású, alja kis részen egyenes. Felültén nyomokban lekopott barna/fekete festés nyomai figyelhetők meg. Pá: 4,3; Fá: 3; M: 7,3. [8. kép A]

A debreceni darab formai kialakítása alapján a korinthuszi gömbaryballosok közé tartozik. A kerekded forma számos változat után a Kr. e. 7. század harmadik negyedének végén állandósul, majd egészen a Kr. e. 5. századig jelen van. A forma korinthuszi és etruszko-korinthuszi környezetben a legnépszerűbb.⁵² A gyűjteményben található edény formai párhuzamai megtalálhatók a korai és középső korinthuszi korszakban, de jelen vannak a lineáris stílusú edények között is (késő korinthuszi korszak, II. periódus).⁵³ A külső felület kopottsága megakadályozza a datálás pontosítását a festett motívum alapján.

9. kép

683: Sötétszürke, erősen grafitos anyagú, érdes felületű, gyorskorongolt, nagyméretű fazék/szitula megvastagodó, dudoros, belül öblösödő peremű, erős vállbordás, függőleges, összefüggő fésűdízses perem- és oldaltöredékei (2 összeillő darab). Ragasztott. Pá: 31; M: 8*; Fv: 1–1,2. [9. kép A]

Az edényforma a késő kelta településeken széles körben elterjedt kerámiatípus, a fésűzött díszű szitulák Sajópetri II.2.2. típusához sorolható.⁵⁴ A budaörsi vicus anyagában a debreceni darabra is jellemző „Wulstrand” peremkiképzéssel, hasonlóan 30 cm körüli szájmérvővel, illetve a perem alatt lapos bordával készült darabok a La Tène D periódusra datálhatók.⁵⁵

52 Cook, 1997. 222. Pl. 10B.

53 Agnes Newhall Stillwell et. al.: *The Potter's Quarter. The Pottery. Corinth 15/3*. Princeton, 1984. 93–95., 154–156., 284–285., Pl. 23/422–437, Pl. 36/781–794, Pl. 37/795–799, Pl. 63/1548–1554. A lineáris stílus korhatározásához ld.: *Ibid.* 269.

54 Tankó Károly – Vaday Andrea: Késő bronzkori és késő vaskori telepletek Mátraszőlős-Királydombról. In. „Régről kell kezdenünk...” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk. Guba Szilvia – Tankó Károly, Szécsény, 2010. 146.

55 Ottományi Katalin: Római vicus Budaörsön. In. *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Szerk. Ottományi Katalin, Bp., 2012. 197. 156. kép 2–3.

Az összefüggő, függőleges fésűdíz talán a La Tène C időszaknál későbbre, míg az anyag magas grafit tartalma a római foglalásnál (La Tène D2) korábbra keltezi a töredéket.⁵⁶

R.31: Világosbarna, fekete foltos, apróra zúzott samottal soványított, kézzel formált, repedezett felületű, aszimmetrikus kialakítású *fazék*. Enyhén kihajló, lekerekített peremű, tojásdad testű, a talpánál összeszűkülő. A magasság kétharmadánál, az edény hasán körbefutó vonalban, egyenletes távolságonként elhelyezett, lencse alakú benyomkodott díszek találhatók (összesen 5 db). Kis felületen textillenymat figyelhető meg a nyakon. Pá: 9,6; FÁ: 7; M: 13,1; Fv: 0,9. [10. kép A]

Hasonlóan tojásdad testű, széles szájú, korongolatlan fazekak a Kárpát-medencei szarmata kerámiaanyagban gyakorta fordulnak elő mind települések, mind temetők leletanyagában.⁵⁷ Az edény tipokronológiai besorolása a leletkontextus ismeretének hiányában problémás lehet. Formailag Gyoma 133. lelőhely kézzel formált fazekainak 4/2-es típusához áll közel, amelyek közelebről nem keltezhetők a hosszú életű településen.⁵⁸ A lencse alakú ujjbenyomkodásokkal kialakított sorminta gyakori díszítés a kézzel formált fazekakon,⁵⁹ bár az elemek általánosan sűrűbbre szerkesztettek. A korai időszakban nagyobb a díszített edények aránya, azonban a szarmata kor végén is megjelennek ugyanazok az általános motívumok.⁶⁰

R.291: Téglaszínű, mészköszemcsékkel szennyezett anyagú, kézzel formált, kissé aszimmetrikus kialakítású *négyszögletes edény*. Pereme egyenesre vágott, oldalfalai a perem felé szélesedő testet alkotva rézsűsen állnak, talpa szintén egyenesre kiképzett. Falvastag-

56 Kelemen Márta – Merczi Mónika: Az esztergomi Várhegy 1934–38. évi ásatásának későkelta és római kori kerámiája. = *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*, 9. 2002. 43–44.

57 Pl.: Kőhegyi Mihály – Vörös Gabriella: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2-5. századi szarmata temető. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 1. Szeged, 2011. 57., 141., 163., 28. t. 5., 104. t. 5., 122. t. 4. (továbbiakban Kőhegyi – Vörös, 2011.)

58 Vaday Andrea: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: *Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133. (Békés County Microregion). Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary 2.* Szerk. Bökönyi Sándor, Bp., 1996. 117., Fig. 111/20.

59 Pl.: Rosta Szabolcs – Lichtenstein László: Egy szarmata telep a 2–3. század fordulóján. = *Archaeologia Cumanica*, 1. 2011. 7. kép 2–5. (továbbiakban Rosta – Lichtenstein, 2011.)

60 Sóskuti Kornél: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monumenta Archeologica*, 2. 2010. 175.

sága egyenletes, felülete kívül-belül igényesen eldolgozott. Külső felületén tintanyomok figyelhetők meg. Pá: 7x5,9–6; Fá: 4,6–5,1x4,5–5; M: 6,5; Fv: 0,4–0,5. [9. kép B]

Feltelhetően az alföldi szarmaták vallási életéhez kapcsolható edénytípus, amely a steppei párhuzamok alapján füstlőedény funkcióban a tűzkultusz fontos eleme lehetett.⁶¹ Az előkerült edényeknek csak egy részében lehetett koromnyomokat megfigyelni,⁶² a debreceni darabban tüzelésnek nincs látható nyoma. Az edénytípuson megfigyelhető díszítések igen változatosak, azonban a gyűjteményben találhatóhoz hasonló díszítetlen példányok is gyakoriak.⁶³ Az edények elterjedése egyenlőtlen képet mutat az alföldi szarmata Barbaricumban: legnagyobb számban a Bánátban és a Bácskában fordulnak elő, míg a Duna-Tisza közén és a Felső-Tisza vidékén ritka jelenségnek számítanak. Vaday Andrea és Medgyesi Pál a sírleletek szögletes edényeit a Kr. u. 4. század vége és a Kr. u. 5. század eleje közé korhatározza,⁶⁴ azonban Lavinia Grumeza a bánáti szarmata sírok leletanyagának újraértékelése során kimutatja a kerámiatípus Kr. u. 3. századi megjelenését.⁶⁵ Településeken hasonlóan előfordulhatnak már a Kr. u. 3. század folyamán.⁶⁶

10. kép

61 Vaday Andrea – Medgyesi Pál: Rectangular vessels in the Sarmatian Barbaricum. = *Communicationes archaeologicae Hungariae*, 1993. 83–88. (továbbiakban Vaday – Medgyesi, 1993.); Istvánovits – Pintye, 2011. 99–103.

62 Vaday – Medgyesi, 1993. 84.

63 Hasonló díszítetlen darabok: Ibid. 82–83, Fig. 16/13, 23–24; Kőhegyi – Vörös, 2011. 81, 118, 51. t. 1, 85. t. 6.

64 Vaday – Medgyesi, 1993. 83., 87.

65 Lavinia Grumeza: *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca, 2014. 137.

66 Miniatur edényként értelmezve ld.: Rosta – Lichtenstein, 2011. 99. 5. kép 4.

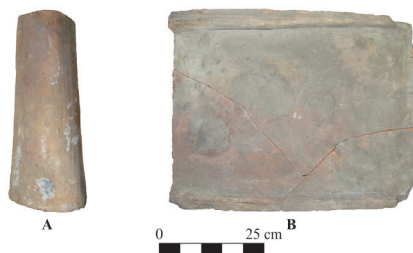
232: Világosbarna, apró kavicsos anyagú, gyorskorongolt, vastag falú *hombár* befelé erősen megvastagodó, vízszintesre kialakított, felül 2 lépcső között enyhén domború mezővel tagolt peremtörédeke a bekarcolt hullámvonal-köteggel díszített váll darabjával. Pá: 53; M: 8,9*; Fv: 1,1; Fv (perem): 5,2.

650: Sötétszürke, apró kavicsos anyagú, gyorskorongolt, vastag falú *hombár* befelé erősen megvastagodó, vízszintesre kialakított, felül 2 lépcső között enyhén domború mezővel tagolt peremtörédeke a bekarcolt hullámvonal-köteggel díszített váll darabjával. Pá: 50; M: 8,7*; Fv: 1,8; Fv (perem): 5,4. [10. kép B]

651: Világosbarna, apró kavicsos anyagú, gyorskorongolt, vastag falú *hombár* befelé erősen megvastagodó, vízszintesre kialakított, felül 2 lépcső között enyhén domború mezővel tagolt peremtörédeke a bekarcolt, kissé szabálytalan, vízszintes horonyköteggel díszített váll darabjával. Pá: 34; M: 7,8*; Fv: 1; Fv (perem): 4,4.

Tanulmányunk egyik legkésőbbi leletcsoportját az alföldi szarmata kutatásban ún. „északi *hombártípushoz*” tartozó töredékek képviselik. A helyi készítésű kerámiánál durvább és nehezebb anyagú tárolóedények Magyarországon kizárólag az Apagy–Nyíregyháza–Eger vonaltól É-ra jelennek meg. A kontextus ismerete nélkül csak széles kronológiai horizontban értelmezhetők, hiszen a Kr. u. 1–2. század és a Kr. u. 4–5. század fordulójára datálható települések anyagából egyaránt ismertek.⁶⁷ Daciától ÉNy-ra hasonlóan a Kr. u. 2–4. század között jelenik meg a forma É-i hatásra.⁶⁸ A térségben található Medieșu Aurit (Aranyosmeggyes) lelőhely fazekas centruma az ilyen *hombárok* tömeggyártására specializálódhatott.⁶⁹

ÉPÍTŐANYAGOK

11. kép

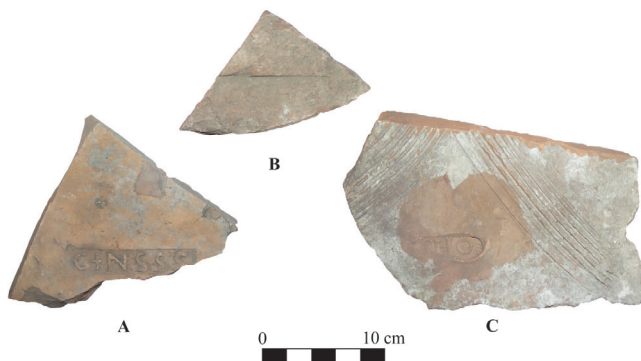
67 Istvánovits Eszter: Az apagyai császárkori telep. = *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 33–35. . 1993. 20–21. 4. kép 1–3.

68 Pl.: Németi János – Gindele Róbert: Așezarea din epoca romană de la Pișcolt-Lutărie. = *Satu Mare. Studii și comunicări*, 15–16. 1998–1999. 84. Fig. 14/6.

69 Gindele Róbert: Római kori barbár települések a Partiumban. = *Magyar Régészet. Online magazin*, 2015. tavasz. 6. 10. kép. Online: <http://docplayer.hu/12063539-Magyar-regesz-et-online-magazin-2015-tavasz.html> – 2017. június 08.

643, 645: 2 db azonos kialakítású, de különböző méretű, téglaszínű, félkör átmetszetű, az egyik rövidebb oldal felé csökkenő szélességű és magasságú *imbrex*. A nagyobbik darab (643) szélesebbik végének felső részén kutya egyik mancsának lenyomata látható. H1: 49; H2: 43,7; Sz1: 15,2–20,7; Sz2: 14–19,5; Fv1: 1,9; Fv2: 1,6–2,1. [11. kép A]

644: Nagyméretű, téglaszínű, a hosszabbik oldalak mentén szabálytalan kialakítású, függőlegesen álló peremekkel ellátott *tegula*. A hossz harmadánál ferdén, sekélyen bepecsételt, téglalap alakú keretben olvashatatlan bélyeg található. Felülete több helyen sérült, 3 db összeálló töredékből áll. H: 57,2; Sz: 43,7; V: 2,8. [11. kép B]

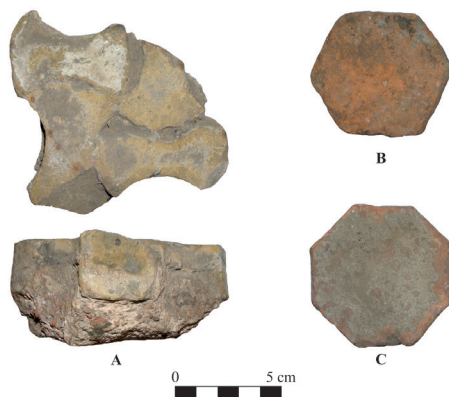
12. kép

646: Téglavörös, a többi hasonló darabnál finomabb kidolgozású *tegula* töredéke jól olvasható, téglalap alakú keretben elhelyezett C+NSSS bélyeggel. H: 16,3x19,4*; V: 2,7. [12. kép A]

647: Téglavörös *tegula* töredéke sekélyen bepecsételt, téglalap alakú keretben elhelyezett, rosszul olvasható COH I (?) bélyeggel. H: 10,6x16,4*; V: 1,9. [12. kép B]

648: Téglaszínű, alsó részének egyik oldalán szögletesen bevészt, felső felületén valószínűleg egymást keresztező, ellentétes irányítású, ívelt vonalkötegekkel díszített *tegula* töredéke rovátkolt oldalú, planta pedis alakú keretben bepecsételt, jól olvasható CHO bélyeggel. A pecsét környékének kivételével a teljes felületet meszes lerakódás fedi. H: 16,4–24,5*; V: 2,9. [12. kép C]

649: Téglaszínű *tegula* 2 db töredéke az egyik oldalon fehér meszes anyag (habarcs) nagyobb darabjaival, a másik oldalon másodlagosan égett foltokkal. H1: 12* x 9,1*; H2: 14,4* x 8,5*; V1: 1,8; V2: 2,2.

13. kép

667: 3 db egész és 1 db töredékes, sárgásbarna, közepes méretű, *piskóta alakú padlótegglából összeálló padló részlete* a rózsaszínes cementágy nagyobb darabjával. A cementben megfigyelhető benyomódások alapján nagyobb, összefüggő darab részlete lehet. H: 10,5x9,8*; M: 5,8*. Ép padlóteglák méretei: H: 5,9–6,6; Sz: 3,6–4,2; V: 3,1–3,5. [13. kép A]

R.236, 668, 672: 2 db kisebb (R.236, 668) és 1 db nagyobb (672) téglavörös, felső felületén sima, alsó részén szabálytalan kialakítású, *hatszögletű padlótegla*. Oldalaik függőlegesek, kivételként az egyik kisebb darab (R.236) az alsó lapja felé szűkül. H1: 5,3; H2:5,9; H3: 17,5–19,3; M1: 4; M2:5,3; M3: 4,3. [13. kép B].⁷⁰

R.237, 666, 669, 671: 4 db közel azonos méretű, téglaszínű, nagyrészt kissé szabálytalan *nyolcszög alapú padlótegla*. H1: 6,8; H2: 6; H3: 7,4; H4: 6,8; M1: 3,3; M2: 4,5; M3: 4,3; M4: 5. [13. kép C]

R.232, R.234–235, 20, 635–636, 654–665, 670, 682: 2 db kisebb (R.234–235), 16 db közepes méretű és 1 db nagyobb (662), téglaszínű, *piskóta alakú padlótegla*. Több esetben megfigyelhetők nagyobb cementdarabok az oldal ívében, vagy a téglák alsó felületén. A kisebb darabok méretei: H1: 5,8; H2: 6,2; Sz1: 3,5; Sz2: 3,5; M: 1,5; M2: 1,6. A közepes darabok méretei: H: 6,8–8; Sz: 4–4,8; M: 2,8–4,1. A nagyobbik darab méretei: H: 14,8; Sz: 8,5; M: 4,1.

Kiemelkedő a gyűjteményben található római építőelemek mennyisége. Változatosságuk ellenére azonban a debreceni darabok igen kis információtartalommal bírnak. A tegulákon található erősen kopott COH, CHO és C formulák mind segédcsoportokra (cohors) utalnak.⁷¹ A 648.

⁷⁰ A sokszög alapú padlóelemek esetében megadott H méretadat a szemközti párhuzamos oldalak távolságát mutatja.

⁷¹ Cohors feloldású téglabélyegekhez ld. pl. Felix Marcu: Military tile-stamps as a guide for the garrison of certain forts in Dacia. In. *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Szerk. Ligia Ruscus et. al., Cluj-Napoca, 2004. Table 1.

leltári számú tételhez hasonló fogazott szélű planta pedis alakú bélyegek például Mušov lelőhelyről ismertek a Kr. u. 2. század második feléből.⁷²

Kuzsinszky Bálint az aquincumi ásatások kapcsán a padlótéglának a gyűjteményben is megfigyelhető típusairól számol be: nyolcszög alakú, kisebb és nagyobb hatszög alakú, illetve kisebb és nagyobb piskóta alakú padlóelemek. Továbbá a piskóta alakú padlótéglák esetében említett 7 cm-es és 14,5 cm-es mérettartományok is megfelelnek a debreceni darabok méreteinek.⁷³ Gyakori jelenségnek tartható a háziállat lábának lenyomata építőelemeken,⁷⁴ amelyet a nagyobb méretű debreceni imbrex felületén is meg lehet figyelni.

Bár a gyűjtemény nagy részéhez hasonlóan az építőanyagok esetében sem nevezhető meg lelőhely, ilyen koncentrációban csak a környező provinciák valamelyikéből származhatnak. Mind az alföldi szarmata Barbaricumban,⁷⁵ mind az ettől É-ra eső germán területeken⁷⁶ csak szóróványosan számol be a szakirodalom római építőanyagról.

A feldolgozás jelenlegi állapotában a legnagyobb feladatot a tárgyak lelőhelyeinek viszonylagos felderítése jelenti. Sajnos a Mudrák József által említett hiányos egyetemi dokumentációból csupán kevés tárgy eredetére következtethetünk. Talán a gyűjteményben jelenleg is megtalálható leletek között lehet a Stegmüller Árpád által 1926/1927–1932 között adományozott 11 korinthuszi váza valamelyike,⁷⁷ vagy a Nagy Lajos által a Régészeti Intézetnek ajándékozott eredeti római leletekkel teli láda tartalma.⁷⁸ Bár Roska Márton a saját gyűjteményéből száрма-

72 A Legio X Geminához tartozó teguláról ld.: Ulrich Brandl: *Untersuchungen zu den Ziegelstempeln römischer Legionen in der nordwestlichen Provinzen des Imperium Romanum. Katalog der Sammlung Julius B. Fritzmeier*. Leidorf, 1999. 118. Taf. 16/209–213.

73 Kuzsinszky Bálint: Az építkezés Aquincumban. = *Budapest Régiségei*, 4, 1892. 102–103, 23–24. ábra.

74 Pl.: Mato Ilkić: Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima. = *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 3. s. 38. 2005. 49. Kat. br. 50.

75 Gabler Dénes: Utak Pannonia és Dácia között a „Barbaricumon” át. = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből, Új Sorozat*, 3–4. (13–14.) 2008–2010. (2011.) 45, 47–48.

76 Erik Hrnčiarik: Roman building ceramics in the Barbarian environment in Slovakia. = *Zborník Slovenského Národného Múzea*, 56. *Archeológia*, 22. 2012. 253–258. Tab. 1.

77 Mudrák, 2005. 7.

78 Ibid. 12.

zó tárgyak jó részét 1940-es távozásakor magával vitte,⁷⁹ a gyűjtemény őskori anyagának vizsgálatokor számos esetben található egyezések az „Erdély régészeti repertórium”⁸⁰ című munkájában korábban az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményének törzsanyagában megjelölt leletekkel. A dokumentációban szereplő tárgyak nagy része azonban biztosan elveszett a leletanyag számos költöztetése során.⁸¹

A gyűjtemény heterogén összetételére utalhat a különféle leltári formátumok együttes jelenléte. A jelzések 5 típusával találkozhatunk a jelenlegi anyagban:

1. A bemutatott görög kerámiaedényeken (17, 18) felragasztott papírdarabon látható a töltőtollal felírt leltári szám. Eredetüket vagy a korábban említett Stegmüller adományhoz, vagy Láng Nándor az Athéni Német Régészeti Intézetben végzett tevékenységéhez lehet kötni.⁸²

2. A Howland 21C típusú mécsesen (959) található vörös, vastag filctollal írt leltári szám egyedi a gyűjteményben. A párhuzamok alapján a tárgy egyaránt érkeztetett görög és római környezetből is.

3. A terra sigillata töredékeken szimultán 2 leltári jelzés is található. Egyrészt a következetesen a talpgyűrű belső részére vékony fekete filctollal írt számok utalhatnak az eredeti leltári rendszerre (91, 188), másrészt a felületre ceruzával feljegyzett számok egységes jellege miatt már a debreceni gyűjteményben használt azonosítók lehetnek (33 a, d, e). Hantos Zoltán 4 db-ot Aquincum és 2 db-ot Savaria lelőhellyel közöl tanulmányában (1 db lelőhelyét nem ismeri).⁸³

4. Korábbi szervezett gyűjtemény maradvékára utalnak az R. kezdetű leltári számok. A tanulmányban bemutatott ilyen tételek a következők: fibulák (R.269 és R.688), firmamécses (R.17), szarmata kerámia (R.29 és R.31), padlóteglák minden típusból (R.232, R.234–236). Kiegészítve a szintén hiányosan megmaradt korszakokat, illetve R. formátumú leltári számokkal együtt tárgytipusokat és lelőhelyeket megnevező írógéppel gépelt kísérő lapokkal, talán a Láng Nándor Múzeum régészeti gyűjteményének részei lehettek. Római kori anyaghoz kapcsolódóan nem maradt meg ilyen lelőhelyet is megnevező tájékoztató cédula.

79 Ibid. 11.

80 Roska Márton: *Erdély régészeti repertórium* I. *Őskor*. Kolozsvár, 1942. 368.

81 Érmék és gipsz reliefek Láng Nándor ajándékából (Mudrák, 2005. 8.); köedény Székelyről, Sípos Gusztáv adománya (Ibid. 12.); 2 db gipsz relief az Aquincumi Múzeumtól (Ibid. 13.).

82 Mudrák, 2005. 6.

83 Hantos, 1997.. 149–151.

5. A leltári szám nélküli tárgyak feltehetően több csoportra bonthatók. A bronz kispasztikákkal kapcsolatban már említettük, hogy a 2 db női büszt (631–632) feltehetően megegyezik a Kárpáti Kelemen által Savariából említett darabokkal. Szintén feltűnő a debreceni áldozati jelenet (630) azonos kivitele a szombathelyi darabbal, talán egy műhely termékeiről beszélhetünk. Így az említett tárgyak Járdányi-Paulovics István savariai tevékenységéhez köthetők. A nagy mennyiségű római építőanyag (635–636, 643–649, 654–672, 682) a debreceni Régészeti Intézet Paulovics által vezetett vasvári (Vas megye) ásataiból származhat. A vasvári „vaskohó” feltárásáról írt előzetes jelentésében nagy mennyiségű vakolattöredékről, párkányos/bélyeges római kori téglákról számol be.⁸⁴ A gyűjteményben kézzel írt lelőhelyeket megnevező lapokon szerepel Vasvár neve neolitikus kerámia mellett, amelynek előfordulását szintén említi Paulovics tanulmányában.⁸⁵ A kelta szitula (683) és a római kori hombárok (232, 650–651) mindegyike származhat Debrecen környéki ásataiból. Ilyenek lehetnek például az őskori kerámiával együtt, kézzel írt cédulákon szereplő Tikos-Demeterkút és Tikos-Kunyhó lelőhelyek, amelyeket Korek József adatközlése nyomán Roska Márton Újtikoson végzett ásataihoz lehet kötni.⁸⁶

Összességében a Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéken őrzött régészeti leletanyag egy múzeumi gyűjtemény gazdagságával mutatja be a Dunántúl és az Alföld anyagi műveltségét a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 4–5. század között. Hazánkban igazi különlegességet képviselve a görög kerámiaedények kivételes alkalmat nyújtanak a hallgatóknak, hogy ilyen jellegű leleteket személyesen vehessenek kézbe. A debreceni gyűjtemény jelentőségét azonban mégis heterogén összetétele adja. Láng Nándor, Roska Márton és Járdányi-Paulovics István hagyatékának magába olvasztásával nemcsak a magyarországi, de az erdélyi régészet hőskorának is méltó emléket állít.

84 Járdányi-Paulovics István: *A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben*. Debrecen, 1949. 1., 7–8.

85 Ibid. 1.

86 Korek József: Vonaldíszes kerámia kultúra elterjedése az Alföldön. = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1958–1959. (1960.) 28. 43. jegyzet.

Ancient finds from the archeological collection of the Department of Classical Philology at the University of Debrecen

Abstract

In our recent paper we present the ancient finds in the archeological collection of the Department of Classical Philology and Ancient History of the University of Debrecen. However the afore mentioned find material counts more than 600 items, here we can discuss only the 6,3 % of this, which covers Greek pottery from the 4th–6th centuries BC and finds from all the Carpathian Basin between the 2nd century BC and the turning of the 4th–5th centuries AD, such as Dacian silver jewelry, Celtic, Sarmatian and German ceramic vessels, and a wide range of Roman provincial finds (bronze statuettes, brooch, terracotta lamp, building elements). Besides the high variety of items the true speciality of this collection lies behind their origin. In its recent form the collection unites the heritages of Nándor Láng, Márton Roska and István Járdányi-Paulovics, who were all outstanding figures of the short lived Institute of Archaeology at the University of Debrecen. In this way the introduced items represent an interesting segment of the history of the Hungarian archaeology.

SZERZŐK LISTÁJA

Bartha Elek: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék

Csont István: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Forisek Péter: egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Gáll Erwin: tudományos munkatárs III, Vasile Pârvan Régészeti Intézet

Kapcsos Norbert: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Iván András: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Gyurka Orsolya: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Szebenyi Tamás: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Kató Péter: egyetemi tanársegéd, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet

Patay-Horváth András: egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet – tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet

Szabó Ádám: tudományos főmunkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum

Takács László: egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Klasszika-filológiai Tanszék

Takács Levente: egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

